

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

**Π. Μ. Σ. ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ**

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

**«Μικτοί γάμοι μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών στη σύγχρονη
Ελλάδα: η περίπτωση της πόλης του Βόλου»**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ
ΣΕΡΑΪΝΑΣ – ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΖΗΣΗ**

Εξεταστική Επιτροπή:

Α΄ Επιβλέπουσα: Γιακουμάκη Βασιλική (Παν. Θεσσαλίας)

Β΄ Επιβλέπουσα: Μπενβενίστε Ρίκα (Παν. Θεσσαλίας)

Επόπτρια Καθηγήτρια: Γαζή Έφη (Παν. Πελοποννήσου)

ΒΟΛΟΣ 2012

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	2
ΜΕΡΟΣ Α.....	3
Εισαγωγή. <i>Το Κίνητρο</i>	3
<i>Ιστορική αναδρομή</i>	7
<i>Μικτός γάμος: Λύση ανάγκης ή τακτική επιβίωσης;</i>	10
<i>Σκοπός της εργασίας</i>	13
<i>Επισκόπηση βιβλιογραφίας</i>	14
<i>Μεθοδολογία</i>	16
<i>Δομή του κειμένου</i>	24
ΜΕΡΟΣ Β.....	27
Αντισημιτισμός, στερεότυπα και μικτοί γάμοι.....	27
<i>Περί στερεοτύπων σχετικών με τους Εβραίους</i>	27
<i>Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα</i>	30
Ο επίσημος θεσμικός λόγος των θρησκειών.....	49
Ερωτικό στοιχείο.....	55
Υλική διαπραγμάτευση.....	66
Η ενδογαμία στους Εβραίους του Βόλου.....	72
Αλλαγή θρησκεύματος ή πολιτικός γάμος;.....	92
Παιδιά ανάμεσα στις δυο θρησκείες.....	112
Η αόρατη πατρίδα.....	130
Επίλογος.....	148
Βιβλιογραφία.....	157
Φωτογραφικό παράρτημα.....	168
Βιβλιογραφία φωτογραφικού υλικού.....	173

Ευχαριστίες

Ανατρέχοντας όλα τα στάδια από τη σύλληψη της ιδέας για το θέμα αυτής της εργασίας, την κυοφορία των προβληματισμών, των αναζητήσεων και των διηγήσεων που προέκυπταν μέχρι τούτη τη στιγμή που έρχεται στο φως της δημοσιότητας, βρίσκω ότι η βασική της σταθερά και ο πλούτος της είναι οι συνομιλητές μου. Θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω τους Εβραίους και Χριστιανούς που μου διέθεσαν το χρόνο τους και τη βιωματική τους διαδρομή και κυρίως μου επέτρεψαν να βουτήξω την άκρη της πέννας μου στο μελάνι του πιο μύχιου κόσμου τους. Τους ευχαριστώ που μου έδωσαν ένα κομμάτι από τον κόσμο τους.

Ευχαριστώ τον Μητροπολίτη Δημητριάδος και Αλμυρού κ. Ιγνάτιο, το ραβίνο της Λάρισας κ. Isaac Havi και την Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου, που με μεγάλη προθυμία διευκόλυναν την έρευνά μου.

Ευχαριστώ την καθηγήτριά μου κ. Γιακουμάκη Βασιλική, της οποίας το μεταπτυχιακό σεμινάριο με εισήγαγε σε ένα διαφορετικό κόσμο, μου δημιούργησε γόνιμους προβληματισμούς και η ίδια έδειξε θερμό ενδιαφέρον και με περισσή επιμέλεια έσπειρε ενδιαφέρουσες προκλήσεις και έδωσε ουσιαστικές κατευθύνσεις στη διαδρομή της έρευνάς μου.

Ευχαριστώ την κ. Μενβενίστε Ρίκα, της οποίας τα πολύτιμα σχόλια και οι καίριοι προβληματισμοί και επισημάνσεις μούδωσαν τη δυνατότητα να εμπλουτίσω τις οπτικές μου, πάνω σε ένα θέμα που πέρα από ακαδημαϊκές συμβάσεις αφορά και διαπερνά την τοπική κοινωνία και διαχέεται στις διαπροσωπικές σχέσεις όλων ημών που ζούμε σε αυτήν.

Ευχαριστώ την κ. Γαζή Έφη που μου δίδαξε την συνέπεια στην επιστήμη, συνδράμοντας έτσι μέγιστα στην στοιχειοθέτηση του αντικειμένου της εργασίας μου.

Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερα την οικογένειά μου, που με την ανοχή και την αντοχή που επέδειξε μούδωσε τη δυνατότητα να εργαστώ με όλες μου τις δυνάμεις.

ΜΕΡΟΣ Α.

Εισαγωγή

Το κίνητρο

«Και όμως –να σας πω την αλήθεια –με όλην την αφτονία του πλούτου, με όλον τον τέλειον εξευγενισμό, με όλην την καταπληχτική ωραιότητα που παρουσιάζουν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, πάλι δεν εξαγνίζονται στην... (ψυχή) μου, αλλά μένει μέσα στο βάθος της καρδιάς μου ριζωμένη μια σαβούρα των προλήψεων της θρησκευτικής ανατροφής, που με κάνει να θεωρώ ως ευγενή και ωραία μια Εβραία τόσο, που οι χάρες της με κάνουν να ξεχνώ πως είναι Εβραία και ευτύς που νικήσει η μνήμη και τη φανταστώ Εβραία, όλη εκείνη η ωμορφιά, όλες εκείνες οι χάρες, όλη εκείνη η ποίηση, σκιάζονται με ένα σύννεφο αποστροφής. Τι δεν κάνει η ανατροφή!» (Χρηστοβασίλης 2007: 89).

Ο λόγιος Χρηστοβασίλης στα κείμενά του *Περί Εβραίων*, ιδιαίτερα σε αυτά που γράφτηκαν στα 1894, περιγράφει τη θρησκευτική προκατάληψη για τους Εβραίους, η οποία καθόρισε για αιώνες τη συμπεριφορά των Ελλήνων. Ένα πανεπιστημιακό σεμινάριο ανθρωπολογικής κατεύθυνσης για την εβραϊκή ταυτότητα, μέσω του οποίου συνειδητοποίησα τις ελάχιστες γνώσεις μου για μια πραγματικότητα που υπάρχει δίπλα μου και έχει κοινωνικές διαστάσεις, η αναζήτηση θέματος για τη μεταπτυχιακή διπλωματική μου εργασία και η διαπίστωση ότι στην Ελλάδα το θέμα των μικτών γάμων μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών είναι ένα «παρθένο» ανθρωπολογικό πεδίο και η παραπάνω αποστροφή του Χρηστοβασίλη κέντρισαν αρχικά το ενδιαφέρον μου και αποτέλεσαν το έναυσμα για τούτη την εργασία. Με απασχόλησε ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι προκαταλήψεις αφορούν ακόμη και σήμερα την ελληνική κοινωνία, πώς λειτουργούν οι σχέσεις Εβραίων-Χριστιανών, τι είναι αυτό που τις υπονομεύει ή τις ενδυναμώνει και ποιον τύπο ζωής ακολουθούν τα μικτά ζευγάρια. Έτσι, αποφάσισα να ερευνήσω το θέμα των μικτών γάμων μεταξύ Εβραίων-Χριστιανών στην πόλη του Βόλου από τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα.

Πριν την ενασχόλησή μου με το θέμα, η ύπαρξη των Εβραίων ήταν για μένα κάτι κοντινό και απόμακρο ταυτόχρονα. Κοντινό, γιατί τους είχα δίπλα μου, συχνά άκουγα για αυτούς και την ιστορία τους, επισκεπτόμουν τα μαγαζιά τους, συναντούσα ή συναναστρεφόμουν Εβραίους συμπολίτες μου, παρακολουθούσα

εκδηλώσεις με θέματα τη ζωή και τη δράση των Εβραίων ή παρακολουθούσα κινηματογραφικά και θεατρικά έργα με σχετικά θέματα (κυρίως, τη γενοκτονία). Απόμακρο, γιατί όλα τα παραπάνω τα βίωνα σαν ένας απλός, ευαίσθητοποιημένος ίσως παρατηρητής, χωρίς ποτέ να μπω βαθύτερα και ουσιαστικότερα στις ιδιαίτερες πλευρές της ζωής που ζει ο Άλλος, ο οποίος επιθυμεί να διατηρήσει τη θρησκευτική του ιδιαιτερότητα μέσα στο μονοπολιτισμικό περιβάλλον του έθνους-κράτους, στο οποίο κυριαρχούν τα στερεότυπα και το οποίο άτυπα, αλλά σταθερά, τον περιθωριοποιεί.

Τα ζητήματα ταυτότητας είναι ίσως από τα πλέον δύσκολα προς ανάλυση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η κατασκευή ή η επινόηση μιας ταυτότητας περνά από διαφορετικές φάσεις και εξαρτάται από τις συγκυρίες που την καθορίζουν, συγκυρίες κοινωνικές, πολιτισμικές ή πολιτικές. Αντίστοιχη είναι και η δυσκολία καθορισμού του εθνικισμού, όπως έχει επισημανθεί στην έρευνα (Anderson 1997: 11). Και τα δύο ζητήματα συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, αφού καθορίζουν το ιδεολογικό πλαίσιο εγγραφής μιας ταυτότητας, τόσο συλλογικής όσο και ατομικής. Το πλαίσιο αυτό, επιχείρησαν να ορίσουν διάφοροι θεωρητικοί, οι απόψεις των οποίων σχετικά με τους όρους *έθνος*, *εθνική ταυτότητα* κ.λ.π. καθόρισαν την πορεία της έρευνας σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ο F. Barth πρώτος υποστήριξε ότι «οι ομάδες τείνουν να ορίζονται όχι μέσα από την αναφορά στα ιδιαίτερά τους χαρακτηριστικά, αλλά μέσα από τον αποκλεισμό, δηλαδή μέσα από τη σύγκρισή τους με τους ‘ξένους’». Το κλειδί για την κατανόηση της εθνοτικής ταυτότητας είναι «η μυστηριώδης εμπειρία της αντιμετώπισης των άλλων» (1969:5). Για τον Barth τα όρια των ταυτοτήτων ποικίλουν ανάλογα με τις αντιλήψεις των ατόμων που διαμορφώνουν την ομάδα. Βασική προϋπόθεση κατανόησης της όλης διαδικασίας αυτοπροσδιορισμού ή ετεροκαθορισμού είναι η συνειδητοποίηση ότι το σύνορο δεν προϋπάρχει της συνείδησης της διαφοράς. Ο τρόπος με τον οποίο συμβαίνει η διαφορά παράγει τη διαδικασία και το περιεχόμενο της ταυτοποίησης. Η ετερότητα και η ταυτότητα δεν είναι δύο έννοιες αντιθετικές, αλλά βρίσκονται σε μια διαρκή συνδιαλλαγή, επαναπροσδιορίζονται και επανακατασκευάζονται καθώς έρχονται σε επαφή, σε σύγκρουση, σε επι-κοινωνία μέσα σε χώρους της καθημερινότητας. Σύμφωνα με τον Barth, τα όρια που είναι κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές επιβεβαιώνονται με την παράβασή τους, που όταν γίνει διαμορφώνεται ένα νέο μοντέλο κοινωνικής αλληλεπίδρασης (1969: 9-11). Δηλαδή τα υποκείμενα δεν γεννιούνται σαν μέλη ενός

έθνους, αλλά γίνονται μέλη μέσα από τη συνειδητοποίηση των ορίων, την οργάνωση της διαφοράς και του συνόρου. Συνεπώς η εθνοτική ταυτότητα δεν έχει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο που να μένει αναλλοίωτο στους αιώνες, καθώς μετεξελίσσεται σε συνάρτηση με τον επαναπροσδιορισμό των συνόρων με τους Άλλους.

Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η συμβολική κατασκευή της *κοινότητας*, όπως έξοχα διατύπωσε στο έργο του *The Symbolic Construction of Community* ο Anthony Cohen (1985). Τα όρια της κοινότητας είναι και πάλι συνειδησιακά, καθώς στην Ανθρωπολογία, η συνείδηση της διαφοράς είναι πάντοτε άρρηκτα δεμένη με τον τρόπο πρόσληψης των ορίων που θέτουμε μεταξύ του «εαυτού» και του «άλλου». Η συνειδητοποίηση των ορίων και η εξοικείωση με την υπέρβασή τους οργανώνει περισσότερο τη διαφορά με τον Άλλο και οδηγεί στην απο-οικειοποίηση. Επομένως, η όποια οικειότητα/αποοικειοποίηση είναι συνειδησιακή, όπως λιτά αλλά εύγλωττα διατύπωσε ο Cohen «if borders are reality, boundaries are consciousness» (1994:71).

Από τους θεμελιωτές των ζητημάτων ταυτότητας θεωρείται ο B. Anderson, το έργο του οποίου (*Imagined Communities*) επηρέασε καταλυτικά τον τρόπο προσέγγισης των ταυτοτήτων από το 1983 κεξ, οπότε και δημοσιεύτηκε. Για τον Anderson, ο οποίος προσέγγισε το ζήτημα «με ένα ανθρωπολογικό πνεύμα», το *έθνος* είναι μια φαντασιακή κατασκευή η οποία διαμορφώνεται κάτω από την πίεση συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, εγγενώς οριοθετημένη, αφού έχει καθορισμένα, έστω και ελαστικά σύνορα, πέρα από τα οποία βρίσκονται άλλα έθνη. Το *έθνος* αποτελεί κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή τα μέλη του, αν και δεν είναι δυνατόν να γνωρίζονται μεταξύ τους έχουν την αίσθηση του συνανήκειν και της ύπαρξης μιας βαθιάς οριζόντιας συντροφικής σχέσης, που τους δημιουργεί το αίσθημα της αδελφότητας, για την οποία είναι πρόθυμα να δώσουν τη ζωή τους (1997:24-8). Ο καθορισμός της εθνικότητας, έτσι, χωρίζεται σε δύο κατηγορίες: στον υποκειμενικό και στον αντικειμενικό. Ενώ ο πρώτος πραγματεύεται την εθνικότητα ως μία διαδικασία μέσω της οποίας φυλές, φύλα ή εθνικά κράτη αυτοπροσδιορίζονται, προσδιορίζουν άλλες ομάδες καθώς και τα μεταξύ τους όρια, ο δεύτερος βασίζεται σε κριτήρια όπως τα φυσικά χαρακτηριστικά, τα οποία προκύπτουν από μία κοινή καταγωγή (Anderson 1997: 25 / Isajiw 1974:111-124).

Όλα τα παραπάνω μας δείχνουν πόσο σύνθετη είναι η φύση της εθνικής ταυτότητας. Ο «εαυτός» απαρτίζεται από πολλαπλές ταυτότητες και ρόλους – οικογενειακούς, τοπικούς, ταξικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς ή καθορισμένους

από το φύλο (Smith 1991 [2000]: 17-18, 31). Για τον Smith έθνος είναι «ένας πολιτισμός με συγκεκριμένο όνομα, τα μέλη του οποίου μοιράζονται μια ιστορική επικράτεια, κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες, ένα μαζικό δημόσιο πολιτισμό, κοινή οικονομία και κοινά νομικά δικαιώματα και καθήκοντα (1991 [2000]: 31). Διαφορετικές εθνικές ομάδες προβάλλουν ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά σε σχέση με τα άλλα. Από τη στιγμή που κάνουν την εμφάνισή τους οι εθνοτικές κοινότητες, έχουν εξαιρετική αντοχή (Smith 1991 [2000]:16). Στην πορεία του χρόνου υφίστανται αλλαγές επειδή επηρεάζονται από εξωτερικές δυνάμεις (κρατική συγκρότηση, στρατιωτική δομή και οργανωμένη θρησκεία), οι οποίες συμβάλλουν στην αποκρυστάλλωση των εθνοτικών ταυτοτήτων και στην εθνοτική αυτο-ανανέωση. Σύμφωνα με τον Smith, μηχανισμοί εθνοτικής αυτοανανέωσης είναι: η θρησκευτική μεταρρύθμιση –η περίπτωση των Εβραίων-, τα πολιτισμικά δάνεια –όπως, π.χ. η συνάντηση του εβραϊκού με τον ελληνικό πολιτισμό-, η λαϊκή συμμετοχή και ο μύθος του περιούσιου λαού (ib. 35-6). Τα δύο τελευταία αποτελούν και βασικά συστατικά μιας επινοημένης παράδοσης. Με αυτό τον όρο εννοείται ένα σύνολο πρακτικών από το παρελθόν που μέσω της επανάληψης διαμορφώνουν αξίες, κανόνες συμπεριφοράς και εθνοτική ταυτότητα (Hobsbawm και Ranger 1983 [2004]: 9-10). Οι επινοημένες παραδόσεις εγκαθιδρύουν μια συνέχεια με ένα επιλεγμένο παρελθόν και χρησιμοποιούν την ιστορία για να ενισχύσουν την κοινωνική συνοχή (Ozkirimli 2011:155), αλλά στο πλαίσιο αυτής της επινόησης λειτουργεί και η επιλεκτική μνήμη: ο Renan στην πανεπιστημιακή του διάλεξη με τίτλο *Qu' est-ce qu' une nation?* αναφερόμενος σε αυτή την αίσθηση του συνανήκειν, λέει ότι η ουσία του έθνους βρίσκεται στο ότι οι άνθρωποι έχουν πολλά πράγματα κοινά και έχουν ανάγκη να λησμονήσουν εξίσου πολλά (1990 *ibid* : 11), μέσα από τη διαδικασία της επιλεκτικής μνήμης.

Για τους παραπάνω λόγους η εβραϊκότητα δεν ορίζεται με έναν ενιαίο τρόπο παγκοσμίως, διότι διαφέρει από εποχή σε εποχή και σε κάθε κοινωνικό πλαίσιο. Συγχρόνως, η εικόνα που είχαν οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι συλλογικά στις μεμονωμένες τους κοινότητες για τον εαυτό τους και την ιστορία τους είχε τεράστια σημασία για τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και την κατηγοριοποίησή τους. Συνιστούσε έναν ουσιώδη παράγοντα για τη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης των Ελλήνων και τον καθορισμό του Άλλου.

Ιστορική αναδρομή

Οι Ισπανοί καθολικοί βασιλείς Φερδινάνδος και Ισαβέλλα το 1492 εξανάγκασαν τους Εβραίους της ιβηρικής χερσονήσου σε μαζική φυγή προς την ανατολική αυτοκρατορία. Στο Βυζάντιο, στον αραβικό κόσμο και περισσότερο στην Οθωμανική αυτοκρατορία υπήρχε ελαστικότερη αντιμετώπιση των Εβραίων¹. Στον Mazower (2006) διαβάζουμε ότι οι διωχθέντες *σεφαραδίτες*² Εβραίοι μαζί με τους *μαρράνους*³ έγιναν δεκτοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που τους παρείχε προνόμια λόγω του υποβόσκοντος αγώνα ισχύος ανάμεσα στο Ισλάμ και τον Χριστιανισμό. Στη Θεσσαλονίκη οι σεφαραδίτες εβραίοι αντιμετώπισαν τους ελληνόφωνους *ρωμανιώτες* εβραίους⁴ σαν πολιτισμικά κατώτερους, συγκρούστηκαν μαζί τους και σταδιακά τους απορρόφησαν. Το 16^ο αι. η Θεσσαλονίκη έγινε το εβραϊκό κέντρο της Ευρώπης, η «νέα Ιερουσαλήμ», παρόλο που η εβραϊκή κοινότητα δεν ήταν ενιαία. Στους σεφαραδίτες και τους ρωμανιώτες προστέθηκαν *ασκενάζι*⁵ εβραίοι από την κεντρική Ευρώπη, εβραίοι από τη Σικελία και την Ιταλία και οι *ντονμέδες*⁶. Η Fleming αναφέρει ότι το 1897 έγιναν συγκρούσεις μεταξύ των Εβραίων (κυρίως ρωμανιωτών) της Παλαιάς Ελλάδας, από Πάτρα, Κέρκυρα, Γιάννενα, Ζάκυνθο, Βόλο, Αθήνα και Χαλκίδα, που υποστήριζαν το εθνικό ελληνικό κράτος και όσων Εβραίων (κυρίως σεφαραδιτών) υποστήριζαν το οθωμανικό status quo. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος είναι ίσως η μοναδική περίπτωση εθνικού πολέμου, στον οποίο οι Εβραίοι αντιπαράτέθηκαν μεταξύ τους (2009: 78)⁷.

1 Για ιστορικές πληροφορίες για τις εθνοτικές ομάδες της Αυτοκρατορίας βλ. π.χ. Σταυρουλάκης 1990, Mazower 2006, Fleming 2009, Bowman 2002, Morén 2007.

² Οι «σεφαραδίτες» ήταν ισπανόφωνοι Εβραίοι που ήλθαν από την Ισπανία το 1492, μορφωμένοι με κουλτούρα δυτική-ευρωπαϊκή και επιρροές από Αναγέννηση πνευματικό και πολιτισμικό επίπεδο και κυριάρχησαν δημογραφικά και οικονομικά. Στη Θεσσαλονίκη, που έγινε η πρωτεύουσά τους ομιλούνταν τα ισπανοεβραϊκά (Ladino). Βλ. υποσημ.1 για αναφορές.

³ Οι «μαρράνους» είναι εκχριστιανισθέντες Ισπανοεβραίοι πριν φύγουν από την ιβηρική γη, που είχαν διατηρήσει λίγο πολύ για μεγάλο χρονικό διάστημα την εβραϊκή τους ταυτότητα μέσα στην ισπανοχριστιανική (Morén 2007: 234). Βλ. υποσημ.1 για αναφορές.

⁴ Οι «ρωμανιώτες» Εβραίοι είχαν παρουσία στον ελληνικό χώρο πάνω από 2.000 χρόνια. Η μακρά τους παρουσία, η χρήση της ελληνικής γλώσσας, η ενσωμάτωση παραδόσεων (ηθών και εθίμων) στο δικό τους τυπικό και η κοινή κουλτούρα (με Έλληνες και Ρουμάνους) τους κάνει γηγενείς. Βλ. υποσημ.1 για αναφορές.

⁵ Είναι οι Εβραίοι από την κεντρική και ανατολική Ευρώπη. Για τους ασκενάζι εβραίους που ζούσαν στην ελληνική επικράτεια, αρχικά ακολουθούσαν το δικό τους λειτουργικό και έθιμα, αλλά στην πορεία αφομοιώθηκαν από την πρακτική των σεφαραδιτών. Βλ. Fleming 2009.

⁶ Οι ντονμέδες είναι μουσουλμάνοι οπαδοί του εβραίου μεσσία Σαμπετάι Ζεβί, που ήταν προοδευτικοί και συνέβαλαν στο τέλος του 19^{ου} αι. να γίνει η Θεσσαλονίκη μια φιλελεύθερη πόλη της αυτοκρατορίας. Βλ. υποσημ.1 για αναφορές.

⁷ Η Fleming 2009 αναφέρεται στους Εβραίους του ελληνικού χώρου από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τα ναζιστικά στρατόπεδα και τη διασπορά των Εβραίων σε Μέση Ανατολή και ΗΠΑ.

Πριν τη γενοκτονία των Εβραίων από τους Γερμανούς Ναζί, στην Ελλάδα υπήρχαν περίπου 72.000 Εβραίοι, από τους οποίους επέστρεψαν ζωντανοί μόνο 10.200⁸. Όπως γράφει ο Μαργαρίτης, οι περισσότεροι Εβραίοι διασώθηκαν στην περιοχή της Θεσσαλίας, στη Χαλκίδα και την Αθήνα, λόγω της ύπαρξης σε αυτούς τους τόπους μιας οργανωμένης αντίστασης των εκεί ελληνόφωνων ρωμανιωτών εναντίον των γερμανών αλλά και της ιταλικής παρουσίας μέχρι το 1943 (2005: 78).

Η δεκαετία του 1980 σήμανε την απαρχή της ανασυγκρότησης της ιστορικής μνήμης της Shoah⁹ διεθνώς και, με καθυστέρηση δεκαετίας, στην Ελλάδα. Το τέλος της σιωπής ακολούθησε η ανάδειξη της ελληνοεβραϊκής ιστορίας και η εκδοτική έκρηξη των γραπτών και προφορικών μαρτυριών, που μελετήθηκαν σε ένα νέο πολιτικό περιβάλλον, στο οποίο η επίσημη ιστορία εξετάζει κάτω από μια νέα οπτική τη διαδρομή των εθνοτικών ομάδων¹⁰. Στη δεκαετία του 1990 η σιωπή δεκαετιών έσπασε και στην Ελλάδα με την έκδοση πολλών μαρτυριών Ελληνοεβραίων, οι οποίες υποστηρίχθηκαν φιλολογικά και εκδοτικά, με αποτέλεσμα να φτάσουν στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό¹¹.

Οι πληροφορίες για την περιοχή της Μαγνησίας ειδικότερα, όπως αυτές μεταφέρονται από τον τοπικό λόγιο Φρεζή (2002) και επιβεβαιώνονται από γραπτές πηγές, πιστοποιούν ότι στη περιοχή -και ειδικότερα στο μεγάλο λιμάνι του Αλμυρού- υπήρχαν Εβραίοι από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. κ.ε.ξ. Ειδικότερα, σε κείμενα αρχαίων ιστορικών και συγγραφέων ανιχνεύεται η παρουσία Εβραίων ήδη από τον δεύτερο αι. μ.Χ. στην αρχαία Δημητριάδα (τον σημερινό Βόλο). Αρχαίες επιτύμβιες εβραϊκές πλάκες του τέταρτου, πέμπτου και έκτου αιώνα που βρέθηκαν στις ανασκαφές του 1930 στην αρχαία πόλη των Φθιώτιδων Θηβών (τη σημερινή Ν. Αγχίαλο) επιβεβαιώνουν την ύπαρξη οργανωμένης εβραϊκής παροικίας με Συναγωγή.¹² Ο Φρεζής αναφέρει ότι τον 12^ο αι. ο ισπανός περιηγητής ραββίνος Μπεν Γιονά έγραψε στο «οδοιπορικό» ότι στον Αλμυρό υπήρχε ακμάζουσα Κοινότητα 400 Εβραίων με αρχираβίνο και ραββίνους (2002:24). Διπλωματικά έγγραφα του 16^{ου} αι. αναφέρονται στην εβραϊκή κοινότητα του Βόλου και στην εβραϊκή συνοικία. Κατά την περίοδο της

⁸ Για τις απώλειες των ελληνών Εβραίων βλ. Ρένα Μόλχο (2011: 538), Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα (2011:581), Mazower (2006). Στο Μενεξιάδης (2005:60) βλ. τον πίνακα απωλειών του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδος από το γερμανικό διωγμό 1943-1944.

⁹ Όταν αναφέρομαι στην εξόντωση των Εβραίων από τους Ναζί στο κείμενό μου χρησιμοποιώ τους όρους Γενοκτονία και Shoah εναλλακτικά.

¹⁰ Μπενβενίστε 2008:2.

¹¹ Βαρών Βασάρ 2007.

¹² Περισσότερες και ειδικότερες πληροφορίες για την εβραϊκή κοινότητα του Βόλου παρέχονται στην ιστοσελίδα του ΚΙΣ: <http://www.kis.gr>. Επίσης βλ. Φρεζής 2002 και Φρεζής 2007.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η παρουσία Εβραίων στο Βόλο ήταν συνεχής, η κοινότητα αποτελούνταν από ρωμανιώτες και σεφραδίτες. Σύμφωνα με την Fleming, η πολυπληθής εβραϊκή κοινότητα του Βόλου αποτελούνταν κυρίως από πρόσφυγες από την Πελοπόννησο, οι οποίοι μετά από τις σφαγές των Εβραίων της Τριπολιτσάς από τους Έλληνες κατέφυγαν στον Βόλο, που ήταν ακόμη στην οθωμανική επικράτεια (2009: 38,79). Ο Bowman μας πληροφορεί ότι στη Θεσσαλονίκη το 1941 ζούσαν 55.000 Εβραίοι, ενώ στην Κέρκυρα, Ιωάννινα, Λάρισα, Βόλο, Τρίκαλα και Ρόδο υπήρχαν ενημερούσες κοινότητες, που αριθμούσαν αρκετές εκατοντάδες Εβραίους η κάθε μία. Σήμερα, στην περιοχή της Θεσσαλίας, στη Λάρισα συναντάται εβραϊκή κοινότητα με περισσότερα από 400 μέλη (2002: 64).

Με τις μεγάλες οικονομικές συνεισφορές των επιχειρηματιών Αλλατίνι¹³, του μεγαλοτραπεζίτη και επιχειρηματία Ρότσιλντ και του βαρόνου Μ. Χιρς¹⁴, άρχισε το 1865 στο Βόλο η κατασκευή της πρώτης Συναγωγής, στο κέντρο της εβραϊκής συνοικίας, σε σεφραδίτικο ρυθμό. Στην ίδια θέση, μετά από καταστροφές και ανακατασκευές, λειτουργεί μέχρι σήμερα. Μετά το 1881, οπότε απελευθερώθηκε η πόλη του Βόλου από τους Τούρκους, σύμφωνα με δημοσιεύματα εφημερίδων της εποχής, η εβραϊκή κοινότητα συνέχισε να είναι οργανωμένη, με νεκροταφείο, δημοτικό σχολείο, το παράρτημα της γαλλικής σχολής Alliance Israelite Universelle, Ιερατική Σχολή και φιλανθρωπικούς, κοινωνικούς και αθλητικούς συλλόγους. Βολιώτες Εβραίοι, με πολλά εμπορικά και βιοτεχνικά καταστήματα αλλά και βιομηχανίες, απασχολούσαν ένα μεγάλο εργατικό δυναμικό, γεγονός που προσέλκυσε Εβραίους και από άλλες περιοχές της Ελλάδας (π.χ. η μεγάλη βιομηχανία υφασμάτων «Μουρτζούκου», το νηματουργείο Αδελφών Λεβή, το εργοστάσιο Αμών & Αζούζ, οι καπναποθήκες Ισαάκ Σαπόρτα, η Τράπεζα Βαρούχ-Λεβή και άλλες επιχειρήσεις). Το 1901 η κοινότητα αριθμούσε 1.000 μέλη, ενώ το 1920 περίπου 2.000 μέλη. Όπως αναφέρει η Fleming, ρωμανιώτες και σεφραδίτες στο Βόλο συνυπήρχαν αρμονικά και

¹³ Ο σημαντικότερος ίσως ευεργέτης, κατεξοχήν φορέας εβραϊκής παιδείας και πολιτισμού, αναδιοργανωτής της εκπαίδευσης της Θεσσαλονίκης ήταν ο γιατρός Μωύς Αλλατίνι. Απόγονος της οικογένειας των Αλλατίνι, που ίδρυσε τις πρώτες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες στη Θεσσαλονίκη.

¹⁴ Ο βαρόνος Maurice de Hirsch (1831-1896) ακολούθησε τις συμβουλές του τραπεζίτη πατέρα του και ασχολήθηκε με τα οικονομικά. Το 1869 η οθωμανική κυβέρνηση ανέθεσε στον Χιρς την κατασκευή και εκμετάλλευση πολλών σιδηροδρομικών δικτύων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ανέπτυξε μαζί με τη σύζυγό του έντονη φιλανθρωπική δράση σε πολλές πόλεις και στη Θεσσαλονίκη, χρηματοδότησε την κατασκευή πολλών ιδρυμάτων, με κυριότερο το Ιπποκράτειο Νοσοκομείο και τη συνοικία πίσω από το Σιδηροδρομικό Σταθμό.

διατήρησαν τη σχετική τους αυτονομία στα ευρύτερα πλαίσια της εβραϊκής κοινότητας. Το ίδιο έγινε στην Κέρκυρα και τη Λάρισα (2009:74).

Από πληροφορίες που παρέχονται από τον Φρεζή αλλά και από τις συνεντεύξεις που πήρα, προκύπτει ότι η ευημερούσα και πολυπληθής κοινωνία των Εβραίων του Βόλου σταδιακά συρρικνώθηκε. Προπολεμικά αριθμούσε 872 άτομα και μετά τον διωγμό και την επιστροφή από τα στρατόπεδα 645 άτομα. Μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, τους σεισμούς που έπληξαν το Βόλο το 1955 και την μετανάστευση στην Αμερική και το Ισραήλ η κοινότητα αριθμούσε 230 μέλη (2002:253,256,259,273). Στη διάρκεια των ετών αυτών η διοίκηση της εβραϊκής Κοινότητας Βόλου, άλλες κοινότητες από την Ελλάδα και Οργανώσεις από το εξωτερικό συνέδραμαν στο έργο της αποκατάστασης και ανακούφισης των μελών της Κοινότητας (Φρεζής 2002:270). Καινούργια δεδομένα καθόριζαν πλέον τις διαπροσωπικές σχέσεις των Εβραίων του Βόλου με τους συμπολίτες γείτονές τους, τις Χριστιανικές Εκκλησιαστικές Αρχές και τα μέλη των απελευθερωτικών οργανώσεων (Ε.Α.Μ., Ε.Λ.Α.Σ., Ε.Π.Ο.Ν.), που τους είχαν βοηθήσει στην Κατοχή. Υπήρχαν εκ μέρους των Εβραίων αισθήματα ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης προς όλους εκείνους που τους βοήθησαν να σωθούν (2002:262-3).

Μικτός γάμος: Λύση ανάγκης ή τακτική επιβίωσης;

Στην πορεία των χρόνων, η επιβίωση, το κίνητρο της κοινωνικής ένταξης της αποδεκατισμένης πλέον εβραϊκής μειονότητας¹⁵ και η απρόσκοπτη ενσωμάτωση γίνονταν ολοένα και πιο δύσκολα, με αποτέλεσμα η μεταστροφή στο χριστιανισμό με αλλαγή θρησκευματος ή η επιλογή γάμου με Χριστιανό να αποτελεί μία λύση ανάγκης και μία τακτική επιβίωσης. Σήμερα η Κοινότητα αποτελείται από 80 άτομα, όπως δηλώνουν από το γραφείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, διοικείται από πενταμελές Διοικητικό Συμβούλιο και η Συναγωγή λειτουργεί κάθε Παρασκευή βράδυ, κατά την θρησκευτική παράδοση.

Το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου οι περισσότεροι Εβραίοι διασώθηκαν, σύμφωνα με τους συνομιλητές μου ήταν πολύ σημαντικό για τις μελλοντικές σχέσεις τους με την πλειοψηφούσα ελληνική τοπική κοινωνία. Σε κατάλογο με ημερομηνία 20.4.2011, τον οποίο μου παραχώρησε ευγενικά η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου, αναφέρονται ονομαστικά τα μέλη της που τέλεσαν

¹⁵ Ο Φρεζής (2007:72) αναφέρει ότι η εβραϊκή κοινότητα Βόλου το 1985 αριθμούσε 145 μέλη και το 2002 αριθμούσε 95 μέλη.

μικτούς γάμους¹⁶ στο διάστημα λίγο πριν και μετά από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι τις μέρες μας. Είναι καταγεγραμμένες τριάντα πέντε περιπτώσεις μικτών γάμων, από τις οποίες τρεις αφορούσαν σε γάμους που έγιναν προπολεμικά. Σύμφωνα με τον κατάλογο του αρχείου της Κοινότητας, στοιχεία του οποίου θα παραθέσω λεπτομερέστερα παρακάτω, οι μικτοί γάμοι στο Βόλο είναι κυρίως πολιτικοί μετά το 1982 και ελάχιστοι είναι οι θρησκευτικοί. Αξιοσημείωτο είναι ότι θρησκευτικοί γάμοι μελών (ανδρών και γυναικών) άλλων εβραϊκών Κοινοτήτων με Χριστιανούς τελέστηκαν στο Βόλο. Το ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε από την έρευνά μου είναι ότι υπάρχουν και άλλοι μικτοί γάμοι στην τοπική κοινωνία, οι οποίοι δεν αναφέρονται στον κατάλογο της Κοινότητας. Τους λόγους θα προσπαθήσω να τους ανιχνεύσω στη συνέχεια.

Από τους συνομιλητές μου και άλλους συμπολίτες αναφέρονται κάποιες ιστορίες ζωής οι οποίες εκτυλίχτηκαν προπολεμικά και κάποιες από αυτές αγγίζουν τα όρια του μύθου. Για παράδειγμα, σε ιστορικό βάθος που φτάνει στις αρχές του 20^{ου} αι. η συνομιλήτριά μου Ξένια αφηγείται μια ασυνήθιστη για την εποχή ιστορία έρωτα της αδελφής της γιαγιάς της, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στον Βόλο. Την Εβραιοπούλα ερωτεύτηκε ένας πλούσιος Τούρκος που πήγαινε στο Χαμάμ του προπάππου της Ξένιας, λίγο πριν αποχωρήσουν από τον Βόλο οι Τούρκοι. *«Ερωτεύτηκε πολύ μεταξύ τους. Τη ζήτησε ο πλούσιος Τούρκος σε γάμο, αλλά ο Εβραίος παππούς είπε 'τη σφάζω αλλά δεν στη δίνω, δεν τη δίνω ποτέ σε Τούρκο να γίνει τουρκάλα'. Το ζευγάρι κλέφτηκε, παντρεύτηκαν και έζησαν στην Κωνσταντινούπολη. Ο μικτός γάμος αποτέλεσε για την εβραϊκή οικογένεια μεγάλο θέμα και δεν ξανασυνάντησαν την κόρη ποτέ».*

Μια άλλη ιστορία που μου αφηγήθηκε εβραίος πληροφορητής μου αφορά στο μικτό γάμο που έγινε προπολεμικά στον Βόλο ανάμεσα σε ένα γνωστό Εβραίο κομμωτή που ζούσε και εργαζόταν στην πόλη. Με το μικτό γάμο, ο ευκατάστατος Εβραίος που ερωτεύτηκε τη φτωχή χριστιανή σύζυγό του και άλλαξε την πίστη του σε Χριστιανό, προκάλεσε ένα μεγάλο σκάνδαλο στην τοπική κοινωνία. Παρόλα αυτά,

¹⁶ Στην εργασία αυτή συχνά επαναλαμβάνονται οι όροι «μικτός γάμος» και «ενδογαμία» και για αυτό κρίνω απαραίτητο να παραθέσω τους ορισμούς των εννοιών σύμφωνα με το *Λεξικό της Νέας*

Ελληνικής Γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη:

Μικτός γάμος: α) ο γάμος μεταξύ ετεροδόξων χριστιανών β) ο γάμος μεταξύ ατόμων διαφορετικής θρησκείας, φυλής, εθνικότητας κλπ.

λ. ενδογαμία: το έθιμο που επιτάσσει τη σύναψη γάμων μόνο μεταξύ των μελών της ίδιας κοινότητας (εθνικής, θρησκευτικής, φυλετικής).

σύμφωνα με τον συνομιλητή μου, η κοινωνική αντίδραση στο μικτό ζευγάρι ήταν σε «λογικά πλαίσια», επειδή η κοινότητα πριν τον πόλεμο ήταν μεγάλη -872 Εβραίοι- και δεν αισθάνονταν ότι κινδύνευε όταν «έφευγε» ένα μέλος της.

Μία τρίτη μεγάλη ερωτική ιστορία που κατέληξε σε μικτό γάμο στο Βόλο το 1939 αφορά σε ένα πλούσιο Χριστιανό, γιό βιβλιοδέτη που έκλεψε την Εβραία Ροζαλία από ευκατάστατη οικογένεια εμπόρων, η οποία τελικά μετεστράφη σε Χριστιανή. Η ιστορία ήταν εξίσου σκανδαλώδης για την τοπική κοινωνία, η χριστιανική οικογένεια αποκλήρωσε τον γιό λόγω της επιλογής του να παντρευτεί την εβραιοπούλα. Πάμφτωχος ο γιός του βιβλιοδέτη πέθανε πολύ νέος από πνευμονία «πάνω σε μια κουρελού» και από τη γυναίκα του η χριστιανική οικογένεια πήρε το παιδί που γεννήθηκε από το γάμο αυτό και το έδωσε για υιοθεσία σε μία άλλη χριστιανική οικογένεια. Απομάκρυναν από το Βόλο τη χήρα και την υποχρέωσαν να παντρευτεί ένα συγγενή τους αξιωματικό στη Θεσσαλονίκη. Το αγόρι που γεννήθηκε από τον μικτό αυτό γάμο σήμερα ζει και γνωρίζει για την ιστορία των βιολογικών του γονιών. Η βολιώτισσα ζωγράφος Χρυσούλα Ζώγια στις 23.10.1983 δημοσίευσε στην τοπική εφημερίδα του Βόλου *Η Θεσσαλία* την παραπάνω ερωτική ιστορία με τίτλο «Η Ροζαλία».

Όπως προκύπτει από την έρευνα, δεν διαπιστώνεται στην περίπτωση των Εβραίων του Βόλου μία τάση αποσιώπησης ή απόκρυψης των μικροϊστοριών τους. Σε μια επαρχιακή πόλη συνήθως οι άνθρωποι μιλάνε δύσκολα για τις ιδιωτικές τους ιστορίες, τα βιώματά τους, τους γονείς τους, επειδή φοβούνται να μην εκτεθούν και εκθέσουν την οικογένειά τους στον κλειστό κοινωνικό περίγυρο. Η επίσημη ρητορική των συνομιλητών μου ήταν ότι *«αποφασίσαμε να σου μιλήσουμε για να περάσουν στις επόμενες γενιές οι ιστορίες μας»*. Ίσως όμως, με πρόσχημα την αποκατάσταση της συλλογικής μνήμης να μίλησαν με θάρρος για να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για επικοινωνία. Στην πράξη, όπως αναφέρει η Βαν Μπούσχοτεν, οι αφηγήσεις ζωής, όπως οι συγκεκριμένες αφηγήσεις των συνομιλητών μου, είναι μία μέθοδος επικοινωνίας, αρχικά με τον καταγραφέα και στη συνέχεια με τον αναγνώστη (1998:13). Μέσα από αυτόν το διάυλο επικοινωνίας προέκυψε αυτόματα μία σκιαγράφηση της προσωπικότητας του αφηγητή, ο οποίος κατά τη γνώμη μου πολύ συχνά έμπαινε στη διαδικασία του καθρέφτη, όπως την περιγράφει ο Γάλλος ιστορικός F. Hartog (1988, Εισαγωγή): οι αφηγητές υψώνουν στον καταγραφέα έναν καθρέφτη, μέσα στον οποίο αντανακλάται ο Άλλος. Ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση των πληροφορητών μου ή την ηλικία τους, συνδετικός δεσμός των αφηγήσεων

φαίνεται να είναι η κοινή εμπειρία της διαφορετικότητας και ο καταλυτικός της ρόλος στον θεσμό του γάμου.

Σκοπός της εργασίας

Κύριος σκοπός αυτής της εργασίας είναι η διερεύνηση των μικτών γάμων μεταξύ Ορθοδόξων Χριστιανών και Εβραίων στην κοινότητα του Βόλου στα μεταπολεμικά χρόνια, με έμφαση την τελευταία τριακονταετία, μέσα από τις προσωπικές τους εμπειρίες και μαρτυρίες. Με την εργασία αυτή επιδιώκεται η παρουσίαση του τρόπου λειτουργίας της συνείδησης του υποκειμένου που μπαίνει σε έναν μικτό γάμο και του τρόπου εξέλιξης της σκέψης του και της ζωής του στη συνέχεια. Στόχος της εργασίας είναι να συμβάλει στη συζήτηση για εθνοτική ταυτότητα σε μια χώρα και συγκεκριμένα στην ελληνική πραγματικότητα μέσα από την περίπτωση των Εβραίων του Βόλου. Επίσης να συμβάλει στη βιβλιογραφία για εθνοτικές ομάδες, εθνοτική ταυτότητα, εβραϊκή ταυτότητα και στην ανύπαρκτη στην Ελλάδα βιβλιογραφία για τους μικτούς γάμους μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, μελετώντας ακόμη και την άποψη των υποκειμένων που συχνά θεωρούν γάμο-ταμπού ένα μικτό γάμο μεταξύ Χριστιανού και Εβραίου.

Στην εργασία αυτή επιχειρείται, μέσα από τις προσωπικές μαρτυρίες των πληροφορητών, να καταγραφούν οι κοινωνικές, θρησκευτικές και συναισθηματικές παράμετροι που διαμορφώνουν, επιτρέπουν, επηρεάζουν, προσδιορίζουν μια νέα κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή το μικτό γάμο, που κάποιες δεκαετίες πριν θα ήταν ίσως ασύμβατη. Η μελέτη αφορά στην καταγραφή των συνθηκών και των δυναμικών που επιτρέπουν ολοένα και πιο εύκολα την πραγματοποίηση αυτών των μικτών γάμων. Προσπαθεί να εντοπίσει μέσα από τη μνήμη και την αφήγηση των πληροφορητών τα αίτια και τα κίνητρα που ώθησαν υποκείμενα μιας συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας με διαφορετική θρησκεία (θρησκεία ταμπού) από εκείνη της πλειονότητας, να συνυπάρξουν με άτομα άλλης εθνοτικής ομάδας. Προσπαθεί να διαπιστώσει πόσο αυτό το γεγονός στην πορεία δίνει λύσεις, ή ενδεχομένως γεννά νέα προβλήματα στο μικτό ζευγάρι. Μετά από τις πρώτες συνεντεύξεις, κατάλαβα ότι το σημαντικό δεν ήταν να επιβεβαιώσω ή να ανατρέψω τις υποθέσεις και τους προβληματισμούς των συνομιλητών μου, αλλά να καταγράψω τις εσωτερικές αντιφάσεις, τα διλήμματα, τις αμφιβολίες, τα συναισθήματα που βιώνουν και να διαπιστώσω όσο καλύτερα μπορούσα σε ποιο σημείο τοποθετούν το κέντρο βάρους

των προβληματισμών τους για το μικτό γάμο, μέσα από τη ρητορική που αναπτύσσουν για αυτόν και τις αλλαγές που επέφερε στη ζωή τους. Με ενδιέφερε να δω αν η εμπειρία αυτού του μικτού γάμου και η ταυτότητα που την ακολουθεί συνεπάγεται αλλαγές στο κοινωνικό status των πληροφορητών μου, στην εργασία τους, στο ρόλο τους μέσα στην οικογένεια, στην εικόνα που οι ίδιοι προβάλλουν για τον εαυτό τους και που η κυρίαρχη κοινωνία, αλλά και η μειονότητα έχει γι' αυτούς. Ο μόνος τρόπος να διαπιστώσω τι νιώθουν, πως εκφράζονται για την εμπειρία τους αυτή των μικτών γάμων ήταν να μιλήσω μαζί τους και να καταγράψω τις ιστορίες της ζωής τους.

Επισκόπηση βιβλιογραφίας

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει ασχοληθεί εκτενώς με τους μικτούς γάμους, δίνοντας έμφαση σε γάμους μεταξύ ατόμων από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες (interracial). Ειδικότερα για το θέμα μας, σε έγκυρα ανθρωπολογικά περιοδικά παρουσιάζονται εθνογραφικές μελέτες και άρθρα που αφορούν στους μικτούς γάμους και στην πρακτική της ενδογαμίας σε ό,τι αφορά τους Εβραίους, π.χ. Kovacs και Vajda (2002) *Interchanged identities: The role of a Jewish school in a mixed marriage*, Karady (2004), *The Jews of Europe in the Modern Era: a socio-historical outline*, Wardi (1992), *Memorial candles: Children of the Shoah*. Ο Hart (2011) στο βιβλίο του *Jews and Race: Writings on Identity and Difference, 1880-1940*, περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι Εβραίοι αυτοπροσδιορίζονται σαν γένος από το τέλος του 19^{ου} αι. έως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Sanderson (επιμ.) στο βιβλίο *Jews and Race: A Pre-Boasian Perspective, Part 2* (2012) γράφει ότι ο σιωνιστής Auerbach θεωρεί όσους Εβραίους κάνουν μικτούς γάμους «χαμηλής» εθνοκεντρικότητας, χαμένους για την εβραϊκή κοινότητα. Ο Goldstein, στο βιβλίο του *The price of whiteness: Jews, race and American identity* (2006) αναφέρεται στη μεγάλη προσπάθεια που κάνουν οι Εβραίοι, ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο βρίσκονται να φαίνονται ως «λευκοί» -άρα Αμερικανοί-, με αποτέλεσμα να επιδιώκουν γάμο με «μη Εβραίο».

Μέχρι πρόσφατα, στην Αμερική, και ειδικά σε κάποιες πολιτείες της στο Νότο, αλλά και σε άλλες χώρες του δυτικού κόσμου ίσχυαν επίσημοι νόμοι του κράτους, που απαγόρευαν την ανάμειξη «γενών», εννοώντας ειδικά το γάμο. Αξίζει

ιδιαίτερης αναφοράς ο όρος *miscegenation*¹⁷. Αποδίδεται στα ελληνικά με τη φράση «ανάμειξη γενών» και είχε χρησιμοποιηθεί από το 19^ο αι. για να αποδώσει γάμους και σεξουαλική επαφή μεταξύ ατόμων διαφορετικού γένους.

Την παρούσα εργασία ενδιαφέρει ο νομικός όρος *anti-miscegenation laws*¹⁸, με γνωστότερους από όλους αυτούς που θεσπίστηκαν στη ναζιστική Γερμανία από το 1935-1945 (νόμοι της Νυρεμβέργης), σε ορισμένες πολιτείες των Η.Π.Α. -για μαύρους Αμερικανούς- έως το 1967 και στη Ν. Αφρική στη διάρκεια του Απαρτχάιντ (1949-1985). Στο ελληνικό κράτος δεν υπήρξε ποτέ ανάλογος απαγορευτικός νόμος, αλλά τόσο ο Ευρωπαίος «Εβραίος», όσο και οι Έλληνες Εβραίοι, όπως προκύπτει και από τις συνεντεύξεις μου, αναπαράγουν με διάφορους τρόπους αυτή την απαγόρευση στο συλλογικό τους υποσυνείδητο, αφού η γενοκτονία παραμένει ολοζώντανη στην ιστορική τους μνήμη.

Η ανθρωπολόγος Hirsch στο άρθρο της *Zionist eugenics, mixed marriage, and the creation of a 'new Jewish type'* (2009) γράφει για την ιστορική εξέλιξη της άποψης της συνέχισης (καθαρότητας) του εβραϊκού γένους, με επιχειρήματα μέσα από την επιστήμη (βιολογία, ευγονική, κλπ.), στα πλαίσια του εβραϊκού εθνικισμού, δηλ. του σιωνισμού. Ο γάμος με Εβραίο είναι βασική προτεραιότητα, έστω και με Εβραίο άλλης πολιτισμικής ομάδας (υπονοείται δηλ. ότι είναι επιθυμητό «να ανακατώνονται τα εβραϊκά αίματα» αλλά όχι «τα άλλα»).

Η ελληνική βιβλιογραφία δεν έχει ασχοληθεί εμπεριστατωμένα με το θέμα των μικτών γάμων μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Ειδικότερα στην Ανθρωπολογία η σχετική βιβλιογραφία είναι μόνο ξενόγλωσση. Οι επινοήσεις των συγγραφέων στα λογοτεχνικά έργα, οι οποίες μετουσιώνονται σε εικόνες και πλοκή που στηρίζονται σε

¹⁷ Ο όρος *miscegenation* ετυμολογικά προέρχεται από τις λατινικές λέξεις *miscere* που σημαίνει «αναμειγνύω» και *genus* που σημαίνει «γένος, φυλή». Συνηθισμένος όρος στα χρόνια της «ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας» και της «εποχής των Ανακαλύψεων», έγινε περισσότερο γνωστός λόγω νόμων που ψηφίστηκαν για να απαγορεύσουν το γάμο και τη σεξουαλική επαφή μεταξύ ατόμων διαφορετικού γένους. Η τρέχουσα χρήση του όρου έχει προσβλητικό χαρακτήρα. Ο όρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε σε προπαγανδιστικό φυλλάδιο στη Νέα Υόρκη το Δεκέμβριο του 1863. Υπερθεμάτιζε για τους γάμους μεταξύ λευκών και μαύρων, ώστε η κοινωνία να γίνει στο σύνολό της μικτή και να μην υπάρχουν διακρίσεις. Απώτερος στόχος ήταν η διαμόρφωση συνείδησης εναντίον του αμερικάνικου εμφύλιου πολέμου.

¹⁸ Το Σεπτέμβριο του 1935 στο νόμο για την «προστασία του γερμανικού αίματος και της γερμανικής τιμής» οι γερμανοί Εβραίοι χαρακτηρίζονται φυλή και απαγορεύονται οι γάμοι και οι σεξουαλικές σχέσεις αυτών με άτομα «γερμανικού αίματος». Οι σχέσεις αυτές θεωρούνταν *Rassenschande* (φυλετική ντροπή) και τιμωρούνταν με φυλάκιση, εγκλεισμό σε στρατόπεδο και θάνατο. Ο νόμος της Νυρεμβέργης διαχώριζε τους Άρειους Γερμανούς από τους μη Άρειους, που ήταν οι Εβραίοι και όσοι είχαν εβραίο πρόγονο, οι Γερμανοί που είχαν αφρικανούς προγόνους και όσοι ανήκαν στις μειονότητες Σίντι και Ρομά.

συλλογικές παραστάσεις και στερεότυπα, αποδίδουν μια εικόνα της κοινωνίας που μελετάμε και γιαυτό θεωρώ ότι είναι απαραίτητες για την τεκμηριωμένη πραγμάτευση του θέματος των μικτών γάμων. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιώ και λογοτεχνία στην παρούσα εργασία μου. Συμφωνώ απολύτως με την Αμπατζοπούλου ότι η λογοτεχνία αποκτά επιστημονικό ενδιαφέρον και από τη μελέτη των λογοτεχνικών έργων προκύπτουν σημαντικά κοινωνιολογικά συμπεράσματα (1998:152), επειδή οι λογοτεχνικές εικόνες βασίζονται στη μελέτη του κοινωνικού και πολιτισμικού φαντασιακού (1998:161).

Μεθοδολογία

Η μέθοδος την οποία ακολούθησα στη διπλωματική εργασία μου στηρίζεται στο μοντέλο της επιτόπιας εθνογραφικής έρευνας με συνεντεύξεις και παρατήρηση. Παρευρισκόμενη σε δραστηριότητες της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής και καθημερινές πρακτικές της εβραϊκής κοινότητας Βόλου παρατήρησα τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής των Εβραίων και κέρδισα την εμπιστοσύνη τους, ώστε να δεχθούν ευκολότερα να μου εκμυστηρευτούν σκέψεις και προβληματισμούς τους. Παράλληλα με τη σειρά των συνεντεύξεών μου μελέτησα σχετική επιστημονική βιβλιογραφία και λογοτεχνικά έργα.

Σύμφωνα με τη Γκέφου-Μαδιανού, η «ανθρωπολογία οίκου»¹⁹ (anthropology at home) είναι όρος που αναφέρεται στη μελέτη του οικείου πολιτισμού του ανθρωπολόγου, δηλαδή στην έρευνα σε κοινωνίες σύγχρονες, σύνθετες, που δεν συμπεριλαμβάνονταν στο γεωγραφικό ορίζοντα της λεγόμενης κλασικής ανθρωπολογίας, κοινωνίες που διαθέτουν γραπτή ιστορία και ιστορικές πηγές και βρίσκονται κοντά στα δυτικά κέντρα παραγωγής του ανθρωπολογικού λόγου και η οικονομία των οποίων είναι ενταγμένη στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. (1998:367). Η Γκέφου Μαδιανού σημειώνει ότι στην «ανθρωπολογία οίκου» ο μελετητής ασχολείται με κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες που ζουν στο ίδιο στενό ή ευρύτερο πλαίσιο με αυτόν. Σε τέτοιες έρευνες τίθενται διλήμματα που σχετίζονται με το πώς κατασκευάζεται ο «άλλος», που ταυτόχρονα αποτελεί μέρος του «εαυτού» (1999: 389). Η ίδια συγγραφέας σε άρθρο της γράφει ότι οι Marcus και Fisher (1986) δηλώνουν ότι η εθνογραφία είναι ήδη έτοιμη να αποτελέσει ένα ισχυρό αναλυτικό

¹⁹ Τα τελευταία χρόνια ανθρωπολόγοι προερχόμενοι τόσο από τις δυτικές κοινωνίες, βλ. Strathern 1981, Okely 1996, Ortner 1991 κ.ά., όσο και από τις μη δυτικές, βλ. Fahim 1982 κ.ά. μελετούν τον οικείο πολιτισμό τους.

εργαλείο για την κριτική ανάλυση αυτού που θεωρείται a priori οικείο, για την υιοθέτηση μιας στρατηγικής με σκοπό την από-οικειοποίηση του οικείου (1993).

Όταν οι ανθρωπολόγοι έρχονται σε επαφή με το πεδίο έρευνας για πρώτη φορά υφίστανται ένα είδος «πολιτισμικού σοκ», όρος που διατυπώθηκε από την ανθρωπολόγο du Bois και έκτοτε καθιερώθηκε από τους κοινωνικούς επιστήμονες για να περιγραφεί η ιδιαίτερη ψυχολογική κατάσταση του ερευνητή, ο οποίος πρέπει να προσαρμοστεί, να μάθει και να ζήσει συνήθειες, πρακτικές και απόψεις που μέχρι τότε του ήταν άγνωστες. Το 1954 ο ανθρωπολόγος Kalervo Oberg κατέγραψε τέσσερα στάδια της διαδικασίας του «πολιτισμικού σοκ». Ξεκινώντας από τον «μήνα του μέλιτος» κατά τον οποίο ο ερευνητής σαγηνεύεται από το νέο, συνεχίζει με το δεύτερο στάδιο της εχθρικής και επιθετικής φάσης, που είναι αντίδραση στις δυσκολίες οι οποίες μπορεί να κάνουν τον ερευνητή να «λυγίσει» και να εγκαταλείψει την έρευνα. Αν δεν την αφήσει περνάει στην τρίτη φάση της «ανάνηψης» και ακολουθεί η τέταρτη και τελευταία φάση, στην οποία ο ερευνητής συνειδητοποιεί ότι το βασικό είναι να καταλαβαίνει τους ανθρώπους χωρίς να σημαίνει ότι απαρνείται τις προσωπικές απόψεις και βιώματά του. Στην τέταρτη φάση ο ερευνητής αναπτύσσει πρότυπα συμπεριφοράς (Golde 1986:11). Διαπίστωσα ότι στη διάρκεια της έρευνας πέρασα από όλα αυτά τα στάδια. Για την Πετρονώτη, ο «οίκος» δεν συνιστά ένα κλειστό συνεκτικό σύστημα, το εθνικό, αλλά ο χαρακτηρισμός αυτός θα πρέπει να επαναπροσδιορίζεται με βάση το ειδικότερο κάθε φορά εθνογραφικό πλαίσιο (1998:46).

Όπως αναφέρει η Γκέφου-Μαδιανού «υπάρχει το αίτημα της αποστασιοποίησης του ερευνητή από το υποκείμενο έρευνας και η τύφλωση του ερευνητή έναντι του οικείου και του αυτονόητου. Ανακύπτει έτσι το θεμελιώδες ερώτημα: πως γνωρίζει ο ανθρωπολόγος πότε βρίσκεται οίκοι; που αρχίζουν και που τελειώνουν τα όρια του οικείου και του αλλότριου; πως διακρίνεται ο οικείος πολιτισμός, αφού ο πολιτισμός έχει πάψει να προσλαμβάνεται ως μία ολότητα και συνεχώς επανακαθορίζεται ως μία αναλυτική κατηγορία;» (1993: 48). Η έρευνά μου, που χωρικά τοποθετείται στο ίδιο αστικό περιβάλλον της πόλης που ζω και εγώ-ώστε ο κοινωνικός χώρος να έχει κοινά χαρακτηριστικά-, τυπικά μπορεί να χαρακτηριστεί «ανθρωπολογία οίκοι», αλλά θεωρώ ότι έχω βιώσει σε μεγάλο βαθμό την παραπάνω απο-οικειοποίηση του οικείου, παρόλο που οι πληροφορητές μου είναι συμπολίτες μου και υπήρχαν και σχέσεις κοινωνικότητας ανάμεσά μας. Αυτό προέκυψε με τους Εβραίους του Βόλου επειδή τους είδα αλλιώς, σαν «ξένους», σαν τον «Άλλο», αφού

και οι ίδιοι σαν κοινότητα με ανόμοια θρησκευτική και πολιτισμική ταυτότητα από τη δική μου δίνουν την αίσθηση της διαφορετικότητας.

Ξεκίνησα την επιτόπια έρευνα προβληματισμένη και με ερωτηματικά για τον τρόπο με τον οποίο θα προσεγγίσω και θα κερδίσω την εμπιστοσύνη των εβραίων και χριστιανών πληροφορητών μου στο Βόλο. Αρχικά μου φαινόταν ευκολότερο να κερδίσω την εμπιστοσύνη χριστιανών συνομιλητών μου λόγω της δικής μου ταυτότητας. Το εθνογραφικό πεδίο ωστόσο, σαν ένας κοινωνικός χώρος μου επεφύλασσε εκπλήξεις, δυσκολίες και απογοητεύσεις, γεγονός που εκ των υστέρων αντιλαμβάνομαι σαν μια διαδικασία αρχικά ενδιαφέρουσα και στη συνέχεια γοητευτική. Με τη διαδικασία της συνέντευξης και παρατήρησης μπήκα σε έναν καινούργιο κόσμο με άλλους προβληματισμούς, με διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις και απέκτησα μια ξεχωριστή εμπειρία. Θέλησα στην πρώτη μου απόπειρα εθνογραφικής έρευνας να βιώσω τη μεθοδολογία της ανθρωπολογικής μελέτης που, όπως γράφει η Γκέφου-Μαδιανού «είναι μια σύνθεση από στρατηγικές, διαδικασίες, μεθόδους και τεχνικές» (1999:240,242): Μόνο αν παρατηρούσα από κοντά καθημερινές πτυχές της ζωής της κοινότητας θα μπορούσα να νοιώσω την έρευνα σαν διαντίδραση ανάμεσα σε μένα και στα μέλη της κοινότητας που μελετώ, ώστε να θεωρούμαι λιγότερο «ξένη» μετά από ένα διάστημα, να καταφέρω να αποκτήσω την εμπιστοσύνη των μελών της κοινότητας και επομένως απαλλαγμένη -κατά το δυνατόν- από τις κοινωνικές προσλαμβάνουσες του πολιτισμού μου σαν ερευνήτριας, να μπορέσω να συγκεντρώσω πληροφορίες για ένα πολύ δύσκολο θέμα της ιδιωτικής τους ζωής, όπως είναι αυτό των μικτών γάμων μεταξύ αλλοθρήσκων.

Στα πλαίσια της επιτόπιας έρευνας, συμμετείχα σε τελετουργίες και κοινωνικά δρώμενα στην εβραϊκή κοινότητα Βόλου, όπως η λειτουργία Σαμπάτ και το δείπνο μετά, κηδείες, μνημόσυνα, οι γιορτές του Πέσαχ με το εορταστικό δείπνο, εκδηλώσεις ευρύτερες, συχνές επισκέψεις στα γραφεία της Κοινότητας. Η πρόσληψη της ταυτότητάς μου από τους εβραίους και χριστιανούς πληροφορητές μου στο Βόλο επηρεάστηκε, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, θετικά από μια σειρά από παράγοντες: Με έκπληξη διαπίστωσα από τις πρώτες συνεντεύξεις ότι το γεγονός ότι είμαι γυναίκα και μητέρα στο συγκεκριμένο θέμα των μικτών γάμων με βοηθούσε πολύ. Σαν ερευνήτρια βίωσα ειδικότερα με τις γυναίκες και μητέρες συνομιλήτριές μου ότι η ομοιότητα του φύλου έπαιζε ρόλο στην προσέγγιση μεταξύ μας, καθώς μιλούσαμε

για συμπεριφορές που υπερέβαιναν εθνοτικούς και θρησκευτικούς διαχωρισμούς. Βίωσα λοιπόν την επίδραση του φύλου του ερευνητή στην εθνογραφική μελέτη²⁰.

Θετικά λειτούργησαν επίσης η οικογενειακή μου κατάσταση και η ιδιότητά μου ως φοιτήτρια σε μεγαλύτερη ηλικία από ότι συνήθως, καθώς *«δεν θα μιλούσαν έτσι σε νεαρούς φοιτητές»* όπως μου δήλωναν οι συνομιλητές μου, γιατί το θέμα είναι *«πολύ ευαίσθητο και ιδιωτικό και δεν εμπιστεύονται εύκολα νεότερα άτομα»*. Επίσης όπως μου έλεγαν οι συνομιλητές μου ακαδημαϊκής μορφώσεως, το ότι η έρευνά μου είναι μεταπτυχιακή μελέτη λειτούργησε θετικά γι' αυτούς και θέλησαν να βοηθήσουν. Κάποιοι από τους συνομιλητές μου στοιχειώδους ή μέσης εκπαίδευσης αν και με την αμηχανία τους (*«αν θα τα πω καλά»*, αναβολή των ραντεβού, παλινωδίες) έδειξαν να υποβάλλονται από την πανεπιστημιακή κατεύθυνση της έρευνας που σε συμβολικό επίπεδο με καθιστούσε «κυρίαρχη», τελικά μίλησαν και βοήθησαν πολύ με τις βιωματικές τους εμπειρίες.

Η τεχνική της έρευνας βασίστηκε σε μια προϋπάρχουσα προσωπική σχέση μεταξύ εμού και των πληροφορητών και το αποτέλεσμα είναι προϊόν της επικοινωνίας μεταξύ μας. Αυτές οι προσωπικές σχέσεις από τη μία πλευρά δημιούργησαν ένα σύμπλεγμα «πολλαπλών δεσμεύσεων», όπως γράφει ο Jones (1995:62), που είχαν κατά βάση κοινωνικό και πολιτισμικό χαρακτήρα και από την άλλη μου έδωσαν τη δυνατότητα να εξαντλήσω ποσοτικά το δείγμα των μικτών γάμων στην περιοχή του Βόλου. Όπως γράφει η Γκέφου-Μαδιανού η εγγύτητα μεταξύ ανθρωπολόγου και εντόπιας κοινότητας φαίνεται να επηρεάζει την κοινωνική, επαγγελματική και προσωπική του ζωή και τα όρια ανάμεσα στους δημόσιους και ιδιωτικούς του χώρους είναι δυνατόν να αναμειχθούν (1998:411).

Αρνητικό στοιχείο για την έρευνα αποτελούσε το γεγονός ότι προερχόμουν από την πλειονότητα, ενώ οι Εβραίοι ήταν η «μειονότητα», οπότε προσπαθούσα να αναδείξω όσα θεωρούσα «θετικά» γι αυτούς στοιχεία της ταυτότητάς μου, ώστε να μειώσω την απόσταση ανάμεσά μας. Είχα την ευκαιρία, μέσα από τις συνομιλίες με τους εβραίους πληροφορητές μου να αισθανθώ τη δυσκολία να διαχειριστώ την ταυτότητά μου και να νοιώσω κυρίαρχη μεν ομάδα εκτός του χώρου της Συναγωγής, αλλά και μειονότητα εντός του. Συνειδητοποίησα τι σημαίνει ετερότητα, ότι η ετερότητα αφορά πάντα δύο κοινωνικές ομάδες και συνειδητοποίησα ότι έπρεπε να

²⁰ Για μελέτες για την επίδραση του φύλου του ερευνητή στην εθνογραφική μελέτη βλ. Berger Gluck and D. Patai (eds) 1991, K. Anderson-D.C. Jack 1988, Thompson 2000.

επιλέξω στη συγγραφική μου κατεύθυνση και καταγραφή την έμφαση στην ερμηνεία και την κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης.

Το συγκεκριμένο θέμα της έρευνας αποτελεί ένα δύσκολο ζήτημα της ιδιωτικής σφαίρας, για το οποίο οι πληροφορητές δεν είναι συνήθως διατεθειμένοι να μιλήσουν με ευκολία. Η συγκέντρωση του υλικού πέρασε από διάφορες φάσεις: Συνάντησα δυσκολίες, επειδή δεν ανταποκρίθηκαν αμέσως όλοι οι συνομιλητές μου στην πρότασή μου να συζητήσουμε για το θέμα των μικτών γάμων. Βασικοί λόγοι είναι η κλειστή κοινωνία της επαρχιακής πόλης, ο ιδιωτικός χαρακτήρας των ερωτο-απαντήσεων, η «εβραϊκότητα», που λόγω των καλλιεργημένων από αιώνες προκαταλήψεων στην ελληνική κοινωνία μπορεί να θεωρηθεί θέμα ταμπού και επομένως η συζήτηση για αυτήν να προκαλεί σχετική αμηχανία.

Σε περιπτώσεις που αρχικά ήμουν βέβαιη ότι θα μπορούσα να συνομιλήσω με κάποιους Εβραίους εμπλεκόμενους σε μικτό γάμο -πρώην συγκατοίκους μου στην πολυκατοικία- δεν έλαβα καμία απάντηση από αυτούς και κάποιες φορές εισέπραξα καχύποπτα βλέμματα. Το γεγονός της σιωπής τους και της αγνόησης της πρότασής μου αρχικά με αποθάρρυνε, επειδή μου προκάλεσε ενόχληση και πικρία, αλλά στη συνέχεια κατέληξα να τους δικαιολογήσω, θεωρώντας ότι η σιωπή τους ήταν δείγμα αμηχανίας και όχι απόρριψης ή έλλειψης εμπιστοσύνης στο πρόσωπό μου. Σε κάποιες περιπτώσεις, Εβραίες γυναίκες -ηλικίας τριάντα πέντε έως σαράντα χρόνων- δέχτηκαν τελικά να συνομιλήσουμε, μετά τις αρχικές δυσκολίες να οριστεί συνάντηση. Αιτία ήταν, όπως μου δήλωσαν το γεγονός ότι οι γονείς τους απέτρεπαν να συναντηθούμε και να αναφέρουν λεπτομέρειες του ιδιωτικού χώρου, οι οποίες αφορούσαν στην οικογένειά τους. Τελικά, ήταν οι ίδιες που, ένα ή δύο μήνες μετά την αρχική τους άρνηση, μου ζήτησαν να μιλήσουμε για το θέμα. Υπήρξε επίσης χριστιανή συνομιλήτρια πενήντα ετών, παντρεμένη με πρώην Εβραίο, η οποία ενώ αρχικά αρνήθηκε, επεδίωξε τελικά να συζητήσουμε, κρυφά από τον άντρα της, γιατί ένιωθε την ανάγκη «να τα πει κάπου», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε.

Το γεγονός ότι πολλοί συνομιλητές μου, παρόλη τη δήλωσή τους ότι με εμπιστεύονταν, μου ζήτησαν να μην αποκαλύψω την ταυτότητά τους στον κοινωνικό περίγυρο και ιδιαίτερα στους συζύγους τους και τους γονείς τους, που είτε τους το είχαν απαγορεύσει είτε δεν γνώριζαν καθόλου για την πρόθεσή τους να μιλήσουμε, μου δημιούργησε υψηλότατο αίσθημα ευθύνης. Προέκυπτε μια αυξανόμενη υποχρέωσή μου απέναντί τους να διασφαλίσω την ανωνυμία τους, αλλά και να χειριστώ προσεκτικά την παράθεση των πληροφοριών που μου εμπιστεύονταν. Θα

μπορούσα να εντάξω όλα τα στοιχεία της συνομιλίας στην ανάπτυξη του θέματος, όταν κάποιος μου λέει *«δεν με νοιάζει, γράψ'τα όλα»*, αλλά στα πλαίσια της μικρής κοινωνίας του Βόλου αυτό ήταν δύσκολο. Αμφιταλαντεύτηκα αν έπρεπε να εντάξω στο κείμενο κάποια στοιχεία που *«φωτογραφίζουν»* άτομα, αλλά τελικά άλλαξα μόνο τα ονόματα των πληροφορητών.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από την Άνοιξη του 2010 μέχρι τον Ιανουάριο του 2012 και προέκυψε μετά από προσωπικές συνεντεύξεις με 32 πληροφορητές (17 γυναίκες, 15 άνδρες). Πρόκειται για Εβραίους και Χριστιανούς συνομιλητές μου που ήρθαν σε γάμου κοινωνία με πολιτικό γάμο (χωρίς να αλλάξουν την θρησκεία τους), ή με τελετουργικό -εβραϊκό ή χριστιανικό- μετά από αλλαγή της θρησκείας για να παντρευτούν (conversion). Οι πληροφορητές είναι ποικίλου μορφωτικού επιπέδου (στοιχειώδους έως πανεπιστημιακής μορφώσεως). Είναι επιστήμονες, ελεύθεροι επαγγελματίες, μισθωτοί και συνταξιούχοι, οι δε ηλικίες τους κυμαίνονται μεταξύ 30-75 ετών. Οι Εβραίοι συνομιλητές μου είναι 21 άτομα και αποτελούν το ¼ του συνόλου των Εβραίων του Βόλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της εβραϊκής κοινότητας. Οι περισσότεροι εβραίοι συνομιλητές μου κατάγονται από σεφαραδίτικες οικογένειες και, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, στο άμεσο συγγενικό τους περιβάλλον δεν είχαν θύματα των στρατοπέδων εξόντωσης, διότι οι ίδιοι ή μέλη των οικογενειών τους στην Κατοχή ανέβηκαν *«στο βουνό»*, είτε προσχωρώντας στα τμήματα των ανταρτών είτε κρύφτηκαν, βοηθούμενοι από χριστιανούς συντοπίτες (παιδιά Ελλήνων Εβραίων που κρύφτηκαν). Μόνο τρεις συνομιλητές μου μεγάλωσαν με τον παππού ή τη γιαγιά που είχε επιζήσει από τα στρατόπεδα εξόντωσης και θυμούνται τον χαρακτηριστικό *«αριθμό»* στο χέρι τους (παιδιά Ελλήνων Εβραίων επιζώντων των στρατοπέδων). Μετά την επιστροφή των Εβραίων συγγενών των πληροφορητών μου, πολλοί εγκαταστάθηκαν αρχικά στη Χαλκίδα, τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα και τελικά επέστρεψαν στο Βόλο, όπου βρήκαν τις περιουσίες τους λεηλατημένες από τους Γερμανούς ή τους γείτονες. Επίσης συνομίλησα με γονείς Εβραίους, των οποίων τα παιδιά είναι σε μικτό γάμο και με ανύπαντρους -σε σοβαρή σχέση- πληροφορητές ηλικίας είκοσι πέντε και τριάντα χρονών, Εβραίους και Χριστιανούς αντίστοιχα. Θέλησα έτσι να καταγράψω τόσο την άποψη των γονιών μικτών ζευγαριών, όσο και την άποψη και τις πιθανές αναστολές των νέων ανθρώπων που πρόκειται να παντρευτούν ετερόθρησκο σύντροφο.

Για να παραθέσω τις κυρίαρχες θέσεις των θεσμικών φορέων για το θέμα των μικτών γάμων μεταξύ αλλοθρήσκων πήρα δύο συνεντεύξεις: ο Μητροπολίτης

Δημητριάδος και Αλμυρού κ.κ. Ιγνάτιος, απέστειλε ηλεκτρονικά απαντήσεις στις ερωτήσεις μου και ο εκτελών χρέη ραββίνου στην Λάρισα το 2011 κ. Isaac Havi είχε συνομιλία μαζί μου, την οποία κατέγραψα σε ηλεκτρονικό μέσο.

Από τους πληροφορητές μου προκύπτει ότι υπάρχουν τρεις ομάδες ζευγαριών Εβραίων και Χριστιανών που έκαναν γάμους στη περιοχή του Βόλου από τη μεταπολεμική εποχή μέχρι σήμερα. Στην πρώτη ομάδα των συνομιλητών που μετεστράφησαν από την εβραϊκή θρησκεία στη χριστιανική, οι γυναίκες είναι διπλάσιες από τους άνδρες. Στην δεύτερη ομάδα συνομιλητών που μετεστράφησαν από την χριστιανική θρησκεία στην εβραϊκή συνάντησα μόνον γυναίκες, και στην τρίτη και πολυπληθέστερη ομάδα συνομιλητών που έκαναν πολιτικό γάμο, οι άντρες είναι περίπου ισάριθμοι με τις γυναίκες.

Στο κείμενό μου χρησιμοποίησα εβραϊκά ονόματα για τους πληροφορητές που είναι Εβραίοι και για όσους μετεστράφησαν θρησκευτικά και προσχώρησαν τόσο στην εβραϊκή όσο και στην χριστιανική θρησκεία. Για τους χριστιανούς συνομιλητές μου χρησιμοποίησα αντίστοιχα χριστιανικά ονόματα. Οι ντόπιοι εβραίοι πληροφορητές είναι οι: Δαβίδ (α'γενιά), Ισαάκ (α'γενιά), Αλμπέρτο (β'γενιά), Μόρις (β'γενιά), Γιοσήφ (β'γενιά), Έλλα (β'γενιά), Βίκυ (β'γενιά), Σάρα (β'γενιά), Ζαχαρίας (β'γενιά), Βίκυ (β'γενιά), Μπεάτα (γ'γενιά), Έρικα (γ'γενιά), Λίνος (γ'γενιά), Ιωνάς (γ'γενιά). Οι μη Εβραίοι συνομιλητές μου είναι οι: Ξένια 55 ετών, Γιάννης 50 ετών, Ντένια 40 ετών, Μαρία 55 ετών, Ελένη 90 ετών, Θάνος 58 ετών, Μαργαρίτα 55 ετών, Χάρης 60 ετών, Ρία 35 ετών. Η Φλώρα (α'γενιά) και η Άννα (β'γενιά) μεταστράφησαν θρησκευτικά σε Εβραίες και ο Ααρών (β'γενιά), Ραχήλ (γ'γενιά), Εσθήρ (γ'γενιά) και Βικτώρια (β'γενιά), Ιάκωβος (α'γενιά) άλλαξαν την εβραϊκή τους θρησκεία και έγιναν Χριστιανοί.

Οι συνεντεύξεις ήταν ημικατευθυνόμενες και αφορούσαν όχι μόνο στο κοινωνικό και θρησκευτικό περιβάλλον των μικτών γάμων, αλλά και σε ένα ευρύτερο φάσμα θεμάτων. Οι περισσότερες συνεντεύξεις έγιναν στα σπίτια των συνομιλητών μου και κάποιες έγιναν στο σπίτι μου, για να μην μας ακούσουν άλλοι, καθώς πρόβαλλαν όλοι το θέμα της απόλυτης εχεμύθειας. Προφανώς για να με δεσμεύσουν, έλεγαν ότι *«την θεωρώ την εχεμύθεια εκ των προτέρων δεδομένη»*, διότι *«σου εκμυστηρεύομαι μυστικά που δεν μιλάει ούτε το ζευγάρι μεταξύ του για αυτά»*. Συνομίλησα μία φορά με κάθε πληροφορητή μου και η διάρκεια κάθε συνέντευξης ήταν από μιάμιση έως τρεις ώρες στη διάρκεια μιας μέρας.

Συνέταξα ένα ερωτηματολόγιο με ενδεικτικές ερωτήσεις, το οποίο είχα σαν οδηγό. Κάθε συνέντευξη όμως, σαν ζωντανή διαδικασία, ακολούθησε τη δική της πορεία και οι ερωτήσεις μου διαφοροποιήθηκαν ανάλογα με τη δεκτικότητα, το μορφωτικό επίπεδο των πληροφορητών, ή τα προκύπτοντα θέματα συζήτησης που ανέκυπταν από τους ίδιους τους συνομιλητές ανάλογα με τον τρόπο σκέψης τους και τις προτεραιότητες που έθεταν. Τα θέματα που διερευνήθηκαν είναι οι κοινωνικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις της οικογένειας των πληροφορητών, η εργασιακή, εισοδηματική και μορφωτική κατάστασή τους, οι συνθήκες της εβραϊκής γαμήλιας αγοράς, οι τρόποι γνωριμίας με τον/την μελλοντικό/ή σύζυγο, οι αντιδράσεις και συμπεριφορά του κοινωνικού περίγυρου στο μικτό γάμο στη τοπική κοινωνία, η αλλαγή θρησκείας, η βάπτιση, η γαμήλια τελετή, η διαπαιδαγώγηση παιδιών, η σχέση των Εβραίων που είναι σε μικτό γάμο με το Ισραήλ. Τελικά έγινε και μια ελεύθερη συζήτηση μεταξύ μας για θέματα όπως η γενοκτονία, το τραύμα, η περίοδος της επανένταξης, της σιωπής, οι εβραϊκές διατροφικές συνήθειες, οι τελετουργικές πρακτικές, και τα συναισθήματα που τα παραπάνω προκαλούσαν στους περισσότερους συνομιλητές μου.

Οι συνομιλίες αποτυπώθηκαν σε ηλεκτρονικό μέσο εγγραφής και λίγες σε χειρόγραφες σημειώσεις, γιατί έτσι επιθυμούσαν οι συνομιλητές μου. Τα νεότερα ηλικιακά άτομα δέχτηκαν να καταγραφεί η συνομιλία μας σε μαγνητόφωνο, ενώ οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συνομιλητές μου ευγενικά αρνήθηκαν την μαγνητοφώνηση, εξηγώντας μου ότι *«δεν μπορώ να εκφράσω όσα νοιώθω χαλαρά, όταν καταγράφονται τα λεγόμενά μου»*. Πάντως, αισθάνθηκα ότι και οι συνομιλητές που δεν έφεραν αντίρρηση για τη χρήση του μαγνητοφώνου ένοιωθαν αμήχανα από τη χρήση του και αυτό φαινόταν καθαρά όταν τελείωνε η κουβέντα και το έκλεινα. Σε πολλές περιπτώσεις η συνομιλία συνεχίζονταν και μου εκμυστηρεύονταν σκέψεις αλλά και περιστατικά που δεν είχαν προηγουμένως αναφέρει και τα οποία προσπαθούσα να συγκρατήσω, ώστε να τα καταγράψω αμέσως μόλις γυρνούσα στο σπίτι μου. Εκτός από τις μαγνητοφωνημένες συνομιλίες κρατούσα και σημειώσεις με τη μορφή ημερολογίου, που με βοήθησαν πολύ στην ερμηνεία των αφηγήσεων για τις ανάγκες της εργασίας. Επίσης το ημερολόγιο αυτό μου χρησίμευσε ιδιαίτερα για να περιγράψω περιστατικά και καταστάσεις που βίωσα στις κοινωνικές δραστηριότητες της εβραϊκής κοινότητας που συμμετείχα.

Η εργασία αυτή είναι χωρισμένη σε θεματικές ενότητες και όχι σε θεωρητικές, γιατί δεν έχει αναλυθεί θεωρητικά διεξοδικά. Στη διάρκεια των δύο ετών

που χρειάστηκαν για τη συλλογή του υλικού των συνεντεύξεων, έκανα απομαγνητοφωνήσεις, τύπωνα τις συνεντεύξεις και μέσα από τη μελέτη τους διαμόρφωνα πληρέστερη άποψη για την επικοινωνία με τον επόμενο συνομιλητή. Κατέταξα το υλικό της έρευνας με βάση θεματικά ευρετήρια που προέκυπταν από τις ερωτήσεις μου.

Προσπάθησα να καταγράψω την αλήθεια των συνομιλητών μου, να μην καλύψω με την εξουσία της γραφής μου και τη δύναμη που μου δίνει η ερμηνεία των λεγομένων των συνομιλητών μου την καθαρότητα της δικιάς τους φωνής. Τέλος, προσπάθησα να λάβω υπόψη ότι ο αναγνώστης δεν γνωρίζει τίποτε σχετικά με το θέμα των μικτών γάμων μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών και ότι πρέπει εγώ να του κάνω γνωστά μια σειρά από πράγματα που θα τον εισαγάγουν στο θέμα.

Περνώντας σε πρακτικά προβλήματα, η διαμόρφωση του κειμένου προσέκρουσε στις γνωστές εδώ και χρόνια δυσκολίες καταγραφής των προφορικών αφηγήσεων, δυσκολίες τις οποίες έχει καταγράψει παραστατικά η Βαν Μπούσχοτεν (1998:16 κεξ) και αφορούν στη μεταφορά των αφηγήσεων σε γραπτό λόγο. Επιπλέον, ως καταγραφέας, παρασύρθηκα πολλές φορές από τις αφηγήσεις και αδυνατούσα να «δεθώ» με το κείμενο της εργασίας, καθώς προσωποποιούσα τα λόγια και τα επένδυα με τον συναισθηματισμό του αφηγητή ή της αφηγήτριας, με αποτέλεσμα σε κάποια σημεία το κείμενο να αποκτά στοιχεία εξάρτησης από τις πληροφορίες που έπαιρνα, παραβλέποντας την υποχρέωση του ερευνητή να καθορίσει αυτός τον τρόπο που θα παρουσιάσει στο κοινό της δικιάς του κοινωνίας το πρόσωπο της κοινωνίας που μελετά. Αυτές οι «αδυναμίες» μου ξεπεράστηκαν στο κείμενο με τη μορφή μιας προσπάθειας ερμηνείας και σχολίων στο τέλος κάθε αφήγησης, που σκόπευαν στην όσο το δυνατόν πιο πιστή απόδοσή της. Σκοπός των σχολίων ήταν να υπάρξει μία γενικότερη εκτίμηση των αφηγήσεων και ο αναγνώστης να έχει μια όσο το δυνατόν πιο συγκεντρωτική εικόνα αυτής της σύνθεσης που επιχειρήθηκε.

Δομή του κειμένου

Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρομαι στον αντισημιτισμό και την παρουσία των αντιεβραϊκών στερεοτύπων και προκαταλήψεων στην ευρύτερη περιοχή της πόλης του Βόλου και εξετάζω αν η αναπαραγωγή τους επηρεάζει τα υποκείμενα και την τελική τους απόφαση να συνάψουν μικτό γάμο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παραθέτω τις κυρίαρχες θέσεις των θεσμικών φορέων που εκφράζουν επίσημες θέσεις για το θέμα των μικτών γάμων μεταξύ αλλοθρήσκων. Ο

Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού κ.κ. Ιγνάτιος, απέστειλε ηλεκτρονικά απαντήσεις στις ερωτήσεις μου και ο εκτελών χρέη ραββίνου στην Λάρισα, κ. Isaac Havi, είχε συνομιλία μαζί μου την οποία κατέγραψα σε ηλεκτρονικό μέσο. Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας εστιάζω στο ερωτικό στοιχείο, σημαντικό καταλυτικό κίνητρο για την πραγματοποίηση μικτών γάμων, αλλά και στις συναισθηματικές δυναμικές που επέτρεψαν την υπέρβαση της παράδοσης της ενδογαμίας. Στη συνέχεια, στο τέταρτο κεφάλαιο καταγράφω κατά πόσον η υλική διαπραγμάτευση και τα ανταλλάγματα τα οποία αποτελούν ούτως ή άλλως αντικείμενο συζήτησης σε έναν επικείμενο γάμο, συμβάλλουν ή αποτρέπουν τη δημιουργία ενός μικτού ζευγαριού. Προσεγγίζεται το στερεότυπο της φιλοχρηματίας που αποδίδεται στους Εβραίους και διερευνάται σε ποιο βαθμό έχει αντίκρισμα στην τοπική κοινωνία του Βόλου και αν επηρεάζει το μικτό ζευγάρι. Στο πέμπτο κεφάλαιο ασχολούμαι με τη ρητορική για την εβραϊκή ταυτότητα και την ενδογαμία. Μέσα από την περίπτωση των Εβραίων του Βόλου, αναφέρομαι στους τρόπους με τους οποίους οι Εβραίοι επιδιώκουν την ενδογαμία μεταπολεμικά και διερευνώ αν στη σύγχρονη εποχή μπορούν να την επιτύχουν. Στο έκτο κεφάλαιο αναδεικνύω τη συμπεριφορά των ανθρώπων στις δύο διακριτές χρονικές περιόδους, πριν και μετά τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα και ειδικότερα στην κοινωνία του Βόλου. Παραθέτω εν συντομία κάποιες πληροφορίες για τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα και παρουσιάζω τις απόψεις των συνομιλητών μου για την καταλυτική σημασία αυτού του θεσμού στην επιλογή του αλλοθρήσκου συντρόφου τους, που άλλαξε το σκηνικό των μικτών γάμων μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Στο έβδομο κεφάλαιο που αφορά στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών των μικτών ζευγαριών της έρευνας, αναλύω τις επιλογές που έχει το ζευγάρι για να διαπαιδαγωγήσει τα παιδιά του και πόσο και με ποιό τρόπο η διπλή θρησκευτικότητα στο μικτό γάμο επηρεάζει την αγωγή των παιδιών.

Στο όγδοο κεφάλαιο της εργασίας αναλύω μια ακόμη παράμετρο που αναδείχτηκε απροσδόκητα στην πορεία επεξεργασίας του υλικού, το πώς δηλαδή το Ισραήλ, ως ιδέα, λειτουργεί σαν μια «αόρατη πατρίδα», μια εθνική οντότητα- ομπρέλα, πάνω από όλους τους Εβραίους και βεβαίως πάνω από τους Εβραίους του Βόλου που είναι σε μικτό γάμο. Θα δείξω πως αυτό σχετίζεται άμεσα με το θέμα του μικτού γάμου. Τέλος, στον επίλογο συνοψίζω τα ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας, παραθέτω τα βασικά σημεία κάθε κεφαλαίου και τα συμπεράσματα που απεκόμισα από αυτή την προσέγγιση στο μικτό γάμο μεταξύ Εβραίων και

Χριστιανών, έτσι ώστε τα συμπεράσματά μου να απαντούν στα αρχικά ερωτήματα που τέθηκαν στην εισαγωγή της εργασίας.

ΜΕΡΟΣ Β.

ι. Αντισημιτισμός, στερεότυπα και μικτοί γάμοι

Sartre: *«Ο Εβραίος είναι δημιούργημα του βλέμματος του αντισημίτη»*

Γιάννης: *«Ο αντισημιτισμός είναι το πιο συνηθισμένο και απόμακρο αντανάκλαστικό της ελληνικής κοινωνίας που προκύπτει με κάθε ευκαιρία»*

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει αρχικά μια σύντομη ανασκόπηση στη διαχρονική εξέλιξη του όρου *αντισημιτισμός* και θα αναφερθώ στην κατασκευή των στερεοτύπων που προκύπτουν από αυτόν. Θα διερευνήσω και θα προσπαθήσω να διαπιστώσω, βάσει του υλικού:

- α) το κατά πόσο υφίστανται στερεότυπα στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα στην πόλη του Βόλου και εάν η αναπαραγωγή τους επηρεάζει τα υποκείμενα και τη τελική τους απόφαση να συνάψουν μικτό γάμο,
- β) αν τα στερεότυπα μπορούν να επηρεάσουν τη σχέση του ζευγαριού και τη διάρκεια ενός μικτού γάμου μεταξύ Εβραίου και Χριστιανού,
- γ) εάν τα τραυματικά παιδικά βιώματα μπορούν να οδηγήσουν έναν άνθρωπο σε αποκλεισμό και απόρριψη του διαφορετικού «Άλλου»,
- δ) εάν οι σημερινές κοινωνικές συνθήκες και η τρέχουσα αντισημιτική φόρτιση διευκολύνουν ένα μικτό γάμο περισσότερο ή λιγότερο σε σχέση με το παρελθόν,
- ε) τον τρόπο με τον οποίο ο μικτός γάμος οδηγεί στην ενσωμάτωση των Εβραίων σε μια αρχικά εχθρική και προκατειλημμένη κοινωνία,
- στ) τη στάση των μικτών ζευγαριών που συμμετείχαν στην έρευνα απέναντι στις αντισημιτικές συμπεριφορές και τις αντιδράσεις τους, που ξεκινούν από τον συμβιβασμό και τη μοιρολατρική αποδοχή και φτάνουν έως τη σύγκρουση και την απόρριψη θέσεων και συμπεριφορών της κυρίαρχης ομάδας,
- ζ) κατά πόσο το γεγονός της αύξησης του αριθμού των μικτών γάμων, που διαπιστώνεται με αυτή την έρευνα, στα πλαίσια της εβραϊκής κοινότητας του Βόλου περιορίζει ή όχι την αντισημιτική φόρτιση της τοπικής κοινωνίας και,
- η) τον τρόπο με τον οποίο η αντισημιτική προβολή γενικότερων τάσεων σε τοπικό επίπεδο εμπλέκεται στη κοινή ζωή των μικτών ζευγαριών της έρευνας.

Περί στερεοτύπων σχετικών με τους Εβραίους

Όπως σημειώνει η Αμπατζοπούλου σε άρθρο της στο λογοτεχνικό περιοδικό «Νέα Εστία», ο Γάλλος φιλόσοφος Ricoeur (1969) υποστηρίζει ότι η πολυμορφία των

κοινωνικών πρακτικών της φαντασίας προσδιορίζεται ανάμεσα στον πόλο της «ιδεολογίας» και τον πόλο της «ουτοπίας». Εδώ σαν «ιδεολογία» νοείται η νομιμοποίηση των αξιών της κυρίαρχης ομάδας που λειτουργεί συνεκτικά για τα μέλη της, διαμορφώνει τη συλλογική μνήμη, μορφοποιεί την ταυτότητα της ομάδας και της αποδίδει εύσημα ανωτερότητας, έναντι εκείνων που εκλαμβάνει σαν ξένους και που εκπροσωπούν την ετερότητα. Αντιθέτως, η «ουτοπία» είναι η αμφισβήτηση των παγιωμένων αξιών και ιεραρχήσεων και η υιοθέτηση της ετερότητας ως εναλλακτικής δυνατότητας, πλούσιας σε εκδοχές και προοπτικές, δηλαδή ακριβώς το αντίθετο απ' ότι υποστηρίζει η κυρίαρχη ομάδα. Η εικόνα του Άλλου αντλείται από το κοινωνικό φαντασιακό και υπακούει στην λογική των στερεοτύπων που ισχύουν και αναπαράγονται, στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας (2011:411). **Αναφερόμενη** στην έννοια του στερεότυπου, η Αμπατζοπούλου γράφει ότι είναι μια μονόπλευρη, υπερβολική και προκατειλημμένη θεώρηση μιας ομάδας, φυλής ή τάξης ανθρώπων και συνήθως συνδέεται με τον ρατσισμό και την προκατάληψη του φύλου. Τα στερεότυπα που βασίζονται σε γενικεύσεις αποδίδουν γενικά, σταθερά και επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά σε όλα τα μέλη μιας δοσμένης ομάδας, αγνοώντας τις παραλλαγές που υπάρχουν στα μέλη αυτής της ομάδας και καταργώντας τον παράγοντα της εξατομίκευσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς (1998: 158-159). Στο ίδιο πόνημα διαβάζουμε την άποψη του Gilman²¹, που θεωρεί τα στερεότυπα μια ακατέργαστη ομάδα νοητικών απεικονίσεων του κόσμου, που διαιώνίζουν μια απαραίτητη αίσθηση της διαφοράς ανάμεσα στον «εαυτό» και το «αντικείμενο» που γίνεται ο «Άλλος». Είναι μια φαντασιακή γραμμή που πρέπει να χαραχτεί και έχει τεράστια προσαρμοστικότητα και μεταμορφωτική δύναμη (1998:161).

Είναι γνωστό ότι ο αντιεβραϊσμός και η εβραιοφοβία που έχουν θρησκευτική βάση δεν πρέπει να συγχέονται με τον αντισημιτισμό, ο οποίος είναι μια πιο πρόσφατη ιστορικά ιδεολογική κατασκευή που συνδέεται με το ρατσισμό και τον εθνικισμό.

Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο, πολιτειολόγο και ιστορικό των ιδεών Ταγκυέφ, με τον όρο *αντισημιτισμός* γίνεται απόπειρα να αποδοθεί ο αντιεβραϊσμός των διαφόρων κοινωνιών, το μίσος κατά των Εβραίων αλλά και οι διώξεις τους, στις

²¹ Ο Sander Gilman ερευνήσε τα «επιστημονικά» έργα που γράφτηκαν το 19^ο αι. στη Γαλλία και Γερμανία και πρότειναν ταξινομήσεις φυσικών φαινομένων και ανθρώπινων τύπων. Στο βιβλίο του αναφέρει τις συσχετιζόμενες με το εβραϊκό γένος διανοητικές διαταραχές και τον πνευματικό «εκφυλισμό».

οποίες προέβησαν διαχρονικά οι εκάστοτε κρατικές ηγεσίες. Όπως επισημαίνει ο Ταγκυέφ, οι πρακτικές και οι συμπεριφορές που είχαν θρησκευτική βάση (βλ. π.χ. αρχαία Αίγυπτο, αρχαία Ελλάδα, Ρώμη αλλά και τη χριστιανική Ευρώπη έως τον Διαφωτισμό και τον 19^ο αιώνα) προέρχονταν από την εβραιοφοβία. Οι αντιεβραϊκές ιδεολογίες, όπως γράφει ο γάλλος φιλόσοφος, επικράτησαν στην Ευρώπη από τον 4^ο αιώνα, στη βάση θεολογικο-θρησκευτικών προσεγγίσεων και έφθασαν έως τον «αιώνα του Διαφωτισμού», οπότε και εμφανίστηκαν οι φυσιοκρατικές εκλογικεύσεις και η επιστημονική γνώση, που κυριάρχησαν σε όλη τη διάρκεια του ιδιαίτερα θετικιστικού και επιστημονιστικού 19^{ου} αιώνα (2011: 9).

Στον Μορέν διαβάζουμε ότι, για τον Προυστ αντισημιτισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά «ο εκτροχιασμός αληθειών που έχουν τρελαθεί». Είναι η περίπτωση, κατά την οποία ανάγεται σε ολότητα ένα απομονωμένο θραύσμα και μια τοπική ή μεμονωμένη αλήθεια γενικεύεται καταχρηστικά (2007:105). Για τον Μορέν, η πλήρης ενσωμάτωση των Εβραίων δεν συντελέστηκε ποτέ στην πραγματικότητα: η λογική της απόρριψης δεν αφορούσε τόσο τη «θρησκεία των θεοκτόνων», όσο την γενικώς και αορίστως «κακοποιά τους δράση». Όσο ήθελε ο Εβραίος την ενσωμάτωσή του σε κάποια κοινωνία, τόσο ο αντισημίτης ήθελε να τον εγκλωβίσει σε μια υβριδική και διχασμένη ταυτότητα. Η λέξη «Εβραίος» από ουσιαστικό γίνεται επιθετικός προσδιορισμός, που τον αλυσοδένει με ένα σκοτεινό και αμφιλεγόμενο παρελθόν χαμένης αξιοπρέπειας και διωγμών, οι οποίοι μπορούν ανά πάσα στιγμή, αν κάτι δεν πάει καλά να προκύψουν και πάλι (2007: 226-231).

Κατά την Αμπατζοπούλου, ο συσχετισμός της εικόνας του Εβραίου με την αρρώστια και τη σύφιλη υπήρξε τόσο ισχυρός τον 19^ο αι., ώστε τον βρίσκουμε σε εβραίους συγγραφείς, όπως ο Marx, ο οποίος περιγράφοντας τον αντίπαλό του γράφει: «ο λεπρός Λάζαρος έχει λέπρα στο μυαλό, μια κακά θεραπευμένη σύφιλη». Ο συσχετισμός αυτός είναι ένα από τα κυριότερα επιχειρήματα στη φυλετική λογική του Χίτλερ (1998:175). Η ίδια συγγραφέας γράφει ότι ο Sartre στο φιλοσοφικό του δοκίμιο «*Reflections sur la question juive*» έχει υποστηρίξει ότι ο Εβραίος είναι ένα δημιούργημα του «βλέμματος του αντισημίτη», είναι δέσμιος της εικόνας που του γεννά ο αντισημιτισμός και προσπαθεί να αποδείξει την «αυθεντικότητα» και τη νομιμότητά του μέσα από τη διαφορά του (1998:28). Ο αντισημιτισμός, ισχυρίζεται ο Sartre, είναι ένα βαθύ «πάθος», τόσο βαθιά ριζωμένο στο νου που φτάνει να προκαλεί αντιδράσεις ανάλογες με εκείνες που συμβαίνουν στην κατάσταση της υστερίας: «Σε κάποιους άνδρες, ακόμα και κατά τη διάρκεια της ερωτικής

περίπτωσης, όταν η γυναίκα αναφέρει ότι είναι Εβραία μπορεί να προκληθεί ακόμη και ανικανότητα» (1946:10,11). Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι μια σεξουαλική σχέση μεταξύ Εβραίου και Χριστιανού για τα δεδομένα της δυτικής Ευρώπης είναι εξ αντικειμένου πολύ πιο δύσκολη από οποιαδήποτε άλλη σχέση μεταξύ ομοθρήσκων, και η δυσκολία πολλαπλασιάζεται όταν το ζευγάρι θέτει την προοπτική του γάμου. Συνεπώς, φαίνεται ότι η υπέρβαση αυτού που ο Sartre ονομάζει «βαθύ πάθος» που είναι βαθειά ριζωμένο στο συλλογικό υποσυνείδητο δεν είναι μια απλή τυχαία υπόθεση, αλλά απαιτεί συνειδητή αξιακή ιεράρχηση και επιλογή.

Μια επαναδιατύπωση του αντιεβραϊκού πολιτικού μύθου προέκυψε, αναφέρει ο Ταγκυέφ, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, από την οικειοποίηση του αντιεβραϊκού λόγου και τον «εξισλαμισμό» του από τους φανατικούς Μουσουλμάνους (Wistrich 2002 και 2010, Rubenstein 2010) και την ανάδειξη του ιερού πολέμου εναντίον των Εβραίων (*Τζιχάντ*) σε έκτη θρησκευτική υποχρέωση για τον κάθε μουσουλμάνο (2011:74,75). Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, η παραπάνω εξέλιξη αποτελεί δογματική παρερμηνεία του Ισλάμ και μετατρέπει την εβραιοφοβία σε όχημα του ριζοσπαστικού ισλαμισμού (εκδοχή *Αλ Κάιντα* ή ιρανική εκδοχή). Στη νέα παγκοσμιοποιημένη εβραιοφοβία, το ναζιστικό σύνθημα «θάνατος στους Εβραίους» αντικαταστάθηκε από το σύνθημα «θάνατος στο Ισραήλ» (2011:80).

Σύμφωνα με τον Ισραηλινό συγγραφέα Οζ, ο φανατισμός αποτελεί ένα διαρκές συστατικό της ανθρώπινης φύσης (2005:12), ο δε σπόρος του βρίσκεται στην αδιάλλακτη αίσθηση του δικαίου που είναι η μάστιγα πολλών αιώνων (2005:17). Ο ήρωας του συγγραφέα Tsiolkas στο μυθιστόρημά του *Νεκρή Ευρώπη*, αναρωτιέται: «Γιατί αντισημιτισμός, γιατί έχουν δώσει μόνο σ' αυτή τη μορφή ρατσισμού όνομα;» (2010:303). Όπως γράφει ο Οζ, η συμμόρφωση και ομοιομορφία, η ανάγκη ένταξης και η επιθυμία να εντάξουν και άλλους είναι οι πιο διαδεδομένες, αν όχι οι πιο επικίνδυνες μορφές φανατισμού (2005:19). Ο φανατισμός είναι η άσκηση ψυχολογικής βίας πάνω στον Άλλο, προκειμένου να εξαναγκαστεί να αλλάξει (2005:21).

Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα

Για τον αντισημιτισμό στην Ελλάδα, όπως ισχυρίζεται η Benveniste, μπορούμε να δεχτούμε δύο εκδοχές. Σύμφωνα με την πρώτη, δεν υπάρχει καθαρός αντισημιτισμός

και οι αντιεβραϊκές ενέργειες κινούνται στα πλαίσια του -κατά τον Pierron- «πολιτισμικού δογματισμού» (exclusivisme culturel), τον οποίον προσδιορίζουν οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές παράμετροι, και ο οποίος σφυρηλατήθηκε στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αποτέλεσε στη συνέχεια τη βάση του ελληνικού εθνικισμού. Η Benveniste συνεχίζει ότι, σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, όπως αυτή καταγράφεται από το Μαργαρίτη στους «Ανεπιθύμητους συμπατριώτες», υπάρχει καθαρός αντισημιτισμός, επειδή οι εκρήξεις αντι-εβραϊσμού έβαιναν παράλληλα με ανάλογα ευρωπαϊκά γεγονότα και αναδείκνυαν την παθογένεια του ελληνικού εθνικισμού (2008:6).

Ο Μαργαρίτης ισχυρίζεται ότι ο όρος «αντισημιτισμός» δεν προσφέρεται για διαχρονικές γενικεύσεις και το τι συνέβαινε στον ελληνικό χώρο το 1821 ή και το 1891 μπορεί να ενταχθεί στο πνεύμα του αντιεβραϊσμού και όχι στη νεωτερικότερη έννοια και πρακτική του αντισημιτισμού (2005:28). Η γενικότερη και εθνικά αυτάρεσκη εντύπωση ότι στην Ελλάδα ποτέ δεν υπήρξε αντισημιτισμός, ξενοφοβία ή ρατσισμός είναι λανθασμένη. «Αντισημιτικές» συμπεριφορές συναντάμε στην Ελλάδα, σε μικρότερη ένταση απ' ό,τι στη Δύση, επειδή, μέσα στη γενική της «πολιτισμική» οπισθοδρόμηση αδυνατεί να σηκώσει το βάρος τόσο φορτισμένων λέξεων και καταστάσεων (2005:29).

Κατά τον 19^ο αι., ο ελληνικός αντισημιτισμός είχε αρχαϊκά, θρησκευοκεντρικά χαρακτηριστικά. Βασικές φοβίες όπως η απαγωγή από Εβραίους και η τελετουργική θυσία χριστιανοπαίδων ήταν διάχυτες σε ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών στρωμάτων (2005:38). Στην Ελλάδα κατηγορούσαν τους Εβραίους με τη «συκοφαντία του αίματος» και καταγράφονται περιπτώσεις κατηγοριών από τον ελληνικό και εβραϊκό Τύπο από το 1840-1930 (π.χ. η γνωστή περίπτωση της Ρουμπίνας Σάρδα)²². Για τις παραπάνω κατηγορίες ο γνωστός λόγιος του τέλους του 19^{ου} αι. Χρήστος Χρηστοβασίλης αφηγείται: «...πώς κλέφτουν οι Εβραίοι τα χριστιανόπουλα, πώς τα κλείουν μέσα στα υπόγεια, πώς τα θράφουν ζάχαρη και

²² Από τη μελέτη των δημοσιογραφικών κειμένων (ιδιαίτερα του Ι. Πολυλά) προκύπτει το αντισημιτικό κλίμα στο νησί της Κέρκυρας από το 1864, όταν το νησί ενώθηκε με την Ελλάδα μέχρι το 1891, που έλαβε χώρα αντισημιτική έκρηξη στο νησί, η οποία εξαπλώθηκε σε όλα τα Ιόνια νησιά, συντάραξε ολόκληρη την Ελλάδα και αποτελεί ένα από τα χειρότερα παγκρόμ του 19^{ου} αι. Αφορμή αποτέλεσε η απαγωγή και η άγρια κακοποίηση και δολοφονία της εντεκάχρονης Ρουμπίνας Σάρδα (2/4/1891), που σύμφωνα με το χριστιανικό όχλο ήταν χριστιανή κόρη πούχε απαχθεί ή αγορασθεί από το ράφτη Βήτα Σάρδα, για να γίνει κάποια στιγμή αντικείμενο τελετουργικής ανθρωποθυσίας, λόγω της υποτιθέμενης ανάγκης των Εβραίων για την παρασκευή των αζύμων με χριστιανικό αίμα. Τελικά προέκυψε ότι η Ρουμπίνα ήταν εβραιοπούλα και οι κατηγορίες εναντίον των Εβραίων ήταν ανυπόστατες (Pierron 2004:40-51).

κουκουνάρι για να παχύνουν και πώς...ω Θεέ μου! τα βάνουν στα βελόνια και τους μαζεύουν το αίμα για να μεταλάβουν την πασκαλιά...!» (2007:58).

Επίσης, στην εθνική ελληνική λογοτεχνία του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι., στα μυθιστορήματα που τόσο λεπτομερειακά αναφέρει η Αμπατζοπούλου είναι εμφανής η σημαντική «διαφορά» του Εβραίου, του πανάρχαιου εντόπιου ξένου που ακόμη και όταν παρουσιάζεται στην ιδιωτική σφαίρα των ερωτικών συναισθημάτων, δεν του επιτρέπεται η ειλικρίνεια της ψυχής του. Η Αμπατζοπούλου αναφέρεται σε αποσπάσματα από δημοσιεύματα της εφημερίδας *Φως*: «Αι Εβραίοι εις το εμπόριον του έρωτος είναι ότι και οι σύζυγοί των... πολυμήχανες και γεμάτες κατεργαριά...Πρόκειται για ένα παράξενον πλάσμα που δεν θα γίνει ποτέ πραγματική γυναίκα, διότι είναι Εβραία και ακολούθως διότι είναι γυναίκα ενός Εβραίου» (1998:208).

Ο ιστορικός Baer, αναφέρει σε άρθρο του ότι τα φυλετικά στερεότυπα εναντίον των Ντονμέδων-τους οποίους οι Τούρκοι θεωρούσαν «ούτε Εβραίους ούτε Μουσουλμάνους»-ήταν ανάλογα με εκείνα που επικαλούνταν οι Ευρωπαίοι αντισημίτες. Όταν οι ντονμέδες άρχισαν να παντρεύονται Μουσουλμάνες ή Ευρωπαίες γυναίκες, επειδή οι κατηγορίες εναντίον τους δεν μπορούσαν να έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα, τους κατηγορούσαν ότι «οι Εβραίοι έχουν περίεργη ψυχοπαθολογία, μεγάλη συχνότητα ασθενειών, υπερβολικές σεξουαλικές επιθυμίες που οδηγούν πιο συχνά σε σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και θεωρούνται από βιολογική και φυσική άποψη διαφορετικοί» (2004:692). Η Αμπατζοπούλου γράφει ότι στην ελληνική παράδοση ο Εβραίος είναι μια κατασκευή του αντι-ιουδαϊσμού που σχετίζεται με τη θρησκευτική διαφορά και την κατηγορία της θεοκτονίας (1998:197). Στην ίδια συγγραφέα διαβάζουμε ότι στην ελληνική λαϊκή παράδοση -δημοτικά τραγούδια- ο Εβραίος κουβαλά τις στερεοτυπικές ιδιότητες που ευρέως του αποδίδονταν στην Ευρώπη του Μεσαίωνα: ακάθαρτος, λεπρός, μάγος για τους άνδρες και μάγισσες και παιδοκτόνες για τις γυναίκες. Στον Καραγκιόζη, ο Εβραίος παρουσιάζεται αρνητικά σαν τσιγκούνης, πονηρός, δειλός, άρπαγας. Ο τύπος της όμορφης Εβραίας που επιμένει σε ενδογαμική σχέση και απορρίπτει τον ερωτευμένο Χριστιανό, αλλά και το παράδειγμα της Εβραιοπούλας που ερωτεύεται Χριστιανό και προσηλυτίζεται τελικά αποτελούν διαδεδομένα μοτίβα των δημοτικών τραγουδιών (1998:197).

Οι Έλληνες Εβραίοι αγωνίζονται ακόμη και σήμερα να αναγνωριστούν σαν γνήσιοι Έλληνες, επειδή, σύμφωνα με τη Fleming, η αυξανόμενη αναφορά του

ελληνικού εθνικισμού στην Ορθοδοξία με την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους έκανε τη μετατροπή από Οθωμανούς υπηκόους σε Έλληνες πολίτες εύκολη για τους Χριστιανούς, αλλά περίπλοκη για τους Εβραίους. Στο νέο ελληνικό κράτος, οι Εβραίοι προέκυψαν ως Έλληνες σαν απόρροια της μετάβασης από την αυτοκρατορία στο έθνος, αλλά με κάποια σκοτεινά σημεία στην ελληνικότητά τους (2009:58). Κατά τον Ζουμπουλάκη, η εικόνα του Εβραίου που κουβαλά αρνητικά χαρακτηριστικά και είναι εκ φύσεως θεοκτόνος, εγκληματικός, προδότης και βλαπτικός για τους Χριστιανούς, είναι το προϊόν ενός ανέκαθεν ανθηρού νεοελληνικού αντισημιτισμού, που επειδή ήταν λαϊκός και υφέρπων, δεν απέκτησε μεν θεωρητικό χαρακτήρα, επέδρασε όμως σημαντικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης και επηρέασε ιδιαίτερα την λαϊκή ψυχολογία (2011:442). Στο μυθιστόρημα *Τηλεφωνικό κέντρο* (1972) η Κοκκαλίδου Ναχμία αφηγείται την ιστορία του απαγορευμένου έρωτα της Μύριαμ με Χριστιανό στην προπολεμική Θεσσαλονίκη, που την ανάγκασε να φύγει από την πόλη της: «πόσο υπέφεραν κι' οι δύο τους σά μαθεύτηκε ο δεσμός τους γιατί είχαν διαφορετική θρησκεία κι' αντίδραση ορθώθηκε κι' από τις δύο πλευρές. Η κυρία Πέρεζ κινητοποιήθηκε να την παντρέψει με τον πρώτο τυχόντα αρκεί νάταν 'δικός' τους κι' ο πατέρας του Γρηγόρη, πολιτευόμενος, ενδιαφέρθηκε να βρει δουλειά στη Μύριαμ μακριά από τη Θεσσαλονίκη...» (1972:39).

Η Μπενβενίστε αναφέρει ότι η εθνική ενσωμάτωση των Εβραίων στην Ελλάδα συνάντησε δυσκολίες, διότι η επίσημη ιστορία τέθηκε στην υπηρεσία του εθνικισμού. Οι Εβραίοι βρέθηκαν απέναντι σε μια κλειστή εθνική κοινότητα, που θεωρούσε ότι αυτοί δεν επιθυμούν την εθνική ολοκλήρωσή της (2005:41). Ο Μαργαρίτης μας ενημερώνει ότι το 1944 στο Βόλο η διαφυγή εβραϊκών οικογενειών στα γύρω χωριά με τη βοήθεια της τοπικής εκκλησίας και των κομμουνιστών και το κρύψιμο πολλών Εβραίων από χριστιανούς συντοπίτες που επέδειξαν αισθήματα αλληλεγγύης μέσα στο Βόλο συνετέλεσαν στη σωτηρία των δύο τρίτων από τα 1.000 μέλη της εβραϊκής μειονότητας στην πόλη (2005:123). Τα τελευταία χρόνια στο Βόλο, όπως και σε πολλές ελληνικές πόλεις καταγράφεται μια έξαρση αντισημιτικών επεισοδίων, που συναρτάται με θέματα διεθνούς πολιτικής και διπλωματίας. Η αύξηση του αντισημιτισμού στην Ελλάδα, που στις μέρες μας φαίνεται να αφορά και ομάδες που κινούνται στο χώρο της Αριστεράς και της άκρας Αριστεράς, δείχνει την καινούργια μορφή αντισημιτισμού, τον εξισλαμισμένο αντιεβραϊσμό, που συνοδεύεται με τις συχνές επιθέσεις, πορείες και τις αντι-Ισραηλινές εκδηλώσεις. Η

Μπενβενίστε πιστεύει ότι ο αντισημιτισμός σήμερα «κυκλοφορεί» ελεύθερος, ανενόχλητος, καθημερινός. Πολλές φορές ασυνείδητος, άλλοτε κρυφός και άλλοτε συγκαλυμμένος, αλλά πάντως διάχυτος, υπόρρητος, συνηθισμένος» (2005:41).

Στην παρούσα έρευνα οι συνομιλητές μου έδωσαν πολλές φορές την εντύπωση ότι πράγματι κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία ο «πολιτισμικός δογματισμός», ο οποίος και υπαγορεύει στην τελική του έκφραση έναν λαϊκό λανθάνοντα αντισημιτισμό, ο οποίος μπορεί να εκδηλωθεί με την όποια ευκαιρία. Ο αντισημιτισμός είναι ένα ευρύ πεδίο που εμπεριέχει ενσυνείδητες και υποσυνείδητες διαδικασίες, συμπεριφορές και τακτικές των υποκειμένων, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι από τους συνομιλητές μου να αναφερθούν σε αντι-εβραϊκά και αντισημιτικά γεγονότα που βίωσαν στην κοινωνία του Βόλου. Τα επεισόδια αυτά τους προβλημάτισαν, τους στεναχώρησαν, κάποιους τους φόβισαν και τους τρομάζουν ακόμη (καυγάδες και υποτιμητικές αναφορές στο σχολικό περιβάλλον και στη γειτονιά, διακρίσεις από δασκάλους και καθηγητές, βρισιές και προσβολές ιδιαίτερα τις μέρες του Πάσχα – επετειακή αναζωπύρωση από το έθιμο του καψίματος του Ιούδα- πέτρες στη Συναγωγή, επιθέσεις φίλων για το Ισραήλ, δίκη Πλεύρη, ρατσιστικά συνθήματα στη Συναγωγή, βεβήλωση του Μνημείου του Ολοκαυτώματος στο Βόλο). Οι εκδηλώσεις του αντισημιτισμού ευρύτερα και ειδικότερα τα ρατσιστικά γεγονότα που συνέβησαν στην τοπική κοινωνία του Βόλου το τελευταίο διάστημα επηρεάζουν τα ζευγάρια της έρευνας που είναι σε μικτό γάμο. Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσω ακόμη να δω αν η προσέγγιση Ελλάδας-Ισραήλ που προσδιορίζει μια νέα φάση των ελληνο-ισραηλινών σχέσεων «αγγίζει» τα μικτά ζευγάρια.

Ο Λίνος μιλάει χαρακτηριστικά για τις τραυματικές εμπειρίες του, οι οποίες δείχνουν ότι στην ελληνική κοινωνία η θρησκευτική πίστη παρέμενε το θεμελιώδες διαχρονικό κριτήριο εθνοτικής διαφοροποίησης και η ελληνική κοινωνία υποθάλπει βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις εναντίον των Εβραίων. Περιγράφει την ατελέσφορη σχέση του με Χριστιανή και το κλίμα προκατάληψης μέσα στο οποίο πορεύτηκε αυτή η σχέση: *«Η κοπέλα προέρχονταν από πολύ θρησκόληπτη οικογένεια. Οι δικοί της από τη πρώτη στιγμή που έμαθαν για το δεσμό με μένα την πίεζαν να χωρίσει, τα συζητούσαμε μεταξύ μας ήταν ανησυχίες και στεναχώριες της. Οι γονείς της συνέχεια προσπαθούσαν να την πείσουν να χωρίσει μαζί μου, η κοπέλα έκλαιγε... Μετά το τρίτο έτος της σχέσης αρχίσαν να βγαίνουν τα μαχαίρια και να λέγονται απόψεις παρεμβατικές πιο ανοιχτά. Όλα αυτά με κούρασαν στα πέντε χρόνια πολύ, ώσπου*

χωρίσαμε. Μούρθε στο νου ένα περιστατικό σε ένα μπαράκι που πήγαινε όλη η νεολαία του Βόλου. Θυμάμαι ένα βράδυ που ήμουν εκεί, έρχεται ένας από τη παρέα αυτών των παιδιών που πηγαίναμε και στο ίδιο σχολείο και μου ζήτησε να φύγω από τα μαγαζιά. Μου είπε ότι το μαγαζί είναι για Έλληνες. Κάπως έτσι, σαν ξένος αισθάνθηκα και στη σχέση μου με την κοπέλα».

Ο Λίνος, συνδυάζοντας τα δύο γεγονότα, εκφράζει την υπόνοια ότι η πολύχρονη ερωτική σχέση με την κοπέλα δεν τελεσφόρησε, γιατί μπορεί στο βάθος του μυαλού της κοπέλας και της οικογένειάς της να μην ήταν αποδεκτός σαν γνήσιος Έλληνας, επειδή ήταν Εβραίος. Οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί υποψιάζονται ότι οι Εβραίοι μοιράζουν την αφοσίωσή τους ανάμεσα στην Ελλάδα και στο Ισραήλ, γιατί πολλοί από αυτούς πιστεύουν ότι Ορθοδοξία και ελληνικότητα αποτελούν περίπου ενιαία οντότητα, ομοούσια και αδιαίρετη. Αντιθέτως, σύμφωνα με τη Fleming, στο θρησκευτικά πλουραλιστικό περιβάλλον των ΗΠΑ, οι εκεί Έλληνες Εβραίοι ζουν τη διπλή τους ταυτότητα χωρίς προβλήματα και η ελληνικότητά τους γίνεται αποδεκτή σαν γεγονός αδιαμφισβήτητο, ακριβώς επειδή εκεί το περιβάλλον είναι διαφορετικό (2009:21).

Η ερωτική ιστορία του Λίνου παραπέμπει στο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου *Μεγάλη Περιπέτεια* το οποίο, όπως μας πληροφορεί η Αμπατζοπούλου, δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στα *Αθηναϊκά Νέα* το 1937. Σε αυτό το μυθιστόρημα, η ερωτευμένη με Χριστιανό Εβραία ηρωίδα, λόγω του θρησκευτικού φανατισμού και του μίσους μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων που ήταν διάχυτο στην κοινωνία μετά τα «Εβραϊκά»²³ επεισόδια λέει στον αγαπημένο της: «Μισώ κάθε Χριστιανό εκτός από σένα. Άβυσσος μας χωρίζει από τους ανθρώπους που ως χθες ακόμα τους θεωρούσα αδελφούς μου. Σένα όχι, σε αγαπώ ακόμη και θα σε αγαπώ σε όλη μου τη ζωή. Αλλά μου είναι αδύνατο να εκπληρώσω την υπόσχεση που τόσο ασυλλόγιστα σου έχω

²³ Το 1891 η Μαρία Μηχανίδου προσπάθησε να μεταφέρει στην ελληνική καθημερινότητα την αντιεβραϊκή υστερία που επικρατούσε στην Αίγυπτο και να εξάψει τις τρέχουσες περί Εβραίων φαντασιώσεις, με την έκδοση ενός πονήματος με εικονογραφήσεις αιματηρών ανθρωποθυσιών και τελετουργικών σφαγών. Στην Κέρκυρα, όπου υπήρχε η ενετική παράδοση του αντιεβραϊσμού, ο οικονομικός ανταγωνισμός για τον έλεγχο του εμπορίου του λαδιού και των δραστηριοτήτων του λιμανιού, καθώς και το κάψιμο του Ιούδα την ημέρα του Πάσχα, ανατροφοδοτούνταν το μίσος των Χριστιανών εναντίον των Εβραίων. Στις 2/4/1891 βρέθηκε κοντά στη Συναγωγή της πόλης το πτώμα της ενδεκάχρονης Ρουμπίνας Σάρδα, (βλ. υποσημείωση 21). Στην Κέρκυρα, Λευκάδα και Ζάκυνθο η αντιεβραϊκή ψύχωση προκάλεσε συγκρούσεις με πυροβόλα όπλα. Τα «Εβραϊκά» επεισόδια του 1891 προκάλεσαν τη παρέμβαση της Ιταλίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας, που έστειλαν πολεμικά σκάφη στην Κέρκυρα. Μετά την εκκαθάριση του 1821, ο εξαναγκασμός των ευάριθμων εβραϊκών κοινοτήτων των Ιονίων σε μετανάστευση, κυρίως στην Αίγυπτο, ολοκλήρωσε την απομάκρυνση των εβραίων από τον έως τότε ελλαδικό χώρο. Για συμπληρωματικά στοιχεία για τα «Εβραϊκά» βλ. Ζώης (1963:175). Για περισσότερες αναφορές σε αντιεβραϊκές εκδηλώσεις κατά την περίοδο της Επανάστασης του 1821 βλ. π.χ Pierron (2004:28) και Μαργαρίτης (2005:34-38).

δώσει. Μου είναι αδύνατο να σε κάνω άντρα μου, να γίνω γυναίκα σου, να μπω στην οικογένειά σου, να μπεις εσύ στη δική μου. Και προπάντων μου είναι αδύνατο να γεννήσω Χριστιανούς. Αυτό που μέχρι χθες μου φαινόταν τόσο απλό, τώρα μου κάνει φρίκη» (1998:226).

Η Ρία αντίθετα, ενώ είχε την ίδια αντιμετώπιση από το συγγενικό και φιλικό της περίγυρο, που την πίκρανε και την προβλημάτισε, τελικά ξεπέρασε τις αναστολές της και έκανε το μικτό γάμο: *«Μέχρι να παντρευτώ με Εβραίο δεν τό'χα αντιληφθεί τι σημαίνει Εβραίος. Από περίγυρο ακουστήκαν για τον Εβραίο. Αυτά γίνονταν το 1994. Οι θείοι μου έλεγαν 'ε, θα γυρνάει η πεθερά σου με θυμιάτο..', χωρίς να μας ξέρουν. Δεν τους κρατάω κακία, αλλά με παραξένεψαν αυτά, με έβαλαν σε μαύρες σκέψεις. Υπήρχαν κάποιες αρκετές αντιδράσεις από το περιβάλλον της πεθεράς μου για μένα, και...τέλος πάντων».* Η Ρία, αναφέρει με πικρία τις αρνητικές εμπειρίες της κόρης της από τον φιλικό της περίγυρο, γεγονός που το παιδί μετέφερε στην οικογένεια, τους αναστάτωσε και έβαλε την ίδια από τη θέση της μητέρας σε «μαύρες σκέψεις», όπως λέει: *«Θα σου πω όμως τι με σόκαρε τελευταία. Η φίλη της κόρης μου της έκανε μια επίθεση 'οι Εβραίοι σταύρωσαν το Χριστό, είσαι Εβραία, ο μπαμπάς σου είναι Εβραίος, είναι κακό αυτό, είστε κακοί άνθρωποι εσείς και έτσι κάνουν πάντα οι Εβραίοι'. Δεν φοβήθηκε η κόρη μου, αλλά πικράθηκε πολύ....Είχανε μια δασκάλα όμως, που ήταν πολύ της εκκλησίας, τα πηγαίνει τα παιδάκια για μεταλαβιά. Πρώτη φορά αντιμετώπισα ότι για το παιδί μου μπορεί να υπάρξουν προβλήματα με επιθέσεις και προσβολές...Τώρα από δω και πέρα, όταν είναι Πάσχα πρέπει νά'μαστε προετοιμασμένοι και για τέτοια, περιμένουμε αντιδράσεις, γιατί τελικά τέτοια εποχή πάντα υπάρχουν αντιδράσεις...δυστυχώς».*

Στο πεζογράφημα του Μπακόλα *Εμβατήρια*. Ύπνος θάνατος φαίνεται ότι στη Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του '30 οι Εβραίοι γείτονες αποτελούσαν τον «Άλλο», στον οποίο αποδίδονταν όλα τα γνωστά αρνητικά στερεότυπα για του Εβραίους. Η ερωτική σχέση ενός νεαρού Χριστιανού με μια Εβραιοπούλα και η εκούσια απαγωγή της αποτελούσε μια πραγματική ιστορία που εκδικάστηκε στη Θεσσαλονίκη και δημοσιεύτηκε σε εφημερίδα της εποχής.²⁴ Ο άνεργος Χριστιανός νέος Φώτιος Ψ. απήγαγε την Εβραιοπούλα καλλιτέχνιδα Ματούλα Έσκ.-ανήλικη και οι δύο-, το ζευγάρι συνελήφθη και μετά από τη θρησκευτική μεταστροφή της Ματούλας πέντε μέρες μετά τη δίκη, έγινε γάμος στην εκκλησία. Τόσο η Εβραία μάνα της νύφης

²⁴ Το γεγονός πληροφορούμεθα από υποσημείωση στο πεζογράφημα του Μπακόλα.

στρίγκλιζε και φλυαρούσε ακατανόητα όσο και η Χριστιανή συμπεθέρα της έκλαιγαν σε όλη τη διάρκεια της τελετής (1987:19,20).

Στην έρευνά μου το παραπάνω περιστατικό θυμίζει έντονα την ιστορία του Ισαάκ, όπως την αφηγείται ο ίδιος ανατρέχοντας στη νιότη του στη δεκαετία του '60. Όταν πρόκειται για μικτό γάμο, το κλίμα γίνεται βαρύτερο και το συγγενικό περιβάλλον προβάλλει σθεναρές αντιδράσεις και κάποιες φορές την απόλυτη άρνηση, γεγονός που δηλητηριάζει τη σχέση του ζευγαριού. Ο Ισαάκ περιγράφει το σοκ των πεθερικών του όταν έμαθαν ότι η κόρη τους είχε σχέση με Εβραίο: *«Κανόνισα να την πάρω από το σπίτι της χωρίς τη θέληση των γονιών της. Ήμουν είκοσι τριών ετών και αυτή δέκα επτά. Δούλενα και δεν ζητούσα λεφτά από το πεθερό μου για να ζήσουμε. Τους πείραζε ότι ήμουν Εβραίος, τίποτε άλλο. Θεωρήθηκε ότι την έκλεψα, αφού την πήρα χωρίς την άδεια των γονιών της. Έγινε μεγάλο θέμα, μας έγραψε και η εφημερίδα...ο αδελφός της ήρθε και με απείλησε... μας πήγαν στο τμήμα. Το κορίτσι έκλαιγε και ο πεθερός μου αφού έβλεπε ότι επέμενε τόσο πολύ, άρχισε να γυρίζει γύρω-γύρω και να ρωτάει για μένα. Τούλεξαν ότι ήμουν καλό και εργατικό παιδί και τέλος πάντων, μου διαμήνυσαν ότι θα μου τη δώσουν τη κοπέλα. Για να παντρευτώ γύρισα όλες τις εκκλησίες της Ελλάδος».* Ο Ισαάκ περιγράφει τις αντιλήψεις της δεκαετίας του '60 και την άρνηση των γονιών της μέλλουσας γυναίκας του να τον δεχτούν για γαμπρό.

Στο *Γαμήλιο Εμβατήριο* του Μπακόλα η συμβίωση με την Εβραία αγαπημένη φαίνεται να είναι προβληματική, αλλά όχι αδύνατη: *«είναι προτιμότερο να στρίψω»* μου μιλάει, *‘μην περάσουμε από τους Εβραίους και μαγαριστούμε’*» (1987:41), *«να μου χώνουνε τα χέρια τους στο στόμα...τώρα θα με μαγαρίσουν οι αντίχριστοι και δαγκάνεις και ακούς που βρίζουν, που τσιρίζουν, θα με βάλουν στο βαρέλι να μου πιούν το αίμα, να γλιτώσουν-και αρχίζω να κλωτσάω...να φωνάζω σαν τρελός ‘Ματούλα’ ποιος θα δεχόταν όλα αυτά τα βάσανα, τα ταπεινώματα...»* (1987:45).

Στην περίπτωση του Ισαάκ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το υποκείμενο, που έχει βιώσει τα στερεότυπα από τη θέση της μειονότητας, βρίσκει τις κοινωνικές αντιλήψεις που αναπαράγουν την αντισημιτική συμπεριφορά *«φυσιολογικές»* και αναμενόμενες. Αναφερόμενος στις προκαταλήψεις, την καλλιέργεια του αντιεβραϊσμού και τη ρατσιστική αντιμετώπιση λέει σχετικά: *«Οι αντιδράσεις τους ήταν πολύ φυσιολογικές για ανθρώπους που κατάγονταν από χωριό. Ούτε φαντάζονταν ποτέ ότι θα είχαν εβραίο γαμπρό, ακόμη τότε φαντάζονταν στη κοινωνία τους Εβραίους ότι μαζεύαν τα παιδιά, τους τραβούσαν το αίμα και κάτι τρομερά πράγματα που σε*

τρελαίνουν. Όταν μαθαίνουν ότι η κόρη τους είχε σχέση με Εβραίο, νομίζουν ότι κινδυνεύει κιόλας. Όταν απεκαλύφθη ο δεσμός παλάβωσαν οι άνθρωποι, τους ήλθε σαν κεραυνός, την κλείδωσαν στο σπίτι, προσπάθησαν να της αλλάξουν γνώμη. Εγώ βέβαια ήθελα να αλλάξει η γυναίκα μου τη πίστη της, δεν υπήρχε ο πολιτικός γάμος τότε, ήταν ανήλικη όμως και απαιτούνταν η συγκατάθεση της οικογένειας». Ο Ισαάκ ένιωθε έντονα σ' αυτό το ερωτικό ξεκίνημα της ζωής του νάναι ένα «δαρβινικό νησί», όπως αποκαλεί ο Όζ τα αποκλεισμένα άτομα ή τις ομάδες που είναι αποτέλεσμα ενός τερατώδους πολιτικού και κοινωνικού συστήματος (2005: 27).

Για τον Χριστιανό Γιάννη, που είναι παντρεμένος με Εβραία, ο αντισημιτισμός είναι το πιο συνηθισμένο και αυτόματο αντανakλαστικό της ελληνικής κοινωνίας και προκύπτει με κάθε ευκαιρία. Ο ίδιος δεν είχε αναστολές όταν παντρεύτηκε την γυναίκα του, αλλά φοβάται ότι μπορούν να υπάρξουν προκαταλήψεις για την κόρη του και προσπαθεί να την προστατεύσει εντάσσοντάς την στην πλειοψηφούσα χριστιανική κοινωνία: «Όταν σε μια παρέα αναφέρουμε ότι είμαστε Εβραίοι, τότε σταματούν να μιλούν κατά των Εβραίων. Συχνά ακούμε ότι για όλα φταίει ο κακός Εβραίος. Αν η κόρη μου ήταν εβραιοπούλα, θα υφίστατο διακρίσεις και αντιδράσεις από τον περίγυρο. Οι άλλοι δεν ξέρουν ότι το παιδί μου έχει Εβραία μάνα, θέλω και εγώ να το ξεχάσουν. Μας γαλούχησαν κατά των Εβραίων. Και σήμερα ακόμη, στα κάλαντα του Πάσχα, λένε τα παιδιά 'οι άνομοι Εβραίοι'».

Όπως αναφέρει η Αμπατζοπούλου, η εικόνα του Άλλου είναι μια νοητική κατασκευή που δεν αναπαριστά την πραγματικότητα, αλλά αποδίδει τις παραστάσεις του κοινωνικού φαντασιακού, το σύνολο δηλαδή των απόψεων-εντυπώσεων για τον ξένο, που παραπέμπουν σε μαζικές ιδεολογικές σημασίες (2011:410). Ο θεωρητικός της συγκριτικής λογοτεχνίας Moura θεωρεί ότι η εικόνα του ξένου αποτελεί προϊόν μιας συνείδησης που φαντασιώνει την ετερότητα (1992:278). Αυτή η συνειδητοποίηση της ετερότητας που διαμορφώνει την αντιεβραϊκή προκατάληψη επηρεάζει και τις συναισθηματικές σχέσεις, την πορεία των ερωτικών δεσμών και τις σχέσεις του ζευγαριού σε ένα μικτό γάμο. Σ' αυτήν θα αποδώσει η Ραχήλ την αποτυχία του δεσμού της με Χριστιανό χρόνια πριν, παρά το γεγονός ότι ήταν «έρωτας ζωής». Ο πρώτος της έρωτας που η ίδια θεωρεί ότι ήταν αμοιβαίος και μεγάλος δεν κατέληξε σε γάμο, γιατί οι αναστολές και οι προκαταλήψεις της άλλης πλευράς ήταν τόσο ισχυρές που νίκησαν το συναίσθημα: «Αλλά ο Τ. δεν μπορούσε να παντρευτεί ποτέ Εβραία. Είχε πρόβλημα και μ αγαπούσε και μ αγαπά και είμαι ο έρωτας της ζωής του ακόμα, δεν έχει παντρευτεί, και το

μετάνιωσε, αλλά...τον αγαπούσα και εγώ πολύ, είμαι ακόμη τόσο πληγωμένη. Πληρώσαμε τις προκαταλήψεις της κοινωνίας...Ο πατέρας είχε μάθει ότι συναντιόμασταν κρυφά και είχε λυσσάζει. Η μαμά μου τι να έκανε, επειδή ήταν σε πολύ δύσκολη θέση, αφού ήταν Χριστιανή και 'άλλαζε' με πίεζε και αυτή, δεν μπορούσε να πάει κόντρα στο μπαμπά μου και δεν με καταλάβαινε». Η διαπίστωση αυτή που πληγώνει τη Ραχήλ την οδηγεί πολύ βαθιά στις παιδικές της μνήμες: «Αλλά εμείς στο δημοτικό είχαμε πρόβλημα τις μέρες του Πάσχα, γιατί οι γονείς των άλλων τους λέγαν ότι οι Εβραίοι θα σας κυνηγήσουν, ζυμώνουν ψωμιά με το αίμα Χριστιανών και τέτοια...Οι συμμαθητές δεν με ήθελαν επηρεασμένοι από προκαταλήψεις για το ρούφηγμα από το αίμα και...τέτοιες βλακείες. Στο σχολείο εγώ αντιμετώπισα πρόβλημα ακόμα και με το λυκειάρχη για την αποχή από το μάθημα των θρησκευτικών. Να καταλάβεις στο δημοτικό έκανα το σταυρό, αν και ήμουν Εβραία και επειδή τον έκανα με το αριστερό χέρι, γιατί δεν ήταν βίωμά μου εμένα ο σταυρός, ο δάσκαλος μου έδενε το χέρι για τιμωρία».

Η Φλώρα, Χριστιανή που έγινε Εβραία στη δεκαετία του '60 για να παντρευτεί, περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο συνειδητοποίησε τον διάχυτο αντισημιτισμό της μικρής κοινωνίας του Βόλου στη δεκαετία του '70 και την επίδραση που είχε το παρακάτω περιστατικό στην ψυχολογία της ίδιας και των παιδιών της: «Ένα πρωί που τα παιδιά ήταν στο σχολείο βγαίνω στην αυλή του σπιτιού μας και βλέπω ένα τεράστιο αγκυλωτό σταυρό με μαύρο...τρελάθηκα, πως δεν έπεσα κάτω που βάλανε μέσ την πόρτα μας αυτό το μισητό σύμβολο. Παίρνω ζεστό νερό και Tide και άρχισα να τρίβω σαν τρελή όσο γινόταν, για να το εξαφανίσω. Όσο έτριβα όμως τόσο πιο έντονος γινόταν ο σταυρός...όταν γύρισαν από το σχολείο τα παιδιά τα έβαλαν μαζί μου...άρχισαν να φωνάζουν, η μεγάλη μου κόρη μου επιτέθηκε...τα μικρά κλαίγαν. Και τότε κατάλαβα ότι μ' αυτό θα ζήσω, με τον αντισημιτισμό, αυτά θα τα έχω στη ζωή μου...Μια φωνή μέσα μου είπε 'μπα, εσένα θα σούκαναν εξαίρεση επειδή ήσουν Χριστιανή;' Ήταν φοβερό μ' αυτήν την ελληνικότητά μου να μου κάνουν αυτό το φρικτό πράγμα. Ο καιρός έσβησε τα σημάδια μετά από τρία-τέσσερα χρόνια, αλλά τα σημάδια από τις ψυχές μας και ο φόβος από πολλά ακόμα περιστατικά δεν θα φύγουν ποτέ. Ο άντρας μου, χωρίς να φταίει, υπέστη από μικρός τέτοιες προσβολές».

Τα παιδιά αισθάνονται το βάρος των προκαταλήψεων απέναντι στους Εβραίους από τη μικρή τους ηλικία και ζουν την αναπαραγωγή των στερεοτύπων, τόσο μέσα στο σχολικό περιβάλλον, όπως αυτά εκδηλώνονται από τους συμμαθητές αλλά και από δάσκαλους-καθηγητές, όσο και σε χώρους παιχνιδιού και

συναναστροφών. Εμπειρίες όπως το δέσιμο του αριστερού χεριού της Ραχήλ «για να κάνει σωστά το σταυρό της» ή η υποχρεωτική μεταλαβιά για την κόρη της Ρίας τραυμάτιζαν τις παιδικές ψυχές, αλλά ταυτόχρονα αναπαρήγαγαν αρνητικά πρότυπα συμπεριφοράς για τους υπόλοιπους συμμαθητές και τροφοδοτούσαν τον αντισημιτισμό. Η προσπάθεια του δασκάλου να πετύχει το σωστό τρόπο σταυροκοπήματος συμπυκνώνει όλο το φάσμα των ενεργειών μιας κοινωνίας που δυσκολεύεται να δεχθεί την ύπαρξη του Άλλου και αναζητεί τρόπους, άλλοτε αθώους και εξατομικευμένους και άλλοτε τραγικούς και μαζικούς, για να ελέγξει την ετερότητα. Από τις μαρτυρίες συνομιλητών μου φαίνεται ο ρόλος που είχαν το σχολείο και η μονοδιάστατη (ορθόδοξη) καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος που προάγεται σ' αυτό στη διαμόρφωση αρνητικών στερεοτύπων και αντισημιτικής συμπεριφοράς.

Αυτή η προσπάθεια ελέγχου από τη μεριά της κοινωνίας μεταφέρεται μέσα στην οικογένεια, την αναστατώνει και μπορεί να προκαλέσει συγκρουσιακές καταστάσεις ανάμεσα στο μικτό ζευγάρι ανάλογα με τις απόψεις και την τακτική που επιλέγει να αντιμετωπίσει την κατάσταση. Ο αποτυχημένος «έρωτας ζωής» της Ραχήλ παραπέμπει στο *Γαμήλιο Εμβατήριο* στο έργο του Μπακόλα *Εμβατήρια. Υπνος θάνατος*, στο οποίο ο παράφορος έρωτας ενώνει κάποιους ανθρώπους για πάντα, όπως το ερωτευμένο ζευγάρι που ανταλλάσει λόγια αγάπης: «Τη νοιώθω που τρυπώνει μέσα μου και ψιθυρίζει 'σου ανήκω πιο πολύ κι από το είναι σου'» (1987:15), «τότε σφίγγονται τα δάχτυλα μιλάνε, λένε 'σ' αγαπώ-κι εγώ', λένε 'δεν μπορώ να κάνω δίχως σου-κι εγώ'» (1987:47), «Τότε εκείνη μου ξανάρχεται και μ'αγκαλιάζει...την παίρνω στην αγκάλη μου και γέρνουμε 'να ο κήπος που φαντάζομαι, οι πρίγκιπες, οι ώρες που μου λέγανε-εσύ ποτέ δεν θα τις ζήσεις' και φιλιόμαστε» (1987:22). Όμως οι εσωτερικές αντιφάσεις των ερωτευμένων νέων δείχνουν πως οι βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις που κυριαρχούν για αιώνες στις κοινωνίες επηρεάζουν και σκοτεινιάζουν κάθε στιγμή τους, ακόμη και αυτή της ερωτικής πλήρωσης: «Μα σκέφτομαι τη μάνα μου, τις αδελφάδες μου, που τρέχουν από εκκλησιά σε εκκλησιά για να ξορκίσουν τον αντίχριστο και την πεντάλφα...σκέφτομαι τα μάγια, την κακή την ώρα...φιλιόμαστε, σαν να κοιτάζω μια στιγμή τα άγρια άλογα τα κύματα της θάλασσας που μου παγώσανε τα πόδια 'γύρνα πίσω, θα σε πάρουν οι Εβραίοι'» (1987:11), «αν κοιμηθείς με Οβριγιά είσαι χαμένος» (1987:22). Από το παραπάνω απόσπασμα φαίνεται ότι τόσο η χριστιανική όσο και η εβραϊκή κοινότητα είναι σκληρές και αμετακίνητες από την αντίθεσή τους στο γάμο

των δύο νέων, που μέσα στις ψυχές τους παλεύουν με τις βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις και στερεότυπα που τους πνίγουν και τους διχάζουν.

Στο μονόπρακτο του Μπρέχτ *Η Εβραία*, σκιαγραφείται ο τρόπος με τον οποίο η κτηνωδία του ναζισμού στη δημόσια ζωή παρεμβαίνει στην ιδιωτική ζωή και αλλοιώνει τις συμπεριφορές στις σχέσεις και τη σκέψη των ανθρώπων, που από τρόμο και οίκτο υποκρίνονται «άλλους», ακόμα και με τους πιο δικούς τους ανθρώπους και με τον ίδιο τους τον εαυτό. Η Ιουδήθ, η Εβραία σύζυγος Γερμανού λέει: «Φεύγω αμέσως... Πρέπει. Τα πράγματα έγιναν πολύ δύσκολα. Φεύγω ξαφνικά επειδή δε θέλω να μου πεις εσύ μια μέρα να φύγω. Γιατί αυτό θα γίνει, είναι ζήτημα χρόνου... Τι είδους άνθρωποι είσαστε; Ναι, και συ! Κάθεστε και σας διατάζουν αυτοί οι κανίβαλοι... δεν σας επιτρέπουν να κρατήσετε τη γυναίκα που θέλετε... Είστε τέρατα. Βλέπεις τη γυναίκα σου να φεύγει και δε λες λέξη, έ;» (Παγκόσμιο Θέατρο 1977:103)²⁵. Οι αντισημιτικά φορτισμένες συνθήκες της εποχής αμέσως μετά τον πόλεμο έκαναν δύσκολη έως απαγορευτική την ερωτική σχέση και το γάμο σε ένα αλλόθρησκο ζευγάρι.

Η συνεχής επαναφορά των στερεοτύπων στην καθημερινότητα ωθεί πολλούς Εβραίους σε μια τακτική υποχωρήσεων και συμβιβασμών. Η ιστορία που αφηγείται η Εσθήρ για τον Εβραίο θείο της δείχνει το κόστος των υποχωρήσεων και των συμβιβασμών, αλλά και το γεγονός ότι μια δυνατή συναισθηματική σχέση μπορεί να τα ξεπεράσει: *«Στην οικογένεια του πατέρα μου υπήρχε ένας αδελφός του που ήταν παράφορα ερωτευμένος με μια Χριστιανή. Οι συνθήκες της εποχής μετά τον πόλεμο δεν του επέτρεψαν να την παντρευτεί και πήρε μια Εβραία, την οποία τίμησε, αλλά όταν πέθανε αυτή, αποφάσισε να γυρίσει στο μεγάλο του έρωτα, ήταν εξήντα χρονών τότε. Μάλιστα έγινε κρυφά Χριστιανός, αλλά δεν τό'ξερε κανένας, παρόλο ότι τον γνώρισα, όταν ήμουν είκοσι χρονών, ποτέ δεν ανέφερα τίποτε για τη θρησκεία. Όταν πέθανε, προσπαθούσαμε να βρούμε με τι τρόπο θα ταφεί. Κάτι ήξερε μόνο ο πατέρας μου τελικά, υποψιαζόταν... το είχε δει σε μια ταυτότητα... δεν ξέρω».*

Η Μπεάτα, παρόλο που δεν βίωσε κάτι ιδιαίτερα τραυματικό, αντιλαμβάνεται σήμερα, σε απόσταση πολλών ετών, ότι ήταν πάντα η «Άλλη», παρά τις σημαντικές προσπάθειες που έκανε να μη φαίνεται διαφορετική: *« Όσο ήμουν μικρή, θεωρούσα*

²⁵ Στην Ελλάδα, το «Θέατρο Τέχνης» παρουσίασε το μονόπρακτο «Η Εβραία» (αγγλ. τίτλος: «The Jewish wife», γερμανικός τίτλος: «Die jüdische Frau») σε μετάφραση Πανταζή και σκηνοθεσία Κουν, με την Τασία Πανταζοπούλου, το Φεβρουάριο του 1959. Το έργο παίχτηκε από τη Μελίνα Μερκούρη και το Μάνο Κατράκη, σε σκηνοθεσία του Jules Dassin, το Φεβρουάριο του 1978. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους το έργο παίχτηκε από την Έλλη Λαμπέτη (χωρίς το τελευταίο μέρος) στο πρόγραμμα «Εξι μονόπρακτα».

ότι δεν υπάρχει αυτό το ζήτημα. Δεν ένοιωθα ρατσισμό... Άμα το δω όμως τώρα, πιστεύω ότι με κοιτούσαν κάπως, υπήρχε ένα 'κράτημα' γιατί ήμουν Εβραία. Για ένα μεγάλο αριθμό αγοριών επίσης υπήρχε το 'κράτημα'. Δεν ένοιωσα ποτέ στερεότυπα για τα άζυμα και τέτοια, δεν έτυχε να τα βιώσω εγώ, άλλοι όμως το νιώσαν και πικράθηκαν». Το «κράτημα» των αγοριών, που η Μπεάτα δεν προσλάμβανε τραυματικά σαν συμπεριφορά, ώστε να την αποτρέψει από σχέση με Χριστιανό, τώρα από μια άλλη θέση και με μια άλλη ωριμότητα το αντιλαμβάνεται διαφορετικά και καταλαβαίνει ότι τα αντιεβραϊκά στερεότυπα δικαιολογημένα κατά την άποψή της προσβάλλουν και θίγουν το γιό της: «τον στιγμάτισε και κάτι, πρέπει να έπαιξε ρόλο ότι όταν ήταν δευτέρα δημοτικού ένα καθοριστικό περιστατικό με ένα παπά, που σε κάποια βαφτίσια είπε ότι τα παιδιά που δεν έχουν βαφτιστεί και όλοι οι Εβραίοι έχουν το διάολο μέσα τους. Αυτό ήταν...σοκαρίστηκε το παιδί, το συζητήσαμε δεν φοβήθηκε μήπως είναι αλήθεια και 'ναι, έχω το διάβολο μέσα μου', αλλά το θεώρησε εξωφρενικό, δεν ήθελε να ξανακούσει για παπάδες και θρησκευτικά. Είμαστε και μεις αδιάφοροι και δεν τον νοιάζει. Αν και τόσο μικρός ο γιός μου, του φάνηκε πολύ προσβλητικό, εξωφρενικό».

Η Έρικα αποδίδει στην αντισημιτική προκατάληψη των πρώην πεθερικών της την αδιαφορία τους για το εγγόνι τους, παρά την καλή διάθεση που έδειξε η ίδια προς αυτούς, όταν ήταν παντρεμένη: «Παραπονιέμαι ότι ούτε αυτός ούτε οι συγγενείς του - έχει μεγάλο σόι- βλέπουν το παιδί, ώστε νάχει μια συναισθηματική τουλάχιστον στήριξη. Αναρωτιέμαι βαθιά μέσα μου αν αυτοί αδιαφορούν για το παιδί επειδή εγώ είμαι Εβραία, παρόλο που έδωσα το όνομα του πεθερού μου στο παιδί χωρίς να μου το ζητήσουν. Τι άλλο νάκανα;».

Η χριστιανή Ρία αναφέρει για την έκπληξη και τις εντυπώσεις του συγγενικού της περίγυρου όταν μαθεύτηκε ότι παντρεύεται Εβραίο, τον οποίο θεωρούσαν εξ ορισμού κακό, λόγω της θρησκείας του: «Ο πατέρας της νύφης μου που ασχολείται με τα πρόβατα από την Καρδίτσα είπε 'μα γιατί είναι Εβραίος, αφού είναι καλό παιδί'. Θεωρούσε ότι είναι πολύ κακό να είναι Εβραίος, έτσι πίστευε ότι οι Εβραίοι είναι κακοί άνθρωποι».

Για τα διάχυτα αντιεβραϊκά στερεότυπα και τις επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή ενός μικτού ζευγαριού, μας λέει η χριστιανή Ντένια, που παντρεύτηκε εβραίο σύζυγο: «Με έκπληξη έχω ακούσει από ανθρώπους που δεν περίμενα ποτέ να με ρωτάνε 'ο Μ. είναι Εβραίος; σοβαρά και εγώ νόμιζα ότι ήταν πάρα πολύ καλό παιδί!'. Δηλαδή, με το που είναι Εβραίος έπαψε να είναι πολύ καλό παιδί; Τον καταλαβαίνεις

τον άλλον όταν ακούει για τον Εβραίο. Το βλέπεις το κράτημα, ρε παιδιά συγγνώμη τι θα πει αυτό... μένουν έτσι έκθαμβοι...βλέπεις από μοντέρνους και μορφωμένους ανθρώπους, νιώθω και βλέπω το...κράτημα». Αυτό το «κράτημα» δεν αφορά μόνο τους άγνωστους, αλλά αγγίζει και τους ανθρώπους του στενού συγγενικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, όπως λέει η Ντένια: «Και σε γνωστούς μας ανθρώπους μπροστά, που έχουν Εβραίους γαμπρούς, απροκάλυπτα βρίζουν τους Εβραίους «κωλοεβραίους» χωρίς ντροπή...Θα σου πω όμως ότι έχω στεναχωρηθεί πολύ με κάτι, δεν τό'χω πει σε κανέναν, ούτε στον άντρα μου. Έχω βαφτίσει ένα παιδάκι χριστιανάκι, η φίλη μου η ίδια είπε σε μια άλλη φίλη μας όμως, ότι με όλη τη ψυχή της δεν ήθελε να το βαφτίσω γιατί έχω κάνει πολιτικό γάμο και για το θέμα της θρησκείας του άντρα μου». Την απρόσμενη εμπλοκή του δικού της μικτού γάμου σε μια απλή, κοινωνική κατά βάση σχέση, όπως είναι αυτή της νονάς, η Ντένια δεν την περίμενε και απ' ό,τι φαίνεται προσπαθεί ακόμη να την απομοιώσει για να μην πληγώνεται: «Ο κληρικός της είπε ότι είχα κολλήματα και αυτή σε κείνη τη φάση ήταν ευάλωτη από άλλο λόγο και επηρεάστηκε από τον παπά... έφταιγε ο ιερέας. Αυτό με στεναχώρησε πολύ, ήταν το μόνο πράγμα στη ζωή μου με τον άντρα μου που με πλήγωσε. Δεν το λέω στον άντρα μου, κάνω ισορροπίες». Βλέπουμε ότι η παρέμβαση των λειτουργών της κυρίαρχης θρησκείας είναι αποτρεπτική για την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, γιατί ακόμη και σήμερα υπάρχει ο υφέρπων λαϊκός αντισημιτισμός που είναι «συγκαλυμμένος, διάχυτος, υπόρρητος και συνηθισμένος», όπως λέει η Μπενβενίστε (2005:41).

Η απόκρυψη αυτού του γεγονότος από το σύζυγό της δείχνει ότι η Ντένια φαίνεται να επηρεάζεται από τον υφέρποντα αντισημιτισμό και νοιώθει την ανάγκη να κάνει ισορροπίες διότι ξέρει ότι το γεγονός είναι τραυματικό γι αυτόν και για τη σχέση τους: «Δεν το συζητάμε με τον άντρα μου ποτέ ανοιχτά, αλλά ο αντισημιτισμός υποβόσκει. Όλοι το συζητάνε, όλοι, ότι μπορεί να ξανασυμβεί, να γίνει κάτι πάλι! Εγώ το βλέπω, το νοιώθω...Δηλαδή για παράδειγμα σε μια εκδήλωση για το Ολοκαύτωμα πήγε κάποιος έξι η ώρα το πρωί, σίγουρα εκείνη την ώρα, γιατί περνάνε και οι δικοί μας και βλέπουν και είχε ρίξει σαπούνια στο μνημείο, πρόπερσι και τους ειδοποίησαν να πάνε να τα μαζέψουν, για να μην έλθουν και οι επίσημοι και δουν τα σαπούνια... Πήγα και στη δίκη του Πλεύρη στην Αθήνα, πήγαμε για να συμπαρασταθούμε. Ο Πλεύρης έκανε μήνυση γιατί τον είπανε ρατσιστή και μέσα στο ίδιο το δικαστήριο είπε ο ίδιος ότι 'και ρατσιστής και αντισημίτης είμαι...'Δεν κρατούν ούτε τα προσχήματα...Στην Κοινότητα μαζεύαν υπογραφές για το βιβλίο του Πλεύρη, που

έγραφε μέσα ότι ο Χίτλερ κακώς δεν τους σκότωσε όλους και τέτοια και λέω 'Εσείς είστε λίγοι. Φέρτε μου εμένα το χαρτί και όποιος έρχεται στο μαγαζί να τον βάζω υπογράφει, για να μαζευτούν πολλές περισσότερες υπογραφές για το δικαστήριο'. Εγώ το θεώρησα σαν δεδομένο ότι δεν θα είχε κανείς διαφωνία... Έρχεται ένας κύριος στο μαγαζί, του ζητάω υπογραφή και λέει 'να, δεν ξέρω... δεν θα βάλω υπογραφή, γιατί μπορεί νά'κανε και καλά ο Χίτλερ'». ²⁶

Η Σάρα που ζει στο Βόλο, αλλά και για κάποιους μήνες στην Ευρώπη και στην Αμερική, μας μιλάει για την επαφή της με τη νέα εκδοχή του παγκοσμιοποιημένου αντισημιτισμού και τον εξισλαμισμό του αντιεβραϊκού μύθου: «Προχτές ήθελα να νοικιάσω ένα σπίτι και όταν λέγαμε για την τιμή, μου είπε ο κύριος 'εμείς δεν ήμαστε και Εβραίοι'. Εσείς δεν είστε, αλλά εγώ είμαι, είπα... κάγκελο ο κύριος, μετά... το άλλαξε. Με πείραζε πολύ, αν και στην Ελλάδα τώρα έχουν αλλάξει τα πράγματα. Η πολιτική του Ισραήλ δεν είναι καλή, αλλά στον κοσμάκη καλλιεργήθηκε μίσος για όλους τους Εβραίους. Όταν μπαίνω στο ταξί, ακόμη και τώρα μου λεν ότι για τους πύργους της 11^{ης} Σεπτεμβρίου είχαν ειδοποιηθεί οι Εβραίοι από μυστικές υπηρεσίες για να μην πάνε και έτσι δεν σκοτώθηκαν Εβραίοι στο συμβάν. Στη πλατεία Ελευθερίας στο Βόλο, θυμάμαι υπήρχε ένα πανό εναντίον των Εβραίων και εγώ έμεινα άφωνη και άρχισα να ξαφνιάζομαι και να φοβάμαι. Ζω και στην Ελβετία που είναι ανοιχτή κοινωνία, αλλά και η γερμανική κοινωνία το '40 ήταν πολύ μορφωμένη και ανοιχτή κοινωνία... και βρέθηκε ένα τέρας και δες τι έγινε. Εγώ σου λέω ότι σκέφτομαι

26 Τα τελευταία χρόνια στο Βόλο, όπως και σε πολλές ελληνικές πόλεις, παρά την προσέγγιση Ελλάδας-Ισραήλ καταγράφεται μια έξαρση των αντισημιτικών επεισοδίων, που συναρτάται με θέματα διεθνούς πολιτικής και διπλωματίας. Στις 31/12/2009 η εβραϊκή κοινότητα της πόλης στοχοποιήθηκε από αριστερούς "ακτιβιστές" οι οποίοι έγραψαν συνθήματα στο τοίχο της Συναγωγής. Η Συναγωγή έκλεισε και οι λειτουργίες αναβλήθηκαν μέχρι να περάσει η ένταση. Στις 15 Μαΐου του 2011 άγνωστοι έγραψαν συνθήματα ("Εβραίοι Εθνικιστές θα πεθάνετε", "Εβραίοι Κουφάλες έρχονται Κρεμάλες", "Εδώ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ") και ζωγράφισαν κρεμάλες στους τοίχους της Συναγωγής και των γραφείων της κοινότητας στον Βόλο. Αρχικά το γεγονός αποδόθηκε στην αριστερή οργάνωση Αντιεξουσιαστική Κίνηση, η οποία στη συνέχεια με ανακοίνωσή της αποποιήθηκε κάθε ανάμειξη, αλλά ταυτόχρονα φρόντισε να εμφανίσει την Εβραϊούς σχεδόν σαν απόδημους Ισραηλινούς με το να ταυτίσει την κατάσταση τους με την "τουρκική" μειονότητα της Δυτικής Θράκης (<http://abravanel.wordpress.com/2011/05/18/antisemitic-graffiti-volos-synagogue>). Στο φύλο της 17/5/2011 η θεσσαλική εφημερίδα *Ταχυδρόμος* δημοσίευσε άρθρο με το περιστατικό, στο οποίο αναφέρονταν ότι οι εξωτερικοί τοίχοι της Συναγωγής είχαν «μαγαριστεί» με ρατσιστικά συνθήματα. Μετά από κάθε αντισημιτικό γεγονός η δημοτική αρχή καταδίκασε με ανακοίνωση τα γεγονότα. Ένα πρόσφατο δείγμα αντίδρασης σε τοπικό επίπεδο είναι η επιστολή της φιλοαραβικής οργάνωσης Ιντιφάντα στην βολιώτικη εφημερίδα Θεσσαλία της 15/12/ 2011, με την οποία εγκალεί δριμύτατα το Δήμαρχο Βόλου για το ταξίδι του στο Ισραήλ και την πρόθεσή του να «ανοίξει» την τουριστική αγορά του Ισραήλ και να αυξήσει τη ροή Ισραηλινών τουριστών στην περιοχή. Η Ιντιφάντα στην επιστολή της καταλήγει: «Στην Παλαιστίνη συντελείται ένα διαρκές έγκλημα και ο θύτης έχει όνομα: Ισραήλ. Εάν η σιωπή είναι συνενοχή, τότε η συνεργασία με αυτόν που διαπράττει το έγκλημα τι είναι;» (<http://intifadagr.wordpress.com> -2011/12/20).

ότι μπορεί και να ξαναγίνει, νοιώθω την απειλή. Η μαμά μου ήταν στο στρατόπεδο, είμαι η δεύτερη γενιά αμέσως, φοβάμαι ότι μπορεί να ξανασυμβεί, θυμήσου το, βλέπεις ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται. Δεν το συζητώ με τον άντρα μου με το παιδί μου, με τους άλλους, αλλά τον νοιώθω το φόβο». Είναι φανερό ότι η Σάρα διαισθάνεται ότι ένα γενικευμένο αντισημιτικό κλίμα επηρεάζει την οικογενειακή της γαλήνη, αφού επιλέγει να μην μεταδίδει ανησυχία και φοβίες στο παιδί της και να μην συζητάει με τον άντρα της με τον οποίο, όπως λέει η ίδια αρκετές φορές, λογοφέρνει: «Με τον άντρα μου κάποια φορά συζητάμε για τους Εβραίους και μου λέει διάφορα για αυτούς... τίποτα το τρομερό... όπως 'εσείς οι Εβραίοι εκείνο... το άλλο' και αυτό σπάνια, δεν με πληγώνει».

Προσπαθώντας να ερμηνεύσει τη σημερινή, κοινωνική πραγματικότητα στην Ελλάδα, ο Ζουμπουλάκης²⁷, θεωρεί ότι «είμαστε η πιο αντισημιτική χώρα της Δυτικής Ευρώπης όσον αφορά την κοινή γνώμη και τη συλλογική ψυχική διάθεση, με έναν αντισημιτισμό όχι πλέον φυλετικό ή θρησκευτικό, αλλά κυρίαρχα αντι – Ισραηλιτικό, αντισιωνιστικό και που εκφράζεται από την Άκρα Δεξιά και από 'γκρουπούσκουλα και προσωπικότητες της Αριστεράς'. Στο όνομα της αντιμετώπισης του Ισραηλιτικού εθνικισμού, επιστρατεύονται όλα τα γνωστά αντισημιτικά στερεότυπα και βεβαίως ο αντισημιτικός μύθος της παγκόσμιας εβραϊκής συνωμοσίας» (2009:909). Σύμφωνα με τους συνομιλητές μου, η περιθωριοποίηση και ο εξοβελισμός -που ο Ούγγρος κοινωνιολόγος Karady αποκαλεί «ποινή κοινωνικού θανάτου» (2004:232)- οφείλονται σε μια συλλογική συμπεριφορά που εκπορεύεται τόσο από θρησκευτική προκατάληψη, όσο και από ιδεοληψίες της Δεξιάς και της Αριστεράς.

Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση της ξαδέλφης της Ρίας, η οποία θεωρούσε κακό να είναι κανείς Εβραίος και μάλιστα να τον παντρευτεί μία Χριστιανή: «Μια ξαδέλφη μου αν και αριστερή είπε 'μα πως θα παντρευτεί τον Εβραίο;'. Η Ρία δεν περίμενε από ένα άτομο με αριστερή ιδεολογία, που η ίδια θεωρούσε ανοιχτόμυαλο και προοδευτικό να αντιμετωπίσει σχεδόν ρατσιστικά την προοπτική του γάμου της με έναν Εβραίο. Η εντύπωση της Ρίας βασίζεται στο γεγονός ότι οι αντισημιτικές προκαταλήψεις ταιριάζουν γάντι με την οπισθοδρομική, ξενοφοβική και εχθρική προς την ισότητα κοσμοαντίληψη που υιοθετήθηκε από τις Ευρωπαϊκές Δεξιές τάσεις από τον 19^ο αιώνα και μετά, σε αντίθεση με τις αντιρατσιστικές και αντιξενοφοβικές θέσεις της Αριστεράς.

²⁷ Διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού *Νέα Εστία*.

Σημείο τριβής και αντιπαλότητας με το χριστιανό σύζυγό της ήταν για την Άννα η διαφορετική θρησκεία, με αποτέλεσμα να αναγκάζεται να κάνει ισορροπίες προκειμένου αφενός μεν να μην χαλάσει το γάμο της αφετέρου δε να καλύψει την ανάγκη που ένιωθε να είναι συνεπής στις λατρευτικές της συνήθειες: *«Στην αρχή, όσο ζούσε ο άντρας μου δεν τολμούσα να πάω στη Συναγωγή... Θα υπήρχε ένας λόγος καυγάδων, που δεν ήταν σοβαρός λόγος και... δεν χρειαζόταν να υπάρχει. Πάντα όμως επιθυμούσα να έχω κάποια επαφή. Μετά που πέθανε, πήγαινα».*

Για μια λανθάνουσα θρησκευτική προκατάληψη από την μεριά της πρώην γυναίκας του και τον προσβλητικό τρόπο, στα όρια της έχθρας, με τον οποίο προσλάμβανε τις αντιπαραθέσεις, ο Μόρις μας λέει: *«Κάποιες φορές, όχι ενσυνείδητα, έβγαζε η γυναίκα μου μια έχθρα, εν τη ρύμη του λόγου, μια έκφραση που ίσως και πριν γνωριστούμε να την έλεγε, όταν αργότερα το σκεφτόταν...το σκέφτηκε τι είπε...δεν νομίζω ότι τόκανε από πρόθεση...δεν ξέρω αν λέγονταν με κακό πνεύμα...δεν θέλω να το πιστέψω, κάτι που συνηθίζονταν να λέγεται, για το εμπόριο, τη τσιγκουνιά, τη 'Χάβρα των Ιουδαίων' και άλλα...Όμως υπάρχει ένα στερεότυπο για όλους... 'Η Χάβρα των Ιουδαίων', η λέξη αυτή καθ αυτή, η 'χεβρά' στα εβραϊκά, σημαίνει φιλική συνάντηση, χάβρα έγινε στα ελληνικά και όταν είναι φιλική συνάντηση και φασαρίες γίνονται και κουβέντες γίνονται. Αυτό εγώ το άκουα πολύ αρνητικά, σχεδόν ότι το έλεγαν για να με προσβάλλουν».* Οι αμφιβολίες του Μόρις για τις προθέσεις της πρώην γυναίκας του αποδίδουν το βαθμό της αβεβαιότητας στην οποία είχε φτάσει η σχέση του μικτού ζευγαριού. Η διαφαινόμενη ευθιξία του Μόρις αποδίδει την ανασφάλειά του που ξεκινούσε από τα διάχυτα αντισημιτικά στερεότυπα που δυστυχώς γι αυτόν αφορούσαν και την πρώην γυναίκα του, η οποία παρά τον γάμο με Εβραίο δεν είχε καταφέρει να τα υπερβεί: *«Οι συγγενείς μας είπαν 'τι κάνεις, θάχεις δυσκολίες στην εξέλιξη της σχέσης σου μέσα στην κοινωνία, πως θα σας δεχτούν θάχετε προβλήματα στο μέλλον. Θάστε δακτυλοδεικτούμενοι'.* Ο καθένας είχε στο μυαλό του τη διαφορετική θρησκεία και ότι θα μαλώναμε». Στην σύνθετη λέξη «δακτυλοδεικτούμενος» συνοψίζεται η κοινωνική πίεση και το πλέγμα των προκαταλήψεων και των εμμονών της κυρίαρχης θρησκείας απέναντι στους Εβραίους. Είναι εν προκειμένω, η πιο περιγραφική λέξη για την ετερότητα, την απόρριψη του άλλου και την ενδεχόμενη απαρχή προβλημάτων μέσα στο ζευγάρι.

Η Ρία περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το ρατσιστικό κλίμα διαμορφώνει ένα πλαίσιο ανασφάλειας μέσα στο οποίο ζει και πορεύεται το ζευγάρι στο μικτό γάμο και αφήνει να διαφανεί μια ενόχληση για τον τρόπο με τον οποίο αυτό μπορεί

να έχει επιπτώσεις στον επαγγελματικό και στον κοινωνικό τομέα της ζωής τους, αλλά και τον φόβο ότι μπορεί μακροπρόθεσμα να επηρεάσει τις διαπροσωπικές σχέσεις του ζευγαριού: «Μας κάνουν σε παρέες επιθέσεις...δεν μιλάμε, εξαρτάται από τον απέναντι...κάποιοι ρωτούν κοινούς γνωστούς και τους κουμπάρους μας 'πως κάνει η Ρία με τον άντρα της, πως ζούνε, πως περνάνε;'. Με πλήγωνε...τι δηλαδή, περιμένουν να έχουμε προβλήματα; Υπάρχει αυτό το κλίμα. Όταν πέρυσι γράφαν κάτι μηνύματα στη Συναγωγή απέξω...υπάρχει το εναντίον...βλέπεις και κάποιες πόρτες κλειστές...το νιώθουμε. Υπάρχει ρατσιστικό κλίμα, όταν βλέπεις τις ακροδεξιές δυνάμεις να ανεβαίνουν...υπάρχει λόγος. Τώρα με την οικονομική κρίση, λένε πάλι ότι οι Εβραίοι φταίνε. Αυτό με φοβίζει, με τρομοκρατεί, είμαι και εγώ και τα παιδιά μου τώρα από τη μεριά των Εβραίων...φοβάμαι».

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η μακρά διαδρομή του αντισημιτισμού και της αναπαραγωγής των αντιεβραϊκών στερεοτύπων έχει δημιουργήσει στο συλλογικό υποσυνείδητο της ελληνικής κοινωνίας και της κοινωνίας του Βόλου ένα πλέγμα προκαταλήψεων και αρνητικών προϋδεασμών, που αναφύονται σε όλες τις στιγμές και τις δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής. Παρά το γεγονός ότι το επεδίωξα, δεν κατάφερα μέσα από την αφήγηση των συνομιλητών μου να απαντήσω στο ερώτημα αν η αντισημιτική συμπεριφορά έχει να κάνει με το μορφωτικό ή πολιτισμικό κεφάλαιο. Δεν κατάφερα να διαπιστώσω ποιού μορφωτικού επιπέδου η ποιός οικονομικής τάξης τα υποκείμενα είναι περισσότερο ή λιγότερο «αντισημίτες». Διαπίστωσα μια εγκάρσια διάχυση των προκαταλήψεων σε όλα τα μορφωτικά κοινωνικά και οικονομικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας, η οποία συντηρεί έναν υφέρποντα, λαϊκό αντισημιτισμό που είναι το τελικό προϊόν του επηρεασμού της κοινωνίας, τόσο από την χριστιανική εβραιοφοβία, όσο και από τις ρατσιστικές-εθνικιστικές εκλογικεύσεις στο όνομα των επιστημών.

Μια τρίτη παράμετρος, που προστέθηκε τα τελευταία χρόνια, είναι η ισλαμική εβραιοφοβία, στη λογική της οποίας προσχωρούν ιδεοληψίες προερχόμενες τόσο από την Άκρα Δεξιά όσο και από την Άκρα Αριστερά του πολιτικού φάσματος. Μέσα από τις συνομιλίες φάνηκε ότι πολλές από τις διηγήσεις των συνομιλητών μου έχουν μια αναλογία και συνάφεια με πολλά λογοτεχνικά κείμενα που περιγράφουν ερωτικές σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, μικτούς γάμους και την προβληματική τους. Στις σημερινές συνθήκες φαίνεται ότι η απόφαση της σύναψης σχέσης με αλλόθρησκο είναι μια ευκολότερη και λιγότερο τραυματική επιλογή απ' ό,τι στο παρελθόν, επειδή η κοινωνία είναι περισσότερο δεκτική σ αυτή τη σχέση, παρόλο

που και οι σημερινοί Εβραίοι του Βόλου από τα σχολικά τους χρόνια έρχονται αντιμέτωποι με τις εκφάνσεις της εβραιοφοβίας και των αντιεβραϊκών στερεοτύπων.

Στη μελέτη φάνηκε ότι τα υποκείμενα διαμορφώνουν τη στάση τους και την τακτική τους ανάλογα με το μορφωτικό τους επίπεδο, αλλά και τις τραυματικές, ή λιγότερο τραυματικές βιωματικές εμπειρίες των ιδίων και των οικογενειών τους. Από τις μαρτυρίες φαίνεται ο ρόλος που έχουν στη διαμόρφωση αρνητικών στερεοτύπων και αντισημιτικής συμπεριφοράς το σχολείο και η μονοδιάστατη (χριστιανική ορθόδοξη) καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος που προάγεται σ' αυτό. Η στάση και οι αντιδράσεις των μικτών ζευγαριών στις αντισημιτικές συμπεριφορές κινούνται σε ένα ευρύ φάσμα: από τον συμβιβασμό και τη μοιρολατρική αποδοχή μέχρι τη σύγκρουση και την απόρριψη θέσεων και συμπεριφορών της κυρίαρχης ομάδας.

Παρόλα αυτά, τόσο οι αρνητικές παιδικές μνήμες όσο και η συνεχής επαφή με τις προκαταλήψεις από τη μεριά των Χριστιανών δεν αποτελούν ανασταλτικό στοιχείο για τη δημιουργία ερωτικής σχέσης με εβραίο σύντροφο και τη συνύπαρξη σε μικτό γάμο, όταν υπάρχουν οι συναισθηματικές προϋποθέσεις και όταν στο εκατέρωθεν οικογενειακό περιβάλλον δεν αναπτύσσεται συστηματικά μίσος ή αντιπαλότητα. Διαπίστωσα επίσης ότι ο διάχυτος αντισημιτισμός συχνά διαμορφώνει ένα πλαίσιο αντιπαλότητας στα ζευγάρια που μπορεί να οδηγήσει σε ατελέσφορη εξέλιξη μιας ερωτικής σχέσης ή στην αποτυχία του μικτού γάμου. Άλλα ζευγάρια δεν «πληρώνουν» το κόστος των στερεοτύπων και της αντιεβραϊκής φόρτισης της κοινωνίας και καταφέρνουν να ενσωματωθούν με επιτυχία σ αυτή κρατώντας ισορροπημένες σχέσεις και με την εβραϊκή και με την χριστιανική κοινότητα. Ένα μερικό συμπέρασμα αυτής της εργασίας είναι ότι οι μικτοί γάμοι αυξάνουν με την πάροδο του χρόνου και ότι στην μικρογραφία της τοπικής κοινωνίας του Βόλου λειτουργούν εις βάρος της αρνητικής φόρτισης και επιτρέπουν την προσέγγιση μιας ετερότητας που είναι φορτισμένη με προκαταλήψεις αιώνων.

ii. Ο επίσημος θεσμικός λόγος των θρησκειών

Ραββίνος Isaac Havi: *«Μεγαλύτερο κακό από αυτό που προκάλεσε το Ολοκαύτωμα στον εβραϊκό λαό, προκαλεί σήμερα στον εβραϊκό λαό η μοντέρνα Αμερικανική κοινωνία, με την ανάμειξη και τους μικτούς γάμους. Χειρότερο».*

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθώ εν συντομία σε θέσεις των θρησκευτικών λειτουργών που μου αναφέρθηκαν ως επίσημες, τόσο της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας όσο και του Εβραϊσμού. Έτσι, θα δοθεί μια ιδέα για το πλαίσιο που διαμορφώνουν οι επίσημοι θεσμικοί φορείς στο δημόσιο λόγο, τον τρόπο με τον οποίο ο επίσημος αυτός λόγος επιχειρεί να εισχωρήσει στον ιδιωτικό χώρο, αλλά και για το πώς επηρεάζεται η συμπεριφορά του υποκειμένου, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο στον ιδιωτικό χώρο το υποκείμενο αφομοιώνει και υλοποιεί το δημόσιο λόγο.

Ένας θρησκευτικά μικτός γάμος, εάν τα δύο μέλη έχουν τη θρησκεία ως αναφορά στη ζωή τους, εμπλέκει αναγκαστικά δύο αλλόδοξες θρησκευτικές πεποιθήσεις και συγκρούεται στην πραγματικότητα και με τις δύο, αφού και τα δύο μέλη του ζευγαριού συχνά προβαίνουν σε παραχωρήσεις και συμβιβασμούς σε θέματα τελετουργικών πρακτικών και πίστεως. Όταν υπάρχει θρησκευτική μεταστροφή, τότε η προσχώρηση (έστω και για γραφειοκρατικούς λόγους) στη μία θρησκεία καταγράφεται σαν απώλεια από την άλλη. Η εικόνα της αντιπαλότητας τα τελευταία χρόνια, μετά δηλ. από τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα, φαίνεται να αμβλύνεται, αφού δύο άτομα μπορούν να πραγματοποιήσουν το γάμο της αρεσκείας τους και ταυτόχρονα να διατηρήσουν την θρησκεία τους.

Όπως γράφει ο Ηλίας Σαμπεθαί, που εκτελούσε χρέη ραββίνου στη Λάρισα, ο γάμος για την εβραϊκή θρησκεία δεν είναι απλά μια γραφειοκρατική επιβεβαίωση της συνύπαρξης δύο ανθρώπων, αλλά είναι ιερός, αφού είναι το μέσο διαφύλαξης της ιερότητας του Θεού. Σύμφωνα με το ραβίνο, ο δεσμός του γάμου είναι ο πιο δυνατός θεσμός στη ζωή του ανθρώπου, πιο δυνατός και από τα συναισθήματα που τρέφει ο καθένας για τους γονείς του. Το βιβλικό ιδανικό είναι ο μονογαμικός γάμος, αναφέρει ο ραββίνος, και -όπως λέει η Βίβλος- ο Θεός έκανε τον άνδρα και τη γυναίκα και τη Φύση. Μέχρι να παντρευτεί ο άνδρας δεν είναι πλήρης, με τη γυναίκα πρέπει να αλληλοσυμπληρώνονται και να ζουν ευτυχισμένοι μαζί και να πορεύονται προς την ιερότητα. Σκοπός του γάμου είναι η διαφύλαξη της ιερότητας του Θεού. Η αγαμία είναι αφύσικη κατάσταση, διότι οδηγεί σε μία ανολοκλήρωτη ζωή. Ο Θεός ευλόγησε

τους πρωτόπλαστους, διότι από κοινού συνιστούν τον τέλειο άνθρωπο (2011:128). Στον Ιουδαϊσμό, ο άντρας έχει περισσότερα θρησκευτικά καθήκοντα, ενώ η γυναίκα συνήθως μετέχει σε τελετουργικά παραδοσιακά θέματα που άπτονται των παραδόσεων. Για τον Ιουδαϊσμό, «η γυναίκα δεν είναι στη σκιά ούτε είναι υποτελής στον άνδρα», διαβάζουμε στον Σαμπεθάι, καθώς «αποστολή των συζύγων δεν είναι η κυριαρχία του ενός επί του άλλου, αλλά η συμπόρευση και η επίτευξη κοινών στόχων και ιδανικών» (2011:127).

Για τη διεύρυνση των πληροφοριών της έρευνάς μου, είχα προφορική συνομιλία με έναν νέο σε ηλικία ραβίνο, ο οποίος έχει ζήσει στην Πορτογαλία και στην Αμερική, επέλεξε τη ραβινική από επαγγελματική και θρησκευτική προαίρεση, εκτελούσε το 2011 χρέη ραβίνου στη Λάρισα και επισκέπτονταν συχνά την εβραϊκή κοινότητα του Βόλου. Αναφέρθηκε στις επιπτώσεις από την ύπαρξη του πολιτικού γάμου σε κοινωνίες στις οποίες αυτός έχει θεσπιστεί εδώ και δεκαετίες, όπως η αμερικανική. Αποδίδει με τρόπο συνοπτικό αλλά ξεκάθαρο μια κυρίαρχη θέση του Ιουδαϊσμού και τις προσωπικές του απόψεις για τον πολιτικό γάμο:

«Υπάρχει μία φράση την οποία πρεσβεύει η Συναγωγή, που θα σου εξηγήσει κατά τον καλύτερο τρόπο αυτό που ζητάς να μάθεις: 'μεγαλύτερο κακό από αυτό που προκάλεσε το Ολοκαύτωμα στον εβραϊκό λαό, προκαλεί η Αμερικανική κοινωνία σήμερα στον εβραϊκό λαό. Χειρότερο. Ο Χίτλερ σκότωσε τα σώματα πολλών Εβραίων, αλλά αν και τα σώματα λείψαν, είχαν τότε πολύ δυνατό εβραϊκό πνεύμα όσοι πεθάναν. Σήμερα, η μοντέρνα κοινωνία και η ανάμειξη Εβραίων στη μοντέρνα κοινωνία κατατρώγουν τους Εβραίους ακόμη περισσότερο. Υπάρχει μεγάλο ποσοστό μικτών γάμων στην Αμερική. Στο μικτό γάμο αν κάποιος είναι με κάποιας άλλης θρησκείας σύζυγο, πώς θα περάσει τις παραδόσεις, το πνεύμα, το πιστεύω; Μέσα στο Ισραήλ είναι απαγορευμένος ο μικτός γάμος αλλά, εκτός Ισραήλ, είναι μεν ο μικτός γάμος μη αποδεκτός από τη Συναγωγή και την επίσημη Εκκλησία, αλλά γίνεται. Ούτε μέσα στο Ισραήλ, ούτε για τις οικογένειες της Διασποράς είναι κατά κανένα τρόπο αποδεκτός ο μικτός γάμος, σε καμία περίπτωση, απλά συμβαίνει και αυτό είναι πολύ κακό και στενάχωρο». Ενδιαφέρον είναι ότι ο ραβίνος θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση «σοβαρής συνύπαρξης» με μια γυναίκα την εβραϊκή της θρησκεία και μάλιστα τη συνειδητή της πίστη. Κανένα κίνητρο, ούτε αυτό της εντυπωσιακής ομορφιάς δεν θα μπορούσε να του αλλάξει γνώμη αφού η προσήλωσή του στη βασική εντολή της πίστης του για ενδογαμία είναι παραπάνω από δεσμευτική: «Επειδή ασχολούμαι με την θρησκεία σε άλλο επίπεδο, αν έβλεπα και ένοιωθα ότι η γυναίκα που θα

συναντούσα και θα ερωτευόμουν, αν και δεν ασχολούνταν μέχρι τότε με τη θρησκεία εντατικά, αλλά ήθελε να μάθει, θα προσπαθούσα να της διδάξω εφ' όσον θα ήθελε. Στον εβραϊσμό ο άντρας έχει περισσότερα θρησκευτικά καθήκοντα, η γυναίκα συνήθως μετέχει σε τελετουργικά παραδοσιακά θέματα που άπτονται των παραδόσεων. Ναι, αν βρω μια Εβραία γυναίκα που έστω και μέχρι να συναντηθούμε δεν ήταν θρησκευόμενη και θέλει νάμαστε μαζί, θα της διδάξω εγώ».

Η αφορισματική θέση του νεαρού ραβίνου αποδίδει τον τρόπο με το οποίο ο Ιουδαϊσμός θεωρεί τους μικτούς γάμους διαχρονικό του εχθρό, που υποσκάπτει τα θεμέλια της εθνικής ομάδας και θέτει σε κίνδυνο την συνέχεια της, αφού τα παιδιά που θα προκύψουν από αυτόν τον γάμο θάχουν μια υβριδική θρησκεία που σταδιακά θα τους οδηγήσει μακριά από τον Ιουδαϊσμό: *«Γιατί αν καθένας έρχεται από άλλη θρησκεία, όπως συμβαίνει στο μικτό γάμο, άλλος πιστεύει το ένα, άλλος το άλλο, το παιδί τι θα γίνει; Το παιδί βλέπει τον πατέρα να πιστεύει και να συμπεριφέρεται με ένα τρόπο, τη μητέρα αντίθετα κατά το δικό της τρόπο, τη διαφορετική δύναμη και πρακτικές, σύμφωνα με τα πιστεύω και τις θρησκευτικές και κοινωνικές αρχές που μεγάλωσε. Μεγαλώνοντας το παιδί αυτό θα πηγαίνει στη Συναγωγή, στην Εκκλησία, τι θα κάνει, που θα ανήκει»;*

Κατά την γνώμη του ραβίνου, το οικογενειακό περιβάλλον ενός μικτού γάμου είναι νομοτελειακά ασταθές και εξ ορισμού επικίνδυνο για τον ψυχισμό των παιδιών: *«Οι γονείς του μικτού ζευγαριού λένε να αποφασίσει το παιδί. Ότι δεν είναι θρησκευόμενοι, ότι δεν εφαρμόζουν θρησκευτικές και παραδοσιακές πρακτικές. Αλλά θα γίνει μια γιορτή, Χανουκά πάρτυ, Χριστουγεννιάτικο τραπέζι, για κοινωνικούς λόγους θα πάνε ή δεν θα πάνε πουθενά, πράγμα επίσης αντικοινωνικό για το παιδί. Λοιπόν, έστω και αν αυτοί οι γονείς δεν ενδιαφέρονται να ανήκουν πουθενά και να πιστεύουν σε τίποτε, οι άλλοι, ο κοινωνικός περίγυρος με τον οποίο θα συναναστραφούν αυτοί και το παιδί τους ανήκουν κάπου. Αυτό το παιδί δεν θα αισθανθεί ότι σε κάτι υπολείπεται από τους άλλους, τα άλλα παιδιά; Ακόμη και στο σχολείο όλα τα παιδιά έχουν 'πιστεύω'. Τι, το παιδί θα νιώθει ότι 'όταν μεγαλώσω θα αποφασίσω εγώ'; Οι γονείς που αποφασίζουν το μικτό γάμο προκαλούν μπέρδεμα στα παιδιά τους, είναι μια πολύ εγωιστική και επιπόλαιη συμπεριφορά από τη μεριά τους».*

Από την άλλη πλευρά, η επίσημη Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία έχει οριοθετήσει τη σύναψη γάμων, όταν το ένα μέλος δεν είναι Ορθόδοξο. Ο σεβασμιότατος Μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού κ.κ. Ιγνάτιος, απάντησε γραπτώς σε ερωτήματα που του έθεσα περί των μικτών γάμων: *«Η Εκκλησία μας δεν*

ευλογεί τον γάμο, εάν το αλλόθρησκο ή αλλόδοξο πρόσωπο δεν αποδεχτεί τις αλήθειες της Ορθοδόξου Πίστεως και δεν έχει ενταχθεί με το μυστήριο της Βαπτίσεως στην Εκκλησία του Χριστού. Η θέση αυτή στηρίζεται στην Αγία Γραφή, στις συμβουλές του Αποστόλου Παύλου προς τους Χριστιανούς, στις ρήσεις του Μεγάλου Βασιλείου και στους κανόνες των Οικουμενικών συνόδων. Κατ' οικονομίαν, τελεί γάμους με πιστούς άλλων χριστιανικών δογμάτων, με την προϋπόθεση ότι δέχονται το ιερό βάπτισμα σαν μυστήριο και την δέσμευση ότι τα παιδιά που θα προκύψουν θα μεγαλώσουν σύμφωνα με το Ορθόδοξο Δόγμα... Παρά το γεγονός ότι κατά Κανονική ακρίβεια ο γάμος μεταξύ αλλοθρήσκων ή απίστων 'κωλύεται απολύτως', οι κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες τον επιτρέπουν. Αυτό έγινε στη βάση ερμηνείας που έδωσε ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος Κοτσώνης, σύμφωνα με την οποία επιτρέπεται η τέλεση μικτών γάμων 'για να μην αποκοπούν από τον κορμό της Εκκλησίας, απορροφούμενοι από την θρησκεία ή την ομολογία του ετερόδοξου ή αλλόθρησκου συζύγου'. Στόχος ήταν η 'απορρόφηση του μη ορθοδόξου μέλους, κυρίως εις τας υπό ετερόδοξον δεσποτεΐαν διατελούσας ελληνικάς χώρας».

Για την Ορθόδοξη Εκκλησία, ο πολιτικός γάμος, σύμφωνα με τον μητροπολίτη Δημητριάδος «θεολογικά και πνευματικά δεν αποτελεί μυστηριακή ένωση, αλλά σύμβαση και συνεπώς δεν τίθεται θέμα πνευματικής συγκρότησης. Στα πλαίσια του διαλόγου με την κοινωνία η Εκκλησία δεν αποκλείει τη σχέση της με κάθε μη Ορθόδοξο, αλλά τον προσεγγίζει όχι προσηλυτικά αλλά αγαπητικά και ελεύθερα. Καταδικάζει την χρησιμοθηρική θρησκευτική μεταστροφή, αλλά την δέχεται, αν αποτελεί προϊόν βαθιάς προσωπικής πίστης. Εστιάζεται στην επικινδυνότητα της θρησκευτικής διπολικότητας μέσα στην οικογένεια, που μπορεί να αποβεί τραυματική για τα παιδιά, αφού η σύγχυση που προκαλείται στο παιδί που έχει ένα γονέα Χριστιανό και έναν Εβραίο για την θρησκευτικότητα του είναι βαθύτατα υπαρξιακή, προκαλεί εσωτερικές συγκρούσεις και δεν υπόκειται σε ορισμούς και αποφάνσεις».

Οι θέσεις της Ορθόδοξης εκκλησίας εδράζονται, όπως γράφει ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Ιγνάτιος κυρίως στους προτρεπτικούς λόγους του Αποστόλου Παύλου που στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής των Αποστόλων κατέγραψε στην Α' προς Κορινθίους επιστολή του, το 57 μ.Χ. πνευματικές οδηγίες και συμβουλές προς το «ποίμνιο» στην Εκκλησία της Κορίνθου. Στο κεφάλαιο επτά της Προς Κορινθίους Α' επιστολής του, ο Απόστολος Παύλος αναφέρει ότι η συνύπαρξη ενός Χριστιανού με γυναίκα άπιστη (ειδωλολάτρισσα) όταν αυτή συμφωνεί να μείνει μαζί του και μιας γυναίκας με άνδρα άπιστο είναι αποδεκτή,

επειδή ο άπιστος άνδρας έχει αγιαστεί μέσα από τη γυναίκα και η άπιστη γυναίκα έχει αγιαστεί μέσα από τον άνδρα («ηγίασται ανήρ ο άπιστος εν τη γυναικί και ηγίασται η γυνή η άπιστος εν τω ανδρί» -Α΄ Κορινθ. ζ΄:14). Συνιστά να μην διαλύεται ο γάμος μεταξύ μιας γυναίκας και ενός άνδρα που είχαν έλθει εις γάμου κοινωνίαν προτού γίνουν Χριστιανοί, κατόπιν δε το ένα εκ των μελών βαπτίστηκε Χριστιανός. Εφ' όσον δεν υπάρχει εμπόδιο εις το Ορθόδοξο μέλος να κοινωνεί των Θείων Μυστηρίων και δέχεται το άλλο μέλος (η ειδωλολάτρισσα γυναίκα) να συνοικεί με τον πιστό Χριστιανό²⁸.

Συμπερασματικά μπορώ να πω ότι η κυρίαρχη άποψη στις δύο θρησκείες είναι ότι επισήμως δεν αποδέχεται τους μικτούς γάμους και την αναγνώριση του μικτού ζευγαριού εάν δεν έχει προηγηθεί θρησκευτική μεταστροφή, επειδή και στις δύο θρησκείες ο γάμος αποτελεί θεμελιακό εκκλησιαστικό θεσμό και κατά συνέπεια δογματικό στοιχείο της εκατέρωθεν πίστης. Εντούτοις, στην Ορθόδοξη Πίστη, στους Έλληνες της Διασποράς υπάρχει διασταλτική ερμηνεία για την τέλεση μικτών γάμων με στόχο τη «μη αποκοπή από τον κορμό της Εκκλησίας». Οι γάμοι αυτοί προκύπτουν από τις κοινωνικές ανάγκες, ιδίως αν ο ορθόδοξος χριστιανός ζει σε μια χώρα όπου ο πληθυσμός δεν είναι ορθόδοξος. Ο μικτός γάμος μεταξύ ορθόδοξων και ετερόδοξων επικυρώνεται από την Ορθόδοξη χριστιανική Εκκλησία σε αυτές τις περιπτώσεις και δεν υπολείπεται σε τίποτα ενός γάμου από δύο ορθόδοξα μέλη. Την ίδια τακτική ακολουθούν οι Ρωμαιοκαθολικοί, αντίθετα με πολλές προτεσταντικές ομολογίες που στο ζήτημα αυτό λειτουργούν ελεύθερα. Στην Jewish Virtual Library²⁹ πληροφορούμαστε ότι στην επίσημη Ιουδαϊκή πίστη και στο κράτος του Ισραήλ απαγορεύεται η τέλεση μικτών γάμων, αλλά στους Εβραίους της Διασποράς

²⁸ Ο Απόστολος Παύλος αναφέρει ότι εάν ο άπιστος θέλει να χωρίσει, ας χωρίσει. Δεν είναι δεσμευμένος ο αδελφός ή η αδελφή σε κάτι τέτοιο. Ο Θεός μας έχει καλέσει εν ειρήνη. Γιατί, πού ξέρεις, γυναίκα, αν δε σώσεις τον άνδρα; Ή πού ξέρεις, άνδρα, αν δε σώσεις τη γυναίκα;...» (Α΄ Κορ. ζ΄:3-16).

²⁹ Η Jewish Virtual Library είναι εβραϊκή διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια που έχει σκοπό να παρέχει πληροφορίες που αφορούν σε όλα τα θέματα της εβραϊκής ζωής: Εβραϊσμός, Εβραίοι της Διασποράς, η Ιστορία του αντισημιτισμού, η εμφάνιση του Σιωνιστικού κινήματος και η σιωνιστική σκέψη, βιογραφίες επιφανών σιωνιστών, το Ολοκαύτωμα, Ισραήλ και Ιερουσαλήμ, οι πόλεμοι του Ισραήλ, εβραϊκές διακοπές, Ποιος είναι ο Εβραίος κ.ά. Δημιουργήθηκε από την American-Israeli Cooperative Enterprise (AICE), οργάνωση μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που ιδρύθηκε το 1993 για να προάγει και ενδυναμώσει τις σχέσεις μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και Ισραήλ.

Στη Jewish Virtual Library, στο κεφάλαιο *Mixed Marriage, Inter-marriage* βρίσκουμε πληροφορίες για τους μικτούς γάμους Εβραίων με μη Εβραίους στο κράτος του Ισραήλ στο άρθρο του Shereshevsky, *Dinei Mishpahah* (1967), 80-87, 349-51). Στον ίδιο διαδικτυακό τόπο υπάρχουν πληροφορίες για τις θέσεις των επισήμων τάσεων των ραββίνων (conservative rabbis και reformers) στη Διασπορά (Η.Π.Α.), βλ. άρθρο του Verbit <http://www.jewishvirtuallibrary.org/source/judaica/ejud-0002-0014-0-14018.html> (19/3/2012).

υπάρχει ανοχή κυρίως από τους εκσυγχρονιστές ραβίνους (reformers) που πιστεύουν ότι ο Ιουδαϊσμός θα ενισχυθεί από την συμπόρευση των μη Εβραίων συζύγων. Αντίθετα η συντηρητική πτέρυγα των ραββίνων (conservative rabbinical assembly) θεωρεί αυτούς τους μικτούς γάμους μια βραδυφλεγή βόμβα για τον Εβραϊσμό και τις προοπτικές του.

iii. Το ερωτικό κίνητρο

Δαβίδ: «Παντρεύτηκαν λόγω του ότι άναψε μια σπίθα και εμείς το καταλαβαίνουμε. Όταν υπάρχει το αίσθημα, δεν μετρά η θρησκεία σήμερα».

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναδείξω το ρόλο του έρωτα στη δημιουργία μικτών ζευγαριών μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών στην πόλη του Βόλου, έτσι όπως αυτός προκύπτει από το υλικό μου. Μέσα από τις συνομιλίες, θα προσπαθήσω να αναδείξω τις συναισθηματικές δυναμικές που επέτρεψαν την υπέρβαση της παράδοσης της ενδογαμίας και πολλές φορές οδήγησαν ακόμη και στην αλλαγή θρησκεύματος. Στη συνέχεια, θα εντοπισθούν οι δυσκολίες που συναντούν τα μικτά ζευγάρια εξαιτίας των ενστάσεων και των αντιρρήσεων που προβάλλει το οικογενειακό περιβάλλον και κοινωνικό περιβάλλον.

Προπολεμικά, οι έρωτες και οι γάμοι μεταξύ αλλοθρήσκων ήταν απαγορευμένοι και αιτία πολέμου για τις δύο πλευρές, ενώ σύμφωνα με τους συνομιλητές μου, τα λιγοστά μικτά ζευγάρια πολλές φορές ταλαιπωρούνταν πολύ μέχρι να καταφέρουν να παντρευτούν, γυρίζοντας από πόλη σε πόλη μέσα στην Ελλάδα, ή αναγκάζονταν να φύγουν εκτός χώρας (π.χ. στα Σκόπια) για να τελέσουν τον γάμο τους, ο οποίος για το ελληνικό κράτος δεν είχε νομική ισχύ.

Ο συγγραφέας Ζαφείρης αναφέρεται στο ταραχώδες ειδύλλιο της εβραίας Αλίνης Φερναντέζ με τον ανθυπολοχαγό του ελληνικού στρατού Σπύρο Αλιμπέρτη, κατά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912, που προκάλεσε την αντίδραση της εβραϊκής κοινωνίας, κατέληξε σε γάμο και το ζευγάρι έζησε ευτυχισμένες και τραγικές στιγμές στο γνωστό αρχοντικό Villa Bianca (1997:232). Η Αμπατζοπούλου αναφέρει ότι η ερωτική σχέση, όπως αποδίδεται από τον Κοσμά Πολίτη στο μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου*, παρουσιάζεται αδύνατη (1998:232). Αναφέρει επίσης ότι το 1931 η εφημερίδα «Μακεδονία» δημοσίευσε σε σειρές τη φανταστική ιστορία του άτυχου έρωτα ανάμεσα σε μια Εβραιούλα και σε έναν Χριστιανό Ορθόδοξο. Η προπολεμική αυτή ερωτική ιστορία είχε τραγική κατάληξη, αφού οι δύο ερωτευμένοι πεθαίνουν και έτσι δίνεται η διάσταση του ανέφικτου και απραγματοποίητου μιας παρόμοιας σχέσης. Στην παραπάνω ερωτική ιστορία ο ανώνυμος συγγραφέας, αποτυπώνοντας την οπτική των Χριστιανών της Θεσσαλονίκης που κατηγορούσαν τους Εβραίους, υπογράμμιζε τον θρησκευτικό φανατισμό των Εβραίων και την άρνησή τους να αφομοιωθούν (1998: 231). Η

Αμπατζοπούλου αναφέρει ότι στο πολύ μεταγενέστερο μυθιστόρημα «Το Τρίτο στεφάνι» ο Ταχτσής έδινε με τη σειρά του το αίσθημα της εθνοτικής αντιπαλότητας και του ασυμβίβαστου (1998:235). Η συμβίωση των Εβραίων με τους Χριστιανούς στη Θεσσαλονίκη ήταν προβληματική για αιώνες, σύμφωνα με τον Μαζάουερ, που δεν θεωρεί περίεργο γεγονός τις τεταμένες ελληνοεβραϊκές σχέσεις, επειδή η πόλη που παλιότερα ανήκε στους Έλληνες, «Εβραιοκρατούμενη», είχε μετατραπεί σε μια αληθινή μητρόπολη του Εβραϊσμού (2006: 75). Μετά τα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια, οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών άλλαξαν, με αποτέλεσμα το ενδεχόμενο ενός μικτού γάμου να μην είναι τόσο αρνητικά φορτισμένο.

Από τη σειρά των συνεντεύξεων που πήρα από μικτά εβραιοχριστιανικά ζευγάρια και αφορά σχέσεις που κατέληξαν σε γάμο, ένας κοινός τόπος που καθόρισε τελικά και την έκβαση της σχέσης ήταν η έλξη μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας, το συναίσθημα του έρωτα που ερμηνεύει και δικαιολογεί τη θρησκευτική/εθνοτική υπέρβαση. Η Ξένια μας μετέφερε μια ασυνήθιστη για την εποχή ιστορία έρωτα της αδελφής της γιαγιάς της: κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στο Βόλο, την ερωτεύτηκε ένας πλούσιος Τούρκος, την έκλεψε, την παντρεύτηκε και έζησαν στην Κωνσταντινούπολη: *«Ο προπάππους την είχε μες στο χαμάμ την αδελφή της γιαγιάς, που ήταν χωρισμένη με ένα παιδί. Επί Τουρκοκρατίας, λίγο πριν να φύγουν από το Βόλο οι Τούρκοι, την αδελφή της γιαγιάς την ερωτεύτηκε ένας Τούρκος και την έκλεψε από το χαμάμ. Ερωτευτήκανε πολύ μεταξύ τους. Τη ζήτησε ο πλούσιος Τούρκος σε γάμο το 1912-13, αλλά ο Εβραίος παππούς είπε 'τη σφάζω, δεν στη δίνω, δεν τη δίνω ποτέ σε Τούρκο να γίνει Τουρκάλα'. Αλλά ο Τούρκος την έκλεψε και πήγαν στη Κωνσταντινούπολη. Έκανε γάμο εκεί, έστειλε γράμματα, δεν έκανε παιδιά με τον Τούρκο, μεγάλωσε αυτό το παιδί που είχε όταν την συνάντησε ο Τούρκος και το παιδί αυτό χάθηκε. Δεν την ζανάδανε ποτέ».*

Η Ραχήλ λέει ότι ο πατέρας της, παρά το γεγονός ότι ήταν αυστηρός και παραδοσιακός, όταν ερωτεύτηκε τη χριστιανή μητέρα της αγνόησε τις αρχές του και τις επιθυμίες των γονιών του και έκανε μικτό γάμο: *«Απεγνωσμένα ήθελε ο πατέρας μου την ενδογαμία για τη διατήρηση. Ο πατέρας μου όμως παντρεύτηκε τη μητέρα μου που ήταν Χριστιανή και πολύ όμορφη, γιατί δεν υπήρχε Εβραία νύφη. Την ερωτεύτηκε, είχαν δέκα χρόνια σχέση....Η οικογένεια του παππού δεν την θέλαν τη μαμά μου, επειδή ήταν Χριστιανή, ούτε και της μαμάς μου η οικογένεια ήθελε να παντρευτεί τον Εβραίο. Της έκαναν μεγάλο πόλεμο της μητέρας μου για τη θρησκεία, πέρασε μαρτύρια!».*

Για τις περιπέτειές του να νομιμοποιήσει τον έρωτά του με γάμο σε Συναγωγή στην Ελλάδα λέει ο Ισαάκ: «Για να παντρευτώ γύρισα όλες τις εκκλησίες της Ελλάδος. Δεν μπορούσα να βρω πουθενά να παντρευτώ για δύο λόγους: Ο ένας λόγος ήταν ότι δεν θέλαν στο συνοικισμό το δικό μας να γίνει γνωστό ότι επέλεγα άλλης θρησκείας νύφη και να φαίνεται ότι γίνεται εύκολα η ανάμειξη των θρησκειών και ο άλλος λόγος ότι κάποια κοπέλα δικιά μας θα έμενε χωρίς να παντρευτεί και να συνεχιστεί η φυλή, ή θα αναγκαζόταν να αλλαξοπιστήσει. Στο Βόλο δεν υπήρχε πιθανότητα καμία να δεχτούν να τελέσουν το γάμο, η κοινωνία είχε περιορισμούς, ήταν μικρή... Τελικά το δέχτηκαν από τη συναγωγή να γίνει ο γάμος στην Αθήνα». Ο Ισαάκ, παρόλη την ταλαιπωρία του και σκουπίζοντας τα δάκρυά του, αναπολεί τον προ πολλών ετών έρωτά του για τη γυναίκα του, που από Χριστιανή ασπάστηκε την εβραϊκή θρησκεία: «Πάλι αν ξανάρχιζα τη ζωή μου» λέει «μόνο με τη ίδια γυναίκα θά'μουν, είναι ο θησαυρός μου, φοβερή γυναίκα, δεν θα άλλαξα με τίποτε τη ζωή μου». Ο παράφορος έρωτας ενώνει κάποιους ανθρώπους για πάντα, όπως το ερωτευμένο ετερόθρησκο ζευγάρι, που στο μυθιστόρημα του Νίκου Μπακόλα *Εμβατήρια*. Ύπνος θάνατος ανταλλάσει λόγια αιώνιας αγάπης «Τη νοιώθω που τρυπώνει μέσα μου και ψιθυρίζει 'σου ανήκω πιο πολύ κι από το είναι σου'» (1987:15).

Για τον έρωτα των γονιών της μέσα στον πόλεμο η Ξένια θυμάται: «Ο πατέρας μου ζήτησε από τη μητέρα μου να παντρευτούν όταν φτάσαν με το βαγόνι στην Ιταλία... Η μητέρα μου αρνήθηκε και τότε του αποκάλυψε ότι ήταν Εβραία. Ο πατέρας μου το άκουσε και έμεινε άναυδος, πώς τόσα χρόνια στα στρατόπεδα του έκρυψε κάτι τόσο μεγάλο η μητέρα μου, αν και είχαν χάσει ακόμη και μωρό και αγαπιόντουσαν και πέρασαν τόσα μαζί». Η Ξένια σκουπίζει τα δάκρυά της και συνεχίζει: «Όύτε στον ίσκιο μου δεν θα τό'λεγα, όχι σε κάποιον άλλο' του απάντησε η μητέρα μου, μαζί με την απόφασή της να γίνει Χριστιανή. Ο πατέρας μου κλονίστηκε, της είπε ότι δεν θα άλλαζε τη θρησκεία του και της είπε αν θά'θελε να παντρευτούν επειδή αγαπιόντουσαν θα έπρεπε να γίνει η μάνα μου Χριστιανή. Πήγαν σε μια εκκλησία εκεί στο Μπάρι και ήταν και μάρτυρες, κάποιοι έλληνες που γυρίζαν στην Ελλάδα. Ούτε κατήχηση, ούτε τίποτε, ε... εκείνο τον καιρό...».

Μερικά από τα μικτά ζευγάρια της μεταπολεμικής εποχής στο Βόλο κρατούσαν τους γάμους τους κρυφούς για λόγους κοινωνικών ισορροπιών, ώστε να αποφύγουν καυγάδες και συγκρούσεις με άλλα μέλη της οικογένειας, με φίλους, αλλά και με το κοινωνικό και επαγγελματικό τους περιβάλλον, που είχε συχνά διαφορετικές απόψεις για τη θρησκευτική μεταστροφή και τις ερωτικές σχέσεις

μεταξύ αλλοθρήσκων. Στην ερώτηση πώς γνώρισε τον άνδρα της πολλά χρόνια πριν, η Ελένη θυμάται: *«Τον είδα στο μπάνιο, και μου άρεσε, ήταν πολύ όμορφος και εγώ ήμουν όμορφη. Ήταν βαφτισμένος. Όταν ήλθε από το βουνό, του είπα: 'Α, ήλθες...τι καλά...' αυτό του έδωσε ενδιαφέρον και μου είπε ότι θέλει μια σχέση μαζί μου. 'Εγώ είμαι αυστηρών αρχών', του απάντησα και έτσι ήλθε αμέσως και με ζήτησε, γιατί με σκεφτόταν εκεί στο βουνό...Πριν με γνωρίσει είχε γίνει Χριστιανός, αλλά δεν το έλεγε, γιατί ενώ το ήθελε να γίνει Χριστιανός, δεν ήθελε να δυσαρεστήσει τους Εβραίους, ήθελε να τ'άχει καλά με όλους». Μπορεί ο έρωτας, αν και δεν ήταν η πραγματική αιτία για την αλλαγή της θρησκείας του, να ήταν όμως η καλύτερη δικαιολογία, αφού όπως λέει παρακάτω η Ελένη: *«Είπαμε σε όσους μάθαν αργότερα, ήταν πολύ λίγοι, ότι τό'κανε για μένα, λόγω έρωτα και οικογένειας, κρύψαμε ότι είχε βαφτιστεί μόνος του πριν με γνωρίσει. Εμείς όμως ξέραμε ότι τό'κανε για τον εαυτό του».**

Σταδιακά, οι αντιξοότητες περιορίστηκαν, το βασικό συναισθηματικό κίνητρο απέκτησε μεγαλύτερη σημασία και λειτούργησε καθοριστικά για την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ των αλλόδοξων ζευγαριών, με αποτέλεσμα ο αριθμός των μικτών γάμων να αυξηθεί. Τη δύσκολη προοπτική αυτών των σχέσεων μπόρεσε να την ανατρέψει η σπίθα του έρωτα, αφού όπως λέει ο Δαβίδ για τη κόρη του: *«Παντρεύτηκαν λόγω του ότι άναψε μια σπίθα και εμείς το καταλαβαίνουμε. Όταν υπάρχει το αίσθημα, δεν μετρά η θρησκεία σήμερα».*

Στον έρωτα αποδίδει και ο Γιάννης τη συνύπαρξή του με την ετερόδοξη γυναίκα του: *«Με τη γυναίκα μου παντρεύτηκα με πολιτικό γάμο. Από το 1990 κρύβαμε τη σχέση μας και από τους γονείς μας. Αφότου οι γονείς μου γνώριζαν τη σχέση μας, δεν έκαναν προσπάθεια να μας αποτρέψουν. Η μητέρα της κάτι είχε καταλάβει, ενώ ο εβραίος πατέρας το έμαθε ένα μήνα πριν πεθάνει. Η γυναίκα μου το έθεσε σαν τετελεσμένο γεγονός».*

Ταυτόσημη είναι και η απάντηση του Χάρη για τα κίνητρα της μητέρας του, που έγινε Χριστιανή για να παντρευτεί με τον πατέρα του: *«Η μάνα μου, όταν ερωτεύτηκε τον πατέρα μου, αυτό που την ενδιέφερε ήταν να τον παντρευτεί και το θέμα της θρησκείας γι αυτήν και τους γονείς της πήγε στην άκρη. Η μητέρα μου έμεινε χήρα σε πολύ νέα ηλικία, μόλις πενήντα χρονών, και μέχρι το τέλος που πέθανε ο πατέρας μου, αλλά και μετά τον αγαπούσε. Δεν ξαναπαντρεύτηκε ποτέ!» (Ο Χάρης δακρύζει) *«Πρέπει να ξέρεις ότι οι Ισραηλίτες ξαναπαντρεύονται, δεν είναι όπως οι Χριστιανοί, που περισσότερο δύσκολα παντρεύονται οι χήρες. Έστω και από τα σαράντα, μετά την κηδεία, ήλθαν αμέσως από το Ισραήλ όλοι οι συγγενείς και τα αδέρφια της και ζήτησαν**

τη συγκατάθεση τη δική μου να παντρευτεί πάλι η μητέρα μου. Ήλθαν από το Ισραήλ τρεις περιπτώσεις γαμπρών που την ήθελαν πολύ. Ένας μάλιστα εμένα με δωροδοκούσε για να την πάρει ένας κύριος, ήταν και σε εξαιρετική κατάσταση οικονομική και κοινωνική, αλλά ποτέ δεν ήθελε η μάνα μου να ακούσει». Ο Χάρης, περιγράφοντας αναλυτικά τη συμπεριφορά της μητέρας του, μετά το θάνατο του πατέρα του, ήθελε να δώσει την ένταση της συναισθηματικής σχέσης των γονιών του και να αιτιολογήσει με αυτόν τον τρόπο την αλλαγή θρησκειότητας της μητέρας του, προκειμένου να παντρευτεί τον πατέρα του: «Δεν ήθελε να παντρευτεί, γιατί είχε ερωτευτεί πραγματικά τον μπαμπά μου. Αλλά και ο πατέρας μου την αγαπούσε πολύ. Δουλεύαν μαζί, είχαν μαγαζί με μίνι μάρκετ, πού'χε μέσα τα πάντα ακόμα και είδη γάμου, ήταν ένα ζευγάρι υπόδειγμα, πολυεμπόριο στο Βόλο, ήταν δουλευταράδες και οι δύο. Η μητέρα μου ήταν, μπορώ να πω, πιο δραστήρια από τον πατέρα μου».

Για έρωτα στη σχέση μεταξύ δύο ανθρώπων, σαν βασικό κίνητρο για το γάμο, μιλάει και η Ξένια, τόσο για μια αδελφή της μαμάς της: «που κρίμα...πέθανε νωρίς, έγινε Χριστιανή και πήρε έναν εργολάβο. Τον ερωτεύτηκε το Χριστιανό και μάλιστα αυτός την έκρυψε στο σπίτι του όταν κυνηγούσαν τους Εβραίους», όσο και για την μητέρα της και μάλιστα στα ζοφερά χρόνια της Κατοχής και τον τραγικό χώρο των στρατοπέδων συγκέντρωσης της Γερμανίας: «Πέρασε η μητέρα μου από κάποια στρατόπεδα, δεν ξέρω με τι σειρά, και από το Νταχάου. Στο ίδιο βαγόνι πήγαινε Γερμανία και ο πατέρας μου, που ήταν Χριστιανός...τους έπιασαν με κάποιους άλλους και τους έστειλαν για δουλειά σε στρατόπεδο με καταναγκαστικά έργα, επειδή έκαναν ένα σαμποτάζ στην Αθήνα. Την είχε δει στο βαγόνι και επειδή η μαμά μου ήταν όμορφη την είχε προσέξει ο μπαμπάς μου. Φτάσαν στο ίδιο στρατόπεδο και εκεί και ο μπαμπάς μου είπε ότι την ήξερε τη μαμά μου τότε και ήταν αλήθεια που φώναζε ότι ήταν Χριστιανή. Μείναν στο στρατόπεδο εργασίας, δούλεψαν και περάσαν πολλές κακουχίες. Ο πατέρας μου ήταν διερμηνέας. Δούλεψαν σκληρά για δύο χρόνια και πέρασε ο καιρός, είχαν κάνει σχέση μεταξύ τους οι γονείς μου. Μπήκαν μέσα οι Αμερικάνοι και οι Ρώσοι και βρέθηκαν να είναι στο τελευταίο στρατόπεδο εργασίας στο Γκράτς και τους ελευθερώσαν».

Για τον έρωτα των γονιών της σαν κίνητρο συνύπαρξης αλλά και ζεστασιάς που διαχέεται μέσα στην οικογένεια, η Βίκυ αναφέρει με συγκίνηση: «Ήταν πολύ ερωτευμένοι, αυτό το έχω νοιώσει και βιώσει καλά. Κάναν γάμο εβραϊκό, αφού η μητέρα μου άλλαξε το θρήσκευμά της και έγινε Εβραία για να παντρευτεί». Στην ερώτησή μου αν η Βίκυ πιστεύει ότι η θρησκευτική μεταστροφή που έκανε η μητέρα

της για να παντρευτεί ήταν αληθινή, μου απαντά απόλυτα πεπεισμένη: *«Οι παππούδες μου ποτέ δεν πίστεψαν ότι η μαμά μου έγινε Εβραία κατά βάθος, ούτε το πίστεψαν, ούτε θα ήθελαν κάτι τέτοιο. Δεν πίστευαν ότι ένας άνθρωπος που έχει βιώματα και του οποίου τα βιώματά του είναι μέρος της ταυτότητάς του, ότι θα τα αφήσει για να πάρει μια άλλη θρησκεία.. Από έρωτα το έκανε η μαμά μου. Πάντα έλεγε ότι 'εγώ φορούσα ένα στραβό καπέλο και το άφησα για να βάλω ένα άλλο εξίσου στραβό, αλλά τό'κανα γιατί αγάπησα τον μπαμπά σου'»*.

Σύμφωνα με τη γνώμη των Πετρονώτη-Παπαγαρουφάλη, στα μικτά ζευγάρια οι σχέσεις μεταξύ των δύο μερών επηρεάζονται από τις ίδιες αιτίες και υπακούουν στις ίδιες λογικές των διαπροσωπικών σχέσεων, στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, όπως συμβαίνει και στα μη μικτά. Η επιλογή συζύγου υπακούει και αυτή στις ανάγκες και τις ιεραρχήσεις του ατόμου, την ερμηνεία της ιστορίας, την αξιολόγηση του θρησκευτικού συναισθήματος και τα κοινά ενδιαφέροντα. Απαραίτητη προϋπόθεση για το μικτό γάμο είναι η δυνατότητα των δύο μερών να υπερβούν τη συμβατική σκέψη, που οδηγεί σε γάμο με ομόδοξο (2006: 579). Πολλές φορές τη δυνατότητα να υπερβεί κάποιος τη λογική την παρέχει ο έρωτας.

Η Έρικα θεωρεί τον έρωτα το βασικό κίνητρο για το γάμο της με Χριστιανό και με μια διήγηση κοφτή και σύντομη, περιγράφει τη σύντομη διάρκειά του: *«Έρωτας μεγάλος, εγκυμοσύνη, πολιτικός γάμος, χωρισμός. Όλα κι όλα δυόμιση χρόνια. Παθολογική ζήλεια, αν και ο πρώην ήταν πολύ όμορφος άντρας. Για το χωρισμό δεν έφταιξε η θρησκεία. Δεν συζητούσαμε για τη διαφορετική μας θρησκεία»*.

Η Εσθήρ, ακόμη πιο συνειδητοποιημένη από νεαρότερη ηλικία, σχετικά με την μελλοντική σοβαρή σχέση, που ενδεχομένως θα κατέληγε σε γάμο, αναφέρει: *«Πριν ακόμα πάω για σπουδές σκεφτόμουν, όπως και η αδελφή μου το ίδιο, που θα βρω έναν Εβραίο να παντρευτώ, αφού δεν υπάρχουν; Θέλω να ερωτευτώ τον άντρα με τον οποίο θα περάσω τη ζωή μου»*. Για τα κίνητρα που την οδήγησαν στον πρώτο της γάμο, που λόγω της διαφορετικής θρησκείας του τέως συζύγου τάραξε τον συντηρητικό Εβραίο πατέρα της, λέει η Ραχήλ: *«Ήταν ένας δίμετρος κούκλος, πολύ μορφωμένος, ασχολούνταν με πάρα πολλά πράγματα, ήταν άνθρωπος που σε γοήτευε»*.

Στη άποψή του για τη σημασία του έρωτα στο γάμο, ο Μόρις αναφέρεται γενικότερα στις ανθρώπινες σχέσεις, στις οποίες φαίνεται να δίνει μεγάλη σημασία, επικαλούμενος μάλιστα και τη Βίβλο: *«Ο Θεός έκανε άνθρωπο και τού'δωσε το χάρισμα να κάνει σχέσεις με άλλους ανθρώπους. Το λέει και στη Βίβλο, εκεί είναι και η βάση, είναι το πιο σημαντικό και αυτό φαίνεται βέβαια στις σχέσεις των ανθρώπων. Οι*

άνθρωποι γενικά υπερβαίνουν το θέμα το θρησκευτικό, προκειμένου να κάνουν μια ανθρώπινη σχέση. Πάει να πει ότι η ανθρώπινη σχέση είναι δυνατότερη από όλη την αγωγή που μπορεί να είχαν από την ώρα που γεννηθήκαν και μέχρι τη στιγμή εκείνη...γίνεσαι οικείος με κάποια πράγματα που έχουν σχέση με το θρησκευτικό μέρος, οι γονείς θα σε οδηγήσουν, θα σου δώσουν μια αγωγή. Η ανθρώπινη σχέση φαίνεται να είναι ισχυρότερη από όλη αυτή την αγωγή που παίρνει κανείς. Εκεί είναι και το αληθινό, κατά τη γνώμη μου. Έχει την έννοια της πνευματικότητας».

Όπως αναφέρουν οι Πετρονώτη-Παπαγαρουφάλη, σύμφωνα με τον Giddens ένας γάμος με αλλόθρησκο φαίνεται να είναι μια σύγχρονη μορφή του γάμου, όπου ο ερωτισμός είναι η σεξουαλικότητα που επανεντάσσεται μέσα σε ένα ευρύτερο φάσμα συναισθηματικών κινήτρων, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη και υψίστης σημασίας είναι η ανάγκη για επικοινωνία (2006:578). Στην ίδια λογική με αυτή που κατέθεσε ο Μόρις, δηλώνει και ο Λίνος: *«Εγώ πάντα προτάσσω στη σκέψη μου ότι ο άνθρωπος είναι που με ενδιαφέρει και όχι η θρησκεία ότι μπορεί να με χωρίσει. Στο δεσμό με Χριστιανή στο πανεπιστήμιο, που κράτησε τέσσερα χρόνια περίπου, δεν με απασχόλησε ποτέ η διαφορετική μας θρησκεία, ήμουνα πολύ ερωτευμένος. Από την οικογένεια μόνο μετά τα τριάντα χρόνια μου λένε για εβραϊκή καταγωγή της μέλλουσας γυναίκας μου. Ανοίχτηκε όμως το θέμα της θρησκείας στον επόμενο δεσμό. Έκανα δεσμό με Χριστιανή επίσης τριάντα χρονών, μορφωμένη κοπέλα, με μεταπτυχιακό και διδακτορικό, που μου άρεσε, ερωτεύτηκα και την κυνήγησα πολύ. Μου έθετε η κοπέλα από την πρώτη αρχή ότι θα είχαμε πρόβλημα, λόγω του θρησκευτικού ζητήματος. Δεν το αξιολόγησα ποτέ, δεν πίστευα ότι θα είχα πρόβλημα, γιατί όπως είπα και πιο πάνω, είναι ο άνθρωπος που ενδιαφέρει και όχι η θρησκεία του».*

Στην αντίθετη κατεύθυνση, καταγράφεται η άποψη του Ιωνά, ο οποίος θεωρεί αδιαπραγμάτευτο γεγονός την αλλαγή θρησκείας της μέλλουσας συζύγου του. Στη συνομιλία μας αναφέρει σχετικά: *«Είχα δεσμό με μια Χριστιανή για δέκα χρόνια και φαινόταν ότι θα προχωρούσε η σχέση σε γάμο αλλά χώρισα. Θέλω με πείσμα να περάσουν όλα από την συναγωγή, γάμοι βαφτίσεις, όλα. Χώρισα γιατί ήμουν αμετακίνητος στο να διαπραγματευτώ να μην αλλάξει θρησκεία και η κοπέλα μου, αλλά εγώ νομίζω ότι τέλος πάντων είχε η σχέση κουραστεί μετά από πέντε χρόνια. Δεν ξέρω βέβαια τελικά πως θα το αντιμετωπίσω στο μέλλον, αν βρω κάποιο άνθρωπο που να με ενδιαφέρει πολύ μπορεί και να αλλάξω τις απόψεις μου για το θέμα». Η σχέση δεν προχώρησε σε γάμο, γιατί φαίνεται το θέμα της θρησκείας για τον Ιωνά ήταν αδιαπραγμάτευτο και στην πορεία με τη φθορά της σχέσης έγινε αζεπέραστο.*

Η Ραχήλ, που χώρισε από την πρώτη σχέση της με Χριστιανό για θρησκευτικούς λόγους, μετά από δέκα χρόνια και παρόλα αυτά που πέρασε λόγω της διαφορετικής της θρησκείας από τον άντρα με τον οποίο ήταν ερωτευμένη, πιστεύει ότι: *«Αυτός το μετάνιωσε που δεν με παντρεύτηκε... ανύπαντρος είναι ακόμη... πιστεύω ότι ήμουν ο έρωτας της ζωής του και μ' αγαπά ακόμη»*. Η έντονη συναισθηματική σχέση που έζησε η Ραχήλ της δίνει τη βεβαιότητα ότι ακόμη και τώρα είναι ζωντανή και ο πρώην «δεσμός» της διατηρεί αισθήματα αγάπης για αυτήν, που τον εμποδίζουν να παντρευτεί μια άλλη γυναίκα. Στην περίπτωση της η διαφορετική θρησκεία δεν εμπόδισε ένα δυνατό ειδύλλιο, αλλά απέτρεψε ένα μικτό γάμο.

Κάτι ανάλογο διηγείται η Εσθήρ για την οικογένεια του πατέρα της, στην οποία υπήρχε ένας αδελφός που ήταν παράφορα ερωτευμένος με μια Χριστιανή: *«Οι συνθήκες της εποχής δεν του επέτρεψαν να την παντρευτεί και πήρε μια Εβραία, την οποία τίμησε, αλλά όταν πέθανε αυτή, αποφάσισε να γυρίσει στο μεγάλο του έρωτα, ήταν εξήντα χρονών τότε. Μάλιστα έγινε κρυφά Χριστιανός, αλλά δεν τό'ξερε κανένας... παρόλο ότι τον γνώρισα όταν ήμουν είκοσι χρονών, ποτέ δεν ανέφερα τίποτε για τη θρησκεία. Όταν πέθανε προσπαθούσαμε να βρούμε με τι τρόπο θα ταφεί. Κάτι ήξερε μόνο ο πατέρας μου τελικά, υποψιαζόταν... το είχε δει σε μια ταυτότητα, δεν ξέρω. Ούτε ο πατέρας μου μιλούσε για αυτό»*. Όπως αναφέρεται στην Jewish Virtual Library: *«Όταν ρομαντικά συναισθήματα αναπτύσσονται ανάμεσα σε δύο άτομα, τότε αρχίζουν και προσεγγίζουν πόσο οι διαφορές τους είναι πολλές, βαθιές ή μεγάλες για να καταφέρουν να εμποδίσουν έναν γάμο. Εάν όχι, τότε οι διαφορές τους γίνονται το αντικείμενο των συμβιβασμών, που ούτως ή άλλως υπάρχουν σε κάθε γάμο»* (2008:16).

Ένας σημαντικός παράγοντας που προάγει τους μικτούς γάμους είναι η γενικότερη βελτίωση του επιπέδου ζωής των υποκειμένων, η βελτίωση του οικονομικού και κοινωνικού status των Εβραίων μέσα στην κοινωνία του Βόλου, η σταδιακή ενσωμάτωση τους στις παρέες, στις εξόδους, στα γλέντια και η αποδοχή από την πλευρά τόσο των Εβραίων όσο και των Χριστιανών της πιθανότητας να συνυπάρξουν σε μια σχέση που μπορεί να οδηγήσει σε ρομαντική συνύπαρξη ή και ερωτική σχέση. Κλασσική η περίπτωση της γνωριμίας της Μαρίας με τον σύζυγό της, που έγινε στα γνωστά πλαίσια των κοινωνικών συναναστροφών, έξω από ενδοκοινοτικές μεθοδεύσεις ή προξενιά: *«Γνώρισα τον άντρα μου με παρέα στη ντίσκο... Δεν ήξερα ότι ήταν Εβραίος, δεν είχε περίγυρο εβραϊκό και είχε καλές σχέσεις με όλη τη*

παρέα που ήμασταν Χριστιανοί. Το γεγονός ότι αυτός ήταν Εβραίος το έβρισκα δελεαστικό, είχε...σασπένς να ζήσω μια άλλη κουλτούρα. Δεν έβλεπα όμως τίποτε διαφορετικό στον άντρα μου από ό,τι σε Χριστιανούς». Η καθημερινότητα μιας σύγχρονης κοινωνίας πολλές φορές επιτρέπει την υπέρβαση των προκαταλήψεων, την ενσωμάτωση του Άλλου και την προσέγγιση των ετεροτήτων.

Όπως αναφέρει η Γιακουμάκη για την περίπτωση της Κρήτης, με τη βιωματική συνύπαρξη με τον Άλλον η εμπειρία της ετερότητας προσλαμβάνεται διαφορετικά και η προκύπτουσα οικειότητα προκαλεί στην τοπική κοινωνία όλη τη γκάμα των συμπεριφορών, οι οποίες ποικίλουν: από την άρνηση και την αδιαφορία μέχρι την αποδοχή και τον έρωτα (2009: 268). Η ετερότητα δεν αποτελεί αποτρεπτικό στοιχείο και όταν οι κοινωνικές συνθήκες συνηγορούν είναι δυνατόν να αναπτυχθούν συναισθηματικοί δεσμοί εγγύτητας, φιλίας, έρωτα και να προκύψει γάμος μεταξύ Εβραίου και Χριστιανού.

Για την Αποστολίδου, «ο καθένας έχει χωριστά ένα ξένο μέσα του, που και την ώρα της ερωτικής πλήρωσης ακούει τις φωνές των γονιών του ή άλλων ομοθρήσκων του να επαναλαμβάνουν τις κοινότοπες προκαταλήψεις. Γενικά, οι δύο κοινότητες που περιβάλλουν τους νέους, η εβραϊκή και η χριστιανική, είναι σκληρές, άκαμπτες και εντελώς αντίθετες στην ένωσή τους» (2011:435).

Η Ρία, μετά από τρίχρονη σχέση παντρεύτηκε από έρωτα, παρά τις κάποιες ενστάσεις της οικογένειας και τις προκαταλήψεις του οικογενειακού και κοινωνικού περιγύρου: *«Μέχρι να παντρευτώ με Εβραίο άντρα, δεν τό'χα αντιληφθεί τι σημαίνει Εβραίος. Όταν έμαθα ότι ο άντρας μου είναι Εβραίος δεν το κατάλαβα τι σημαίνει. Τον γνώρισα τον άντρα μου στο μαγαζί του αδελφού μου που δούλευα και ο άντρας μου έφερνε παραγγελίες...Οι γονείς μου γνώριζαν τον άντρα μου σαν φίλο του αδελφού μου. Η μαμά μου ήταν πιο επιφυλακτική, μου είπε ότι μπορεί να ακούσω διάφορα πράγματα για τον εβραίο γαμπρό. Ο μπαμπάς μου ήταν πιο ανοιχτός. Από περίγυρο ακουστήκαν για τον Εβραίο, αλλά όχι πολλά πράγματα εναντίον. Αυτά γίνονταν το 1994. Ο πατέρας της νύφης μου, που ασχολείται με τα πρόβατα από την Λάρισα είπε: 'μα γιατί, αφού είναι καλό παιδί'. Θεωρούσε ότι είναι πολύ κακό να είναι Εβραίος, έτσι πίστευε ότι οι Εβραίοι είναι κακοί άνθρωποι. Μια ξαδέλφη μου, αν και αριστερή είπε: 'πως θα παντρευτεί τον Εβραίο'; Δεν τους κρατάω κακία, αλλά με παραξένεψαν αυτά. Το σημαντικό ήταν ότι εγώ ήμουν ερωτευμένη με τον άνδρα μου και αυτό μέτρησε και όχι σε τι Θεό πιστεύει». Μέσα από τα λεγόμενα της Ρίας φαίνεται ότι με την πάροδο των ετών οι αντιδράσεις των οικογενειών για την διαφορετική θρησκεία αμβλύνονται,*

γιατί δίνεται μεγαλύτερη σημασία στον συναισθηματικό δεσμό δύο ανθρώπων που πρόκειται να παντρευτούν.

Καθοριστικό στοιχείο για την αδελφή του Αλμπέρτο για να πάρει την απόφαση να αλλάξει θρησκεία προκειμένου να παντρευτεί τον χριστιανό άνδρα της, παρά το γεγονός ότι κανείς δεν της το ζήτησε, ήταν και το γεγονός ότι ήταν πολύ ερωτευμένη και όχι η θρησκεία: *«Είναι έμπορος, σήμερα είναι σαράντα δύο ετών και έχει παντρευτεί από έρωτα Χριστιανό»*, λέει ο Αλμπέρτο για την αδελφή του *«Στα δέκα οκτώ μου εκμυστηρεύτηκε ότι είχε σχέση. Έπειδή υποτίθεται ότι με προσέχεις' μου είπε 'δεν θέλω να σου δημιουργήσω πρόβλημα, μην το μάθει η οικογένεια'. Το είπα στο μεσημεριανό τραπέζι στους γονείς. Αν και περίμενα να ακούσω την ερώτηση 'τι είναι Χριστιανός ή Εβραίος;', δεν άκουσα τίποτε. Αρκεί την γνώμη μου στο να είναι καλό παιδί και να περνάει καλά το κορίτσι. Ίσως είχε να κάνει και με την προηγούμενη περιπέτεια υγείας της αδελφής μου... Θα μπορούσε να γίνει και πολιτικός γάμος, ήταν ο θεσμός στην αρχή. Όμως η αδελφή μου είπε 'εγώ δεν έχω θέμα με τον θρησκευτικό γάμο και να τον κάνουμε όπως πρέπει'. 'Ναι, αλλά πρέπει να βαφτιστείς' της είπε ο άντρας της. 'Δεν με νοιάζει, ο θεός είναι ένας, δεν έχει σημασία αν ο θεός λέγεται Αλλάχ ή...δεν ξέρω τι άλλο, αν λέγεται έτσι ή αν λέγεται αλλιώς, είναι ένας ο Θεός'»*.

Για κάποια ζευγάρια με διαφορετικό θρήσκευμα, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα των συνομιλητών μου το κόστος ήταν ακόμη πιο μεγάλο. Κάποιοι άνθρωποι αποφάσισαν να μην παντρευτούν καθόλου, καθώς αυτό ήταν ανέφικτο γραφειοκρατικά στην Ελλάδα πριν τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στη χώρα, το 1982. Κάποιοι άλλοι, επειδή ήταν ερωτευμένοι και δεν μπορούσαν να επισημοποιήσουν τη σχέση τους στην Ελλάδα στη δεκαετία του '50, όχι μόνο εξαναγκάστηκαν να κάνουν γάμο σε άλλη χώρα, που δεν είχε νομική ισχύ στην Ελλάδα, αλλά λόγω κοινωνικού περίγυρου τον κράτησαν κρυφό για όλα τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής τους. Μια τέτοια περίπτωση προσπάθειας να τελέσουν έστω και άτυπο για την Ελλάδα γάμο, εκτός της χώρας στην οποία ζήσαν είναι και αυτή του πεθερού της Ντένιας, για την οποία η ίδια αναφέρει: *«Βρέθηκε ο πεθερός μου στο Βόλο και γνώρισε την πεθερά μου που ήταν Χριστιανή και αναγκάστηκαν να κάνουν ένα πολιτικό γάμο στη Βενετία, που δεν είχε όμως καμία ισχύ στην Ελλάδα. Ζήσαν όλα τα χρόνια έτσι, χωρίς επίσημο γάμο. Το κάναν έτσι...για τον εαυτό τους. Γραφειοκρατικά ήταν ανύπαντροι. Ήταν πολύ μεγάλος έρωτας, ήταν Εβραίος ο πεθερός, αυτή Χριστιανή, τελείωσε, έπρεπε να μείνουν έτσι! Η πεθερά μου δεν θέλησε ποτέ να γίνει Εβραία και ούτε ο πεθερός μου ήθελε να αλλάξει πίστη»*.

Στην περίπτωση των μικτών ζευγαριών της έρευνας διαπιστώνεται ότι η λογική που διέπει και χαρακτηρίζει τον σχηματισμό ενός κοινού ζευγαριού μεταξύ ομόδοξων, έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνα του μικτού ζευγαριού της σύγχρονης εποχής, στην οποία το θέμα της θρησκείας παίζει συνήθως ρόλο, αλλά δεν είναι πάντα το κυρίαρχο. Οι βαθιά ριζωμένες απόψεις για τους αλλόθρησκους είναι δυνατόν να ανατραπούν, κάτω από την ώθηση του έρωτα και της συναισθηματικής σύνδεσης με ένα άτομο που ανήκει σε άλλη θρησκεία.

Στο κεφάλαιο αυτό φάνηκε η σπουδαιότητα του έρωτα για τη δημιουργία μικτών ζευγαριών. Στα πλαίσια αυτής της έρευνας θα ήταν παρακινδυνευμένο να προσπαθήσει να διαπιστώσει κάποιος αν ο έρωτας που φέρνει κοντά δύο αλλόθρησκα άτομα διαρκεί περισσότερο ή λιγότερο. Είναι δύσκολο να εντοπίσει αν τα ζευγάρια αυτά μαλώνουν πιο πολύ ή πιο λίγο, αν χωρίζουν πιο εύκολα ή πιο δύσκολα και αν μετά το χωρισμό διατηρούν ένα επίπεδο επικοινωνίας για τις ανάγκες των παιδιών καλύτερο ή χειρότερο, γιατί η έρευνα αυτή έγινε σε ένα περιορισμένο βάθος χρόνου. Προβλήματα, εντάσεις, συγκρούσεις και συμβιβασμοί προκύπτουν ενδεχομένως πιο εύκολα στη διαδρομή, αλλά είναι δύσκολο στο πλαίσιο αυτής της εργασίας να διαπιστωθεί αν τα προβλήματα είναι περισσότερα ή λιγότερα απ' ό τι στα ομόδοξα ζευγάρια. Αυτό που προκύπτει από την έρευνα είναι ότι το θέμα της διαφορετικής θρησκείας εν ονόματι του έρωτα υποβαθμίζεται, αλλά παραμένει σχεδόν πάντα ένας εν δυνάμει παράγοντας που μπορεί να επηρεάσει τις σχέσεις των ανθρώπων.

iv. Υλική διαπραγμάτευση

Ραχήλ: «Ο Εβραίος δεν είναι τεμπέλης, δεν είναι κλέφτης, είναι τσιγκούνης, αλλά μωρέ περάσαν πολλά. Ήταν πάντα ένας διαρκής αγώνας για την επιβίωση».

Στο κεφάλαιο αυτό, θα καταβληθεί προσπάθεια να εντοπίσω τον τρόπο με τον οποίο το στερεότυπο της φιλοχρηματίας των Εβραίων, που είναι δεδομένο στην κοινωνία του Βόλου και πόσο αυτό επηρεάζει τον ενδεχόμενο μικτό γάμο. Θα ασχοληθώ με το κατά πόσο τα υλικά ανταλλάγματα, τα οποία αποτελούν ούτως ή άλλως αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε έναν επικείμενο γάμο, συμβάλλουν ή αποτρέπουν τη δημιουργία ενός μικτού ζευγαριού, υπό την έννοια του κατά πόσον η οικονομική άνεση και η ταξική διαφορά διευκολύνουν τη σύναψη ενός τέτοιου γάμου και την υπέρβαση των θρησκευτικών αναστολών και άρα κατά πόσο το εν λόγω στερεότυπο διαπλέκεται σε αυτές τις διαδικασίες ή αν χρησιμοποιείται ρητορικά.

Ο καθηγητής Εβραϊκών Σπουδών Chazan μας πληροφορεί ότι, σύμφωνα με την ανάλυση της μεσαιωνολόγου Lipton ήδη από τον 12^ο αιώνα η κυρίαρχη εικονογραφική παρουσίαση του Εβραίου σχετίζεται με το χρήμα και τις τραπεζικές ή εν γένει τις χρηματοοικονομικές συναλλαγές, δεδομένου ότι ο δανεισμός άλλων ήταν η πλέον σημαντική δραστηριότητα των Εβραίων. Ο ρόλος τους ήταν καταλυτικός στην οικονομική ζωή των μεσαιωνικών βασιλείων, ενώ απολάμβαναν και ιδιαίτερων προνομίων, χάρις στους νόμους και τις αποφάσεις μοναρχών και αρχόντων (1997: 30). Ο Εβραίος της Διασποράς είναι ένας πανάρχαιος «εντόπιος ξένος», όπως τον αποκαλεί η Αμπατζοπούλου (1998:16), του οποίου η εικόνα επιβαρύνεται με μια σειρά από στερεότυπα, κυρίαρχο των οποίων είναι η προσκόλληση στο χρήμα. Τα στερεότυπα αυτά επιτάθηκαν από το διάσημο θεατρικό χαρακτήρα Σάυλωκ, στον οποίο ο Σαίξπηρ στο έργο του *Ο έμπορος της Βενετίας* συνοψίζει τα αρνητικά χαρακτηριστικά του εβραϊκού γένους, την κερδοσκοπία και την τοκογλυφία³⁰.

Ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, αρκετές εκατοντάδες οικογένειες ελληνοφώνων Εβραίων (ρωμανιωτών), παρά τις συχνά άγριες διώξεις εμπορεύονταν με επιτυχία σε όλη τη Μεσόγειο. Με τον ερχομό των ισπανόφωνων σεφαραδιτών Εβραίων στη Θεσσαλονίκη κυρίως, το κέντρο βάρους του εβραϊκού κόσμου

³⁰ Το έργο είναι γραμμένο γύρω στο 1598. Ο εβραίος Σάυλωκ αποδίδεται από τον Σαίξπηρ με τρόπο αρνητικό και μέσα από την αντίθεση με τον χαρακτήρα του χριστιανού Αντόνιο περιγράφεται η εχθρότητα και το μίσος της καταπιεσμένης εβραϊκής μειονότητας, αλλά και ο θρησκευτικός αντισημιτισμός που επικρατούσε τότε στην Ευρώπη.

μετατοπίστηκε προς τα ανατολικά, στο ασφαλές καταφύγιο τη Οθωμανικής επικράτειας, όπου ασχολήθηκαν με επιτυχία με το εμπόριο και τις οικονομικές συναλλαγές. Τα προνόμια που απολάμβαναν από την Πύλη, προκάλεσαν προκαταλήψεις και επηρέασαν και τους Χριστιανούς. Το στερεότυπο του ούτως ή άλλως πλούσιου Εβραίου, ο πλούτος του οποίου προκύπτει είτε από αιματηρές οικονομίες, είτε από υπόγειες δραστηριότητες, έχει περάσει στο υποσυνείδητο των υπηκόων της Αυτοκρατορίας, που το αναδεικνύουν με την πρώτη ευκαιρία. Στο μυαλό του «μη Εβραίου», κάθε Εβραίος δεν μπορεί παρά να καθοδηγείται αποκλειστικά από τη φιλοχρηματία σε όλες του τις πράξεις. Όπως αναφέρει ενδεικτικά η Αμπατζοπούλου, για τον Ροϊδη ο χρυσός υπήρξε ανέκαθεν «ο μόνος σεβαστός εν τω κόσμω θεός, προφήται δε αυτού οι Εβραίοι» (1998: 211).

Στο Βόλο η συνομιλήτριά μου Μαρία εντυπωσιάζεται από τη «συμφεροντολογική» συμπεριφορά της έφηβης κόρης της και τη συσχετίζει με το εβραϊκό της αίμα: *«Σε άσχετη ώρα, στο γυμνάσιο που πήγαινε η κόρη μας, με ξαναρώτησε ‘ρε μαμά, αφού ο μπαμπάς είναι Ισραηλίτης, μήπως έχουμε να κερδίσουμε τίποτε απ αυτό, μήπως έχουμε περιουσία και σε καμία άλλη χώρα, γιατί αυτοί είναι πλούσιοι άνθρωποι’. Ο γιός μου είναι πολύ συντηρητικό και εύκολο άτομο, η κόρη μου είναι αντίθετα συμφεροντολόγα και ομιλητικότατη. Και εγώ η ίδια λέω καμιά φορά ότι έχει και εβραϊκό αίμα»*. Η αποδοχή του στερεότυπου είναι τόσο διάχυτη και γενικευμένη που χρησιμοποιείται αβίαστα και από τους ίδιους τους συζύγους, έστω και αν μετά από θρησκευτική μεταστροφή έχουν την ίδια θρησκεία, είτε από διάθεση αυτοσαρκασμού, είτε από χιούμορ ή πρόθεση αποενοχοποίησης. Για το ίδιο θέμα η Μαρία λέει διαπιστωτικά για τον πρώην Εβραίο σύζυγό της: *«Ενοχλείται όταν ακούει για την τσιγκουνιά των Εβραίων, όσο ενοχλούνται οι Πόντιοι όταν ακούνε ποντιακά ανέκδοτα. Καμιά φορά μάλιστα, έχω την αίσθηση ότι ξεχνάει ότι είναι Εβραίος και λέει για κάποιους ‘είναι τσιγκούνης σαν νάναι Εβραίος’»*.

Τη βαθιά ριζωμένη αντίληψη για την οικονομική υπόσταση των Εβραίων μεταφέρει και η Βίκυ, λέγοντας για τον παππού της, έναν φανατικά θρησκευόμενο Χριστιανό, ο οποίος, όταν του ανακοίνωσαν τα νέα για τον Εβραίο γαμπρό, τον πατέρα της με τον οποίο ήθελε να παντρευτεί η μαμά της, σχολίασε: *« ‘Α, ωραία’, είπε ο παππούς μου, ‘εγώ δεν ξέρω κανέναν Εβραίο διακονιάρη, εσείς ξέρετε;’ »*. Για τη γενικευμένη εντύπωση που υπάρχει στην κοινωνία για τη σχέση μεταξύ Εβραίου και χρήματος, ο Χάρης δίνει τη δική του ερμηνεία, κάνοντας σαφή διάκριση ανάμεσα στον Εβραίο της διασποράς και σε εκείνον του Ισραήλ: *«Άλλο είναι ο Εβραίος της*

διασποράς, είναι ο τσιγκούνης, είναι ο κλειστός, είναι αυτός που δεν βγαίνει από το σπίτι του εύκολα, είναι αυτός που άμα μάθει ότι η κόρη του ή ο γιός του είναι με αλλόθρησκους μπορεί και να τους σκοτώσει, μέσα στη ψυχή του δεν το ξεπερνά και άλλο ο Ισραηλίτης. Τον Εβραίο της διασποράς τον έχει πλάσει η ανάγκη, τον έχει διαμορφώσει το κυνηγητό και η μόνιμη ανασφάλεια. Οι Εβραίοι της διασποράς κάνουν από πέντε και έξι παιδιά. Έχουν ανασφάλεια, αλλά...τελείωσε η φυλή, τι νομίζεις; Αυτός που έχει μείνει εδώ ο Εβραίος, ο Βολιώτης, ο Λαρισαίος, με το θείο μου που βρίσκεται στο Ισραήλ ή με τα παιδιά του ή με τα εγγόνια του, απέχουν έτη φωτός, μέρα με νύχτα. Καμία σχέση...».

Ο Χάρης δίνει μια άλλη ερμηνεία στο στερεότυπο της φιλοχρηματίας, αφού το εντάσσει στα μέτρα άμυνας και στα μέσα επιβίωσης ενός λαού σε μόνιμο διωγμό. Προσπαθεί να αποδείξει τα λεγόμενά του περιγράφοντας τη συμπεριφορά των Εβραίων του Ισραήλ: «Οι Ισραηλίτες δεν είναι τσιγκούνηδες, είναι σπάταλοι μέχρι αφαντάστου σημείου, είναι γλεντζέδες, είναι οι πρώτοι στο κόσμο που ταξιδεύουν πολύ, δουλεύουν πολύ και είναι και ευκατάστατοι, πανέξυπνοι, έχουν μόρφωση πολύ καλή. Στο Ισραήλ, οι Ισραηλίτες κάνουν από ένα ή δύο με τρία παιδιάκια. Οι καινούργιοι εκεί δεν είναι τσιγκούνηδες, οι νέοι δεν νοιώθουν έτσι. Εκεί θέλουν να ζήσουν, έχουν τον πόλεμο συνέχεια, περνάν δύσκολα, την κάθε στιγμή που περνάει, έχουν τον πόλεμο... τραγικό. Δεν είναι ότι δεν τρέχει τίποτε...εκεί τρέμουν, εκεί θέλουν να ζήσουν όσο το δυνατόν πιο καλά».

Η Ραχήλ αποδίδει στον αγώνα για την επιβίωση την προσκόλληση στο χρήμα: «Ο Εβραίος δεν είναι τεμπέλης, δεν είναι κλέφτης, είναι τσιγκούνης, αλλά μωρέ... περάσαν πολλά. Ήταν πάντα ένας διαρκής αγώνας για την επιβίωση. Ο μπαμπάς για τον εαυτό του δεν έπαιρνε τίποτε, αν τον έβλεπες, αλλά εμείς στην οικογένεια είχαμε τα πάντα και ρούχα ακριβά και ό,τι θέλαμε».

Εξ αιτίας όλων αυτών των προκαταλήψεων για τη φιλοχρηματία των Εβραίων, προκύπτει το ερώτημα αν ένας Εβραίος ωθείται στην πραγματοποίηση ενός μικτού γάμου από το κίνητρο της φιλοχρηματίας και αν αυτό αποτελεί λόγο εξόδου από την μειονότητα και αιτία υπέρβασης της λογικής της ενδογαμίας. Το στοιχείο της υλικής διαπραγματεύσεως μπορεί να υπάρχει τόσο σε ομόθρησκα όσο και σε ετερόθρησκα ζευγάρια και στην ενδογαμική διαδικασία εξεύρεσης νύφης ή γαμπρού, όπως αναφέρει στη συνομιλία μας η Ραχήλ: «Το οικονομικό παίζει μεγάλο ρόλο για τους Εβραίους. Αν η μαμά μου ήταν κόρη κάποιου πλούσιου, νομίζω ότι δεν θα ήταν τόσο μεγάλη η αντίδραση της οικογένειας του εβραίου πατέρα μου. Πάντα

παίζουν τα λεφτά ρόλο. Όταν στο προξενιό έρχεται κάποιος σπίτι θα ζητήσει, 'τι δίνεις'... 'δίνω τόσα'. Αυτό το έζησα εγώ τότε που μου φέρναν τους γαμπρούς».

Στα πλαίσια μιας ενδογαμικής επιλογής εβραίου συζύγου, τα περιθώρια επιλογών είναι πολύ στενά, με αποτέλεσμα τα οικονομικά ανταλλάγματα να είναι ισχυρό δέλεαρ για την πραγματοποίηση του γάμου. Αυτό συμβαίνει επειδή οι γυναίκες-νύφες είναι λίγες, οι δε άντρες επειδή είναι απορροφημένοι από την προσπάθεια επαγγελματικής καταξίωσης φθάνουν να βρίσκονται σε μεγάλη σχετικά ηλικία, με αποτέλεσμα το οικονομικό μέρος να παίζει έναν σημαντικό ρόλο στην τελική συμφωνία ενός προξενιού.

Η Ραχήλ εξηγεί πώς δεν επηρεάστηκε από την οικονομική άνεση των ανδρών που της προξένευαν και τελικά παντρεύτηκε από έρωτα ένα Χριστιανό: *«Εμένα όμως τότε δεν με εντυπωσίαζαν τα πλούτη των Εβραίων που μου προξένευαν, δεν τάχα και στερηθεί...είχαμε τα πάντα από τα υλικά, ό,τι θέλαμε».*

Το οικονομικό υπόβαθρο ενός ενδεχόμενου γάμου του πατέρα του με Χριστιανή θέτει και ο Λίνος, υπονοώντας ίσως ότι δεν τελεσφόρησε καμία από τις σχέσεις του πατέρα του εξαιτίας και των οικονομικών δεδομένων αυτών των σχέσεων, που δεν ήταν της αρεσκείας των γονιών του: *«Ο πατέρας μου είχε κατά κόρον χριστιανικές παρέες στο Βόλο. Ξέρω ότι είχε και φλερτ με Χριστιανές, τότε το φλερτ ήταν σε επίπεδο συμπάθειας. Ο πατέρας μου ήταν ένα περιζήτητος γαμπρός. Είχε δουλειά στρωμένη, ήταν οικογένεια με όνομα πολύ καλό και γινόταν συνέχεια προξενιά. Είχε ένα δεσμό με μια κοπέλα Χριστιανή και ο πατέρας μου ήθελε να την παντρευτεί. Η γιαγιά σαφώς είχε αντίρρηση και έπαιξε ρόλο αυτό για τον πατέρα μου».*

Στην ερώτηση αν ήταν τα χρήματα το δέλεαρ για τη Χριστιανή μητέρα της, ώστε να αλλάξει πίστη και να παντρευτεί τον πατέρα της, η Ραχήλ απάντησε: *«Κοίταξε, αν εννοείς τα χρήματα...ο πατέρας μου τότε ήταν υπόλληλος με μισθό στο μαγαζί του πατέρα του, δεν είχε δικά του λεφτά, απλά ερωτευτήκανε. Τελικά, οι γονείς μου κλέφτηκαν και παντρεύτηκαν στην Αθήνα σε σπίτι, αφού έκανε βέβαια πρώτα κατήχηση η μαμά μου και έγινε Εβραία».*

Πανομοιότυπη η ιστορία του Ισαάκ, για τον οποίο το μόνο που δεν τον οδήγησε στην επιλογή της γυναίκας του ήταν το οικονομικό κίνητρο: *«Κανόνισα να την πάρω από το σπίτι της χωρίς τη θέληση των γονιών της και με το ποδήλατο πήγαμε στο σπίτι του θείου της. Ήμουν α είκοσι τριών ετών και αυτή δέκα επτά. Δούλευα και δεν ζητούσα λεφτά από τον πεθερό μου για να ζήσουμε. Θα τη ζούσα εγώ, έκανα και*

υπερωρίες. Τους πείραζε ότι ήμουν Εβραίος, τίποτε άλλο. Θεωρήθηκε ότι την έκλεψα, αφού την πήρα χωρίς την άδεια των γονιών της».

Για την Έρικα, που έχει διατηρήσει την εβραϊκή της θρησκεία, ο μικτός γάμος όχι μόνον δεν τη βοήθησε οικονομικά, αλλά αντίθετα της δυσκόλεψε τη ζωή, αφού η υπέρβαση των οικονομικών δυσκολιών έγινε ιδιαίτερα επώδυνη: *«Μεγάλωσα πλούσια, μετά το γάμο μου οικονομικά ήμασταν δύσκολα, μετά το χωρισμό ο σύζυγός μου δεν ενδιαφέρθηκε για το παιδί. Για να το μεγαλώσω, έπρεπε να δουλέψω με καλό μεροκάματο και νάμαι τη μέρα κοντά του. Πρόσφατα, μια φίλη μου δικηγόρος, που έβλεπε πόσο δύσκολα τάφερνα βόλτα, με έπεισε να διεκδικήσω διατροφή, και έτσι εξασφάλισα τριακόσια ευρώ το μήνα».*

Η Εσθήρ, κόρη ενός από τους πιο παλιούς Εβραίους εμπόρους του Βόλου δεν νοιάζεται να παντρευτεί πλούσιο άντρα και μέσα από τη διήγησή της φαίνεται ότι η δική της οικονομική άνεση της επέτρεψε να ξεπεράσει τις όποιες θρησκευτικές αναστολές και να παντρευτεί Χριστιανό. Έχουμε δηλαδή, σε αυτή την περίπτωση την ανάστροφη εικόνα του οικονομικού κινήτρου, αφού για την Εσθήρ έγινε το αντικίνητρο παραμονής στην ομάδα, καθώς είχε την δυνατότητα επιλογής συζύγου από την κυρίαρχη θρησκεία, ώστε να κάνει την προσωπική της υπέρβαση και να παντρευτεί από έρωτα: *«Και σκέφτομαι...θέλω να παντρευτώ από έρωτα, όχι από προξενιό».*

Οι σπουδές, η εξωστρέφεια με παρέες και η πολιτική της ιδεολογία επέτρεψαν στην Έλλα να υπερβεί το εμπόδιο της διαφορετικής θρησκείας και του διαφορετικού οικονομικού επιπέδου του συντρόφου της και να τον παντρευτεί με πολιτικό γάμο: *«Είχα μεγαλώσει αρκετά, δεν υπήρχαν Εβραίοι γαμπροί δεν είχα επιλογές, θα έμενα ανύπαντρη».* Η ανάγκη του έρωτα στην περίπτωση της Εσθήρ και ο φόβος της Έλλα μήπως μείνει ανύπαντρη εξυπηρετήθηκαν ή διασκεδάστηκαν πιο εύκολα εξαιτίας της οικονομικής ισχύος. Άλλωστε, η οικονομική ευχέρεια των ανθρώπων διευκολύνει την επιλογή συζύγων έξω από την κοινωνική τους ομάδα.

Η Έλλα και η Εσθήρ, ξεκομμένες από τη λογική της ενδογαμίας και τις ανάγκες επιβίωσης του Εβραϊσμού υιοθετούν στο ακέραιο τις αντιλήψεις της δυτικής κοινωνίας για αυτοδιάθεση και ελεύθερη επιλογή συζύγου και γάμου από έρωτα, από την ηθική τους «υποχρέωση» να παντρευτούν Εβραίο με προξενιό. Λέει η Εσθήρ: *«Θέλω να παντρευτώ από έρωτα, όχι από προξενιό με το ζόρι, γιατί δεν υπάρχουν Εβραίοι γαμπροί».* Η Ραχήλ ξαναφέρει στη μνήμη της τα προξενιά των νεανικών της χρόνων: *«Όλοι οι φίλοι μου ήταν Ορθόδοξοι, εμείς μέναμε με την οικογένειά μου εδώ,*

ήμασταν μια μειονότητα, δεν υπήρχαν εδώ άνθρωποι Εβραίοι για να παντρευτώ. Από δέκα πέντε χρονών μου φέρναν γαμπρούς στο σπίτι γιατί έπρεπε να παντρευτώ, ξέρεις, πριν αποκτήσω ερωτική ζωή για πρώτη φορά. Γίνονταν συνέχεια προξενιά. Ταλαιπωρία! Όταν με βλέπαν σε κάποια εκδήλωση στη Συναγωγή αμέσως, 'ποια είναι αυτή;', μαθαίνουν ποιοί ήμασταν και στέλναν για να τα μιλήσουμε, για τα προξενιά».

Στην ερώτησή μου αν έπαιξε ρόλο το ότι ο μέλλον σύζυγος είχε χρήματα, η Ελένη απάντησε: «Όταν τον γνώρισα είχαν λεφτά, ήταν πλούσιοι. Σαφώς έπαιξε ρόλο σε μια περίοδο πάρα πολύ δύσκολη, εγώ δεν δούλευα». Στο σημείο αυτό παρενέβη και ο γιός της, λέγοντας: «Εσύ δεν είχες λεφτά μαμά, ήσουν πολύ όμορφη και είχες τελειώσει μόνο το δημοτικό, η οικογένειά σου ήταν φτωχοί άνθρωποι, εσύ ήσουνα μαθητευόμενη μοδίστρα, μάλιστα ο μπαμπάς σου 'λεγε, το θυμάμαι, όλα καλά βρε γυναίκα, αλλά δεν περίμενα να παίρνεις και ξένη μοδίστρα για να ράβεις, τι να πω... Είναι λογικό να μέτρησε το οικονομικό, ήτανε μέρα με νύχτα».

Ο θεσμός του γάμου από μόνος του είναι μια κατά κάποιον τρόπο συναλλαγή και μπορεί να εμπεριέχει και προσμονές υλικών ανταλλαγμάτων. Θα περίμενε κάποιος επομένως, και στο θέμα των μικτών γάμων να υπάρχουν έστω κάποια ευρήματα που να παραπέμπουν στο βασικό στερεότυπο της τσιγκουνιάς και της φιλοχρηματίας των Εβραίων. Ωστόσο, θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι οι επίμονες ερωτήσεις της έρευνας στην κοινωνία του Βόλου, οι οποίες στόχευαν στο να φωτίσουν και αυτή τη πλευρά των μικτών γάμων, δεν ανέδειξαν το οικονομικό κίνητρο σαν πρωτεύον. Αντίθετα, η διαπίστωση που κυριαρχεί είναι ότι οι μικτοί γάμοι προέκυπταν από ερωτική παρόρμηση, από ιδεολογική συνάφεια, εξ αδρανείας μέσα στη ροή της κοινωνικής ζωής ή αναγκαστικά, λόγω της έλλειψης Εβραίων συντρόφων.

Στη διάρκεια αυτής της έρευνας φάνηκε ότι το οικονομικό κίνητρο προφανώς υφίσταται στα ετερόθρησκα ζευγάρια στον ίδιο βαθμό στον οποίον υπάρχει και στους γάμους των ομόθρησκων ζευγαριών. Στη διερεύνηση αυτή των μικτών γάμων, το στερότυπο που προκύπτει από τον χαρακτήρα του Σάουλκ απουσίαζε, σε αντίθεση με τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που έχουν καλλιεργηθεί από αιώνες στην Ευρώπη και τον Ελληνικό χώρο, που ήταν πανταχού παρόντα.

v. Η ενδογαμία στους Εβραίους του Βόλου

Γιάννης: «...γιατί οι Εβραίοι, που ήταν πάντα μειοψηφία, πρέπει να μείνουν δεμένοι μεταξύ τους σαν κρίκοι μιας αλυσίδας. Αν δεν είχαν αυτή τη συνοχή και την πρακτική της ενδογαμίας δεν θα διαιωνίζονταν. Σήμερα η ενδογαμία αναγκαστικά ατόνισε, γιατί η κοινωνία είναι πιο φιλελεύθερη και μαράζωσαν οι εβραϊκές κοινότητες»

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθώ στην ιδιαίτερη βαρύτητα που δίνουν οι Εβραίοι του Βόλου στη πρακτική της ενδογαμίας που υπάρχει στην τοπική εβραϊκή κοινότητα και στον τρόπο με τον οποίο ο σύγχρονος τρόπος ζωής, η ανοιχτή κοινωνία και ο ολοένα μειούμενος αριθμός των Εβραίων τοπικά επηρεάζουν αυτή την πρακτική. Ο στόχος των Εβραίων του Βόλου «επιδιώκω την ενδογαμία» δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι «επιτυγχάνω ενδογαμία». Θα προσπαθήσω να εντοπίσω τις παραμέτρους που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των νέων ανθρώπων και επιτρέπουν τη δημιουργία ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού μικτών ζευγαριών. Θα εξετάσω επίσης το τίμημα που είναι δυνατόν να πληρώσουν ορισμένοι από τους Εβραίους, προκειμένου να επιτύχουν ενδογαμία. Αυτό το ανθρώπινο κόστος μπορεί νάχει διάφορες μορφές όπως φυγή στο Ισραήλ, γάμος με ηλικιωμένο, γάμος με ανεπιθύμητο πρόσωπο, γάμος με συγγενικό πρόσωπο και ενδεχόμενα αιμομικτικά ρίσκα.

Οι περισσότεροι από τους συνομιλητές μου λένε ότι η εβραϊκή θρησκεία είναι άρρηκτα δεμένη με τον τρόπο ζωής των πιστών της, αφού τα θρησκευτικά βιβλία των Εβραίων χρησιμεύουν όχι μόνο στην αναπαραγωγή του θρησκευτικού συναισθήματος, αλλά και στον καθορισμό της καθημερινότητας των πιστών με βάση τη θρησκεία. Η Μπενβένιστε μας πληροφορεί ότι στην προνεωτερικότητα «οι εβραίοι λόγοι αντιμετώπιζαν την ιστορία ως εργαλείο απόδειξης της θεολογικής και ηθικής διδασκαλίας και αυτή η 'αδιαφορία' για την ιστορία επηρεάζει την πρόσληψη και την ερμηνεία των σύγχρονων γεγονότων» (1998:36). Αναφέρει ότι «η Haskala -ο εβραϊκός Διαφωτισμός- δεν διαμόρφωσε μια αντίληψη ιστορίας διαφορετική από εκείνη που κυριαρχούσε έως τότε. Οι διαφωτιστές, αν και συμφωνούν για την αναγκαιότητα της ιστορίας, τη θεωρούν και πάλι μέσο κατανόησης της Τορά» (1998:38).

Στο όνομα της επιβίωσης η εθνοτική ομάδα πιέζει για την επιλογή συζύγου και σύναψη γάμου με κάποιο μέλος από την ίδια θρησκευτική, πολιτισμική ή κοινωνική ομάδα. Μία άλλη λογική για την επιλογή συζύγου είναι η ρομαντική ιδέα

του έρωτα, που επιτρέπει την υπέρβαση των όποιων θρησκευτικών, φυλετικών, πολιτισμικών ή ταξικών αναστολών. Η ανοιχτή κοινωνία, στην σημερινή πολυπολιτισμική της διαμόρφωση ορίζει ένα νέο πλαίσιο επικοινωνίας και σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και δίνει περισσότερες δυνατότητες επαφών και δημιουργίας φιλικών και ερωτικών σχέσεων, που μπορεί να οδηγήσουν σε μικτό γάμο.³¹

Οι ανθρωπολόγοι Πετρονότη - Παπαγαρουφάλη αναφέρουν ότι οι κανόνες ενδογαμίας δεν υπαγορεύονται ομοιόμορφα σε άνδρες και γυναίκες, γιατί οι άνδρες που παίρνουν νύφες από άλλη εθνοτική ομάδα έχουν την ανοχή και την αποδοχή της κοινωνικής τους ομάδας (2006:559). Στις πατριαρχικές οικογένειες βαρύνουσα γνώμη έχει ο άνδρας της οικογένειας, οι δε επιλογές των μελών της γίνονται σε σχέση πάντα με τα πιστεύω και τις επιθυμίες του αρχηγού της. Όπως μας πληροφορεί Φρεζής, από τα πολύ παλιά χρόνια η εβραϊκή οικογένεια ήταν «πατριαρχική» με αναμφίβολο αρχηγό τον πατέρα, που όλοι σέβονταν και υπάκουαν (2002:284).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν οι σχέσεις γάμου ήταν σχεδόν αποκλειστικά ενδογαμικές, η εθνολόγος Ανδριανοπούλου (2002) γράφει ότι στη Βέροια υπήρχαν πολλές αναφορές για «διαθρησκευτικούς έρωτες» μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, οι οποίοι όμως δεν κατέληγαν σε γάμο, λόγω των βαθειά ριζωμένων στερεοτύπων και προκαταλήψεων που ήταν κυρίαρχα στην κοινωνία. Η Αμπατζοπούλου σημειώνει ότι σε εποχές κρίσης, όπως το 1931, στον ελληνικό τύπο δημοσιεύονται κείμενα που αφορούν την ενδογαμία των Εβραίων και την απαγόρευση ερωτικών σχέσεων μεταξύ Εβραίων γυναικών και Χριστιανών ανδρών (1998:207). Στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια ο τύπος της όμορφης Εβραίας που επιμένει σε ενδογαμική σχέση και απορρίπτει τον ερωτευμένο Χριστιανό, αλλά και το παράδειγμα της εβραιοπούλας που ερωτεύεται Χριστιανό και προσηλυτίζεται τελικά είναι διαδεδομένα μοτίβα³² (1998:197). Ένας μικτός γάμος είναι πάντα πεδίο συνάντησης δύο κόσμων σε συνύπαρξη και σε αντιπαράθεση ταυτόχρονα.

31 Ενδεικτικά παραδείγματα μικτών γάμων στην Ελλάδα αναφέρονται στο άρθρο των Πετρονότη-Παπαγαρουφάλη για την οικογενειακή ζωή των σύγχρονων ζευγαριών Ελλήνων και Τούρκων που ζουν στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο κείμενο σημειώνεται ότι, κατά τους Kulick και Turner, που αναφέρονται στη σύγχρονη δυτική κοινωνία «κοινά ενδιαφέροντα, πνεύμα ομαδικότητας, ειλικρινής αγάπη, και φιλία μπορούν να οδηγήσουν σε γάμο. Κυρίαρχο στοιχείο είναι η συναισθηματική σύνδεση, η οποία είναι ο καταλύτης για την υπέρβαση των όσων χωρίζουν δύο άτομα, που προέρχονται από διαφορετικά έθνη ή θρησκείες» (2006:564). Επίσης ο κοινωνιολόγος ερευνητής του ΚΕΕΚ της Ακαδημίας Αθηνών Καμπέρης (2011), καταγράφει τα κίνητρα και τις συνθήκες που αφορούν στους μικτούς γάμους μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών στην περιοχή.

³² Όπως στο έμμετρο έργο του 17ου αι. *Ιστορία Εβραιοπούλας της Μαρκάδας*, γραμμένο από έναν «Αρβανίτη λεγόμενον Δήμον», που εμφανίζεται πάλι στο τέλος του 19ου αι. στο ποίημα του Μολφέτα *Η Οβρηοπούλα*.

Στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου, όπως γράφει ο Μαζάουερ «μια χούφτα μικτοί γάμοι που γίνονταν εκεί αποτελούσαν πονοκέφαλο και για τις δύο πίστεις και λόγω αντιπαλότητας του αρχιραβίνου με τον μητροπολίτη» (2006:492).

Ο πόλεμος όμως, όπως αναφέρει η Lewcowicz, άλλαξε την κατάσταση: «οι ομαδικοί γάμοι δήλωναν την κατάσταση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ήταν ένας τρόπος αντιμετώπισης του αισθήματος της απώλειας και της μοναξιάς μετά το Ολοκαύτωμα και παράλληλα σημάδι για μια νέα αρχή» (2004:284). Κατά τη συγγραφέα, μετά τον πόλεμο «είκοσι τρεις από τις νύφες που παντρεύτηκαν το 1946 και 1947 είχαν προσηλυτιστεί στον Ιουδαϊσμό. Τα επόμενα χρόνια ο αριθμός εκείνων που άλλαξαν θρήσκευμα για να παντρευτούν ήταν κατά πολύ μικρότερος» και αυτό σήμαινε ότι «πολλοί Εβραίοι παντρεύτηκαν Χριστιανές που τους είχαν βοηθήσει να κρυφτούν στον πόλεμο» (2004:285). Στους Λάμψα και Σιμπή διαβάζουμε τη χαρακτηριστική μαρτυρία του Χέρμαν (Τσβι) Καζάνσκι, σύμφωνα με την οποία μετά από πολλά χρόνια ερωτεύτηκε και παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο την κόρη του Χριστιανού που είχε σώσει αυτόν και την οικογένειά του κατά τη διάρκεια της Κατοχής (2010:328). Ανάλογη είναι και η μαρτυρία της Νάτα Γκατένιο που αναφέρει ότι δύο από τις αδελφές της σώθηκαν επειδή παντρεύτηκαν Χριστιανούς, ενώ οι άλλες δύο μαζί με τους γονείς τους χάθηκαν στα στρατόπεδα (2010:319).

Η Ξένια παιδί πρώτης γενιάς μετά το Ολοκαύτωμα, κόρη Εβραίας που παντρεύτηκε Χριστιανό μετά την επιστροφή της από τα στρατόπεδα περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η μητέρα της ενσωματώθηκε στην θρησκεία του πατέρα της: *«Η αλλαγή πίστης της μητέρας μου μπορεί να ήταν τυπική στην αρχή, αλλά μετά όσο περνούσαν τα χρόνια μπήκε μέσα στην εκκλησία, μεταλάμβανε, εξομολογούνταν, έκανε ό,τι κάνει κάθε σωστός Χριστιανός. Δεν μας μίλησε ποτέ υπέρ των εβραϊκών της πιστεύω, μόνο κάποια πράγματα για τις περιπέτειες στην επιστροφή στο στρατόπεδο. Είχε στο χέρι της τον αριθμό, δεν ήθελε να μιλά γι αυτά. Συγκινούμαι όταν σκέφτομαι τις εβραϊκές μου ρίζες, αλλά νοιώθω Χριστιανή και δεν έχω καμία σχέση με τη Συναγωγή και αυτά. Η μητέρα μου εξάλλου άναβε το καντηλάκι και εγώ με αυτή τη μνήμη μεγάλωσα και με τα χριστιανικά έθιμα μόνο στο σπίτι, όλα μου τα χρόνια»*. Για την Ξένια, λόγω του μικτού γάμου η μητέρα της αρχικά προσχώρησε τυπικά στην άλλη θρησκεία, αλλά στη συνέχεια απομακρύνθηκε από την εβραϊκότητά της, αφομοιώθηκε από την κυρίαρχη χριστιανική θρησκεία στο λατρευτικό και ίσως και στο ουσιαστικό της μέρος, με αποτέλεσμα τα παιδιά της να δηλώνουν ότι αισθάνονται συνειδητά Χριστιανοί. Το «πέρασμα» της πρώην Εβραίας μητέρας από

τα στρατόπεδα, που θα μπορούσε να αποτελεί ισχυρότατο παράγοντα διαμόρφωσης της εβραϊκότητας των παιδιών της, σύμφωνα με τα λεγόμενα της κόρης της είναι ένα βιωματικό στοιχείο που προκαλεί συγκινησιακή φόρτιση. Το γεγονός ότι η Εβραία μητέρα της Ξένιας σώθηκε από τα στρατόπεδα εξόντωσης, χάρη στη βοήθεια του χριστιανού μετέπειτα συζύγου της θα μπορούσε να ερμηνεύσει την προσχώρησή της στη χριστιανική θρησκεία και τη προσπάθειά της να τηρήσει μέσα στην οικογένεια τη χριστιανική παράδοση.

Η Fleming, αναφερόμενη στους γάμους των Εβραίων γυναικών, γράφει ότι «ενώ πριν τον πόλεμο ο γάμος ήταν θεσμός-οχυρό που συνένωνε την ελληνική εβραϊκή κοινότητα, μεταπολεμικά συνιστούσε παράγοντα διάσπασης, καθώς οι γυναίκες παντρεύοντουσαν άνδρες από μακρινές πόλεις ή εκτός ιουδαϊσμού, λόγω δημογραφικών και οικονομικών πιέσεων» (2009:254).

Όπως γράφει η Lewcowicz, μετά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ο αριθμός των μικτών γάμων μειώθηκε, για να διαπιστωθεί μια νέα αύξηση στα μέσα της δεκαετίας του '50, όπως φαίνεται από πρωτοσέλιδο δημοσίευμα της εφημερίδας *Εβραϊκά* νέα, στις 23/5/1955, στο οποίο επαναλαμβάνεται δημοσίευμα της εφημερίδας «Μακεδονία», σύμφωνα με το οποίο «υπάρχει σημαντική αύξηση των γάμων Χριστιανών με Ισραηλίτας». Η Fleming αναφέρει ότι η Μάτυ Αζαρία από τη Θεσσαλονίκη -μετά την επιστροφή της από τα στρατόπεδα- είδε με πολύ θετική διάθεση τον πολιτικό γάμο των δύο θυγατέρων της και της μιας ανιψιάς της με Χριστιανούς (2009: 286).

Σύμφωνα με τα λεγόμενα των συνομιλητών μου, στις δεκαετίες μετά το '70 η εβραϊκή κοινότητα του Βόλου για να ενισχύσει την ενδογαμία και να περιορίσει τους γάμους με Ορθόδοξους Χριστιανούς, άρχισε να οργανώνει συνέδρια, συναντήσεις, κατασκηνώσεις και άλλες δραστηριότητες που θα μπορούσαν να φέρουν σε επαφή την εβραϊκή νεολαία, με την καθοδήγηση και την οικονομική στήριξη εβραϊκών οργανώσεων της Ευρώπης και της Αμερικής. Μια τέτοια Συνάντηση Νέων, σύμφωνα με τον Φρεζή, πραγματοποιήθηκε στο Βόλο στις 27-29/12/1974 (και στις αντίστοιχες ημερομηνίες ένα χρόνο αργότερα). Στα Πανελλήνια Συνέδρια της Εβραϊκής Νεολαίας συμμετείχαν νέοι από τις κοινότητες Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Λάρισας, Τρικάλων και Καρδίτσας. Παρόμοιες συναντήσεις γνωριμιών και σύσφιξης σχέσεων μεταξύ των νέων και των μελών γενικότερα πραγματοποιούνται και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας (2002:365). Στην έρευνά μου βρήκα ότι πολλοί από τους συνομιλητές μου έχουν προσωπικές εμπειρίες από τη συμμετοχή τους στις παραπάνω δραστηριότητες, που

όμως δεν καθόρισαν τις μελλοντικές τους επιλογές σε σχέση με γάμο εντός κοινότητας.

Όπως θα αναδειχτεί σε αρκετά σημεία των συζητήσεων με τους συνομιλητές μου, το κίνητρο της συμμετοχής σ' αυτή τη νέα, ανοιχτή κοινωνία ωθεί τους ανθρώπους να προβάλλουν το επιχείρημα ότι «αναγκάζονται» να κάνουν κάτι που ίσως δεν θέλουν, ενώ στην πραγματικότητα επικαλούμενοι την αναγκαιότητα αυτή κρύβουν τη βαθύτερη επιθυμία τους και την πρόθεσή τους να το επιλέξουν. Το άλλοθι της ανοιχτής κοινωνίας, των νέων κοινωνικών συνθηκών, της παγκοσμιοποίησης ή της έλλειψης ανδρών ή γυναικών για γάμο στις τοπικές κοινωνίες που επικαλούνται σχετικά αβίαστα άνθρωποι όπως ο Μόρις, μπορεί να σημαίνει ότι στο βάθος του μυαλού τους είχαν δει θετικά το ενδεχόμενο του μικτού γάμου και ερμηνεύουν την επιθυμία τους σαν αναπόφευκτη, υποχρεωτική επιλογή: *«Όλα τα αδέρφια του μπαμπά μου και ο ίδιος έκαναν εβραϊκούς γάμους, όλοι. Τότε ήταν πολλοί οι Εβραίοι στην Ελλάδα, μετά τον πόλεμο, που το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊσμού χάθηκε στα στρατόπεδα... τώρα είναι αλλιώς... 700 και πάνω άτομα ήταν πριν το Πόλεμο στο Βόλο, μετά μείναν πολύ λίγοι. Σήμερα είναι μόνο 5.000 Εβραίοι σε όλη την Ελλάδα. Υπάρχει κάποιο θέμα... το να βρει κανείς κάποια κοπέλα, γιατί το περιβάλλον δεν είναι πλέον αυστηρά εβραϊκό. Οι νέοι κινούνται πλέον παντού. Πάντως ήταν αυστηρά τα πράγματα με την ενδογαμία τότε. Είχαν και τη δυνατότητα να δουν κάποια κοπέλα ή κάποιο νέο και να κάνουν οικογένεια».*

Για τις ανάγκες της έρευνας συμμετείχα σε θρησκευτικές, κοινωνικές και άλλες δραστηριότητες της Εβραϊκής Κοινότητας του Βόλου και διαπίστωσα ότι η κοινή θρησκεία αποτελεί ισχυρό στοιχείο συνοχής που προσδιορίζει την κοινωνική συμπεριφορά, καθοδηγεί τις επιλογές και αφορά στο μέγιστο ποσοστό τα μέλη της κοινότητας, ακόμη και εκείνα που δηλώνουν άθεοι, μη θρησκευόμενοι ή έχοντες ελάχιστη σχέση με τις λατρευτικές διαδικασίες. Παρά τα όσα ισχυρίζονται μερικοί από τους συνομιλητές μου, τόσο τα τελετουργικά όσο και τα δογματικά στοιχεία της θρησκείας τους διαμορφώνουν τις κοινωνικές τους συμπεριφορές και τις αξιακές τους ιεραρχήσεις. Οι συνομιλητές μου θεωρούν την εβραϊκότητά τους προϊόν ταυτότητας και ιστορίας και παράλληλα δέχονται ότι το λατρευτικό τυπικό προσδιορίζει την κοινωνική συμπεριφορά και τον πολιτισμό.

Η Βίκυ λέει σχετικά με την παραπάνω διαπίστωση: *«Το θέμα τελικά είναι πως μπορείς να διατηρήσεις την διακριτή σου ταυτότητα και την αυτογνωσία σου. Ποιοί είναι αυτοί οι μηχανισμοί που θα σου το δώσουν αυτό, είναι οι γάμοι, είναι το Πέσαχ*

και τα έθιμα; Δεν νομίζω ότι είναι τίποτε από αυτά. Οι Έλληνες Εβραίοι σήμερα ορίζουν την ταυτότητά τους με βάση την ιστορία τους». Ενώ η Βίκυ προσπαθεί να παραγράψει την επίδραση της θρησκείας, λέγοντας ότι το κίνητρο για την ενδογαμία και τη δομική συνοχή των γενεών εδράζεται στη διατήρηση της διακριτής ταυτότητας και όχι στη θρησκεία, εντούτοις συμπληρώνει ότι οι παππούδες της «δεν ήταν θρησκευόμενοι, με την έννοια δηλαδή να κάνουν κοτσιδάκια και τέτοια. Όμως ήταν θρησκευόμενοι με την έννοια ότι οι παραδόσεις και το λατρευτικό τυπικό ήταν μέρος της κοινωνικής τους συμπεριφοράς, του πολιτισμού τους. Η εβραϊκότητά τους προέκυπτε από το γεγονός ότι οι Εβραίοι είναι ένας λαός του βιβλίου, που ανά γενιά μαθαίνει τα γραμμένα, τα σχολιάζει και τοποθετείται κριτικά απέναντι στην προηγούμενη γνώση». Στην πράξη, η Βίκυ θέλει να παραβλέπει ότι η «διακριτή ταυτότητα» και το «θρήσκευμα» είναι αλληλοεξαρτώμενα και για την αντίληψη των πολλών ανθρώπων ταυτόσημα.

Τη σχέση αυτής της αλληλοεξάρτησης την κατέγραψα με αυτή την εργασία στην Κοινότητα των Εβραίων του Βόλου, η οποία βαίνει συρρικνούμενη και στην οποία το άγχος της επιβίωσης αποτελεί μείζον στοιχείο. Τη λογική του κέρδους και της ζημίας, τι κερδίζει και τι χάνει ο εβραϊσμός από τους μικτούς γάμους, ποιο είναι δηλαδή το τελικό «φυλετικό ισοζύγιο» δίνει με σαφήνεια η Βίκυ: «Θα πρέπει να το δεις, υπάρχει μια πλειοψηφία και μια μειονότητα και πρέπει να δεις τι χάνω και τι κερδίζω και πόσο αυτό έχει σημασία με τις γενιές. Εμένα ο πατέρας μου είναι Εβραίος, στην εβραϊκή μειονότητα έφερε μια γυναίκα μέσα Χριστιανή, που έγινε Εβραία. Θα ήταν διαφορετικό αν εκείνος έφευγε και γινόταν Χριστιανός. Θα είχε άλλη βαρύτητα, άρα κατά φύλο έχει να κάνει».

Από τις συνομιλίες μου προέκυψε ότι η ενδογαμία έχει ένα προσωπικό κόστος, μια ψυχολογική επιβάρυνση στις περιπτώσεις εκείνες που τα άτομα έπρεπε πάσει θυσία να παντρευτούν ένα σύντροφο που δεν τους ταίριαζε βιολογικά, ηλικιακά, σεξουαλικά, ταξικά, γεωγραφικά. Ο προβληματισμός καταγράφεται σε πολλά σημεία των συνεντεύξεων αυτής της εργασίας. Από τις επιλογές τους, όπως θα φανεί παρακάτω, αναδεικνύεται το ψυχικό κόστος του «ναι» και του «όχι» στην ενδογαμία. Η επιθυμία των Εβραίων να συνεχιστεί με κάθε τρόπο η κοινότητά τους, όσο το δυνατόν πιο «καθαρή» χάρη στην ενδογαμία - έστω και με κάποια «γενετικά ρίσκα», είναι φανερό και στα λεγόμενα της Ραχήλ: «Ο πατέρας μου είχε εμμονές να παντρευτώ Εβραίο. Ο παππούς μου και η γιαγιά μου ήταν πρώτα ξαδέλφια. Κάποιο παιδί γεννήθηκε με πρόβλημα και πέθανε. Δεν γνώριζαν για αιμομιξία! Αλλά τότε για

να μπορέσουν να μη μπάσταρδευτούν μπορούσαν να παντρευτούν και συγγενή, τώρα δεν το κάνουν. Έπρεπε για να επιβιώσουν οι Εβραίοι, να γίνουν γάμοι πάση θυσία, να γεννηθούν παιδιά, να παντρευτούν ακόμη και συγγενή, δεν υπήρχαν πολλοί μετά το πόλεμο. Όταν γίνανε κάμποσοι γάμοι, δεν παντρεύονταν πια συγγενείς, απαγορεύτηκε. Δεν θα παντρευόμουν ποτέ Εβραίο, τόσους που μου φέρανε. Απεγνωσμένα ήθελε ο πατέρας μου την ενδογαμία για τη διατήρηση».

Για την πάση θυσία διατήρηση της ταυτότητας ακόμη και αν αυτή η πρακτική εμπεριείχε κινδύνους για την υγεία των απογόνων και κάποια «γενετικά ρίσκα», λέει η Εσθήρ: «Πολλές φορές γίνονταν γάμοι ανάμεσα σε δεύτερα ξαδέλφια. Αμέσως μετά το πόλεμο έπρεπε να αναπαραχθούν οι κοινότητες που συνέχισαν να υπάρχουν, ήταν τραγικό, χωρίς οικονομικά, χωρίς συγγενείς, με πεθαμένους δικούς τους ανθρώπους! Δεν υπήρχε επιλογή, γινόταν γάμοι που ήταν αιμομικτικοί, δεν υπήρχαν επιλογές και ενημέρωση».

Στη διήγηση της Ραχήλ είναι φανερή η αγωνία από την πλευρά της εβραϊκής μειονότητας του Βόλου να μη χαθεί ούτε ένα μέλος της, να διατηρήσει τη συνεκτικότητά της και με την ενδογαμία να ενισχύσει τις σχέσεις των μελών της. Για τον πατέρα της Ραχήλ, ο οποίος παραμέρισε ακόμη και το πατρικό συναίσθημα στο όνομα της ιδεολογίας του μονόδρομου της ενδογαμίας, η κόρη του θα έπρεπε να δεχτεί να κάνει πολύ «αδιαίτερους» συμβιβασμούς: «...έπρεπε να επιβιώσουν. Και αυτό το τηρούσε και ο πατέρας μου και τόβγαζε πάνω μου, ήμουν η πρωτότοκη κόρη. Είχε εμμονές να παντρευτώ Εβραίο. Επτά, επτά μου φέρανε για γάμο, γέρους, άσχημους, ο ένας ήταν ‘αδελφή’...Ο πατέρας μου είπε πως δεν το κατάλαβε, όταν αργότερα του φώναζα ‘δεν σε πειράζει να με παντρέψεις με ‘αδελφή’, σε νοιάζει μόνο να είναι Εβραίος’. Με ανάγκασε να φύγω από το σπίτι, πήγα αλλού να ζήσω».

Ποια θα μπορούσε νάναι η πιο απλή ερμηνεία από τη μεριά της κόρης για τη συμπεριφορά αυτού του πατέρα; Φαίνεται ότι υπάκουε στη λογική της ομάδας και παραμέριζε την τύχη της κόρης του, μπροστά στο κίνδυνο αυτή να φύγει από τη μειονότητα. Όπως φαίνεται, ο πατέρας δεν δίστασε να υποβαθμίσει την πιθανότητα να κάνει η κόρη του ένα γάμο με έναν άνδρα προχωρημένης ηλικίας ή ομοφυλόφιλο, που θα την έκανε δυστυχισμένη. Φαίνεται ότι τίποτε δεν είχε αξία μπροστά στην ανάγκη των γονιών της Ραχήλ να προσφέρουν ένα ακόμη ζευγάρι Εβραίων στην κοινότητα: «Δέκα επτά- είκοσι χρόνια διαφορά ηλικίας από μένα μεγαλύτερος ο... γαμπρός!» συνεχίζει η Ραχήλ, η οποία αρνήθηκε τους πλούσιους εβραίους γαμπρούς, τονίζοντας το ταξικό στοιχείο και την υλική διαπραγμάτευση που μπορεί να

εμπεριέχεται σε ένα ενδογαμικό προξενικό: «Μια άλλη φορά με στείλαν στη Χαλκίδα, στο σπίτι κάποιων Εβραίων, που είχαν συνεννοηθεί. Με πήγαν σπίτι τους, να γνωριστούμε, να βρούμε...αν και δεν τον ήξερα με πλησίασε...έφυγα. Τά'πα όλα στο σπίτι και έφαγα και ξύλο και από πάνω. Ήταν όλα προξενιά με πολλά λεφτά, με ανθρώπους κακάσχημους, πολύ μεγαλύτερους από μένα, που διατηρούσαν και σχέσεις παράλληλες με Χριστιανές. Κάποιοι απ αυτούς παντρεύτηκαν την Εβραία που αποφάσισαν οι γονείς τους, κάναν παιδιά, οικογένεια και συνέχισαν τη παράλληλη σχέση με τον έρωτά τους. Μεγάλο βάσανο και όλα για να μη χαθεί η φυλή. Μια κοπέλα από τη Λάρισα αυτοκτόνησε, δεν άντεξε τη πίεση».

Η ανάγκη για ενδογαμία σε κάποιες οικογένειες φαινόταν τόσο επιτακτική, που τις ωθούσε να μετακομίσουν σε πόλεις με πιο πολλούς Εβραίους ή στο Ισραήλ, προκειμένου τα παιδιά τους να αποκατασταθούν με εβραϊκό γάμο. «Το όνειρό μου», λέει η ροδίτισσα Λουτσιάνα Μοδιάνο-Σουλάμ, σε συνέντευξή της το 1968 που διαβάζουμε στη Fleming, «είναι να στείλω τις τρεις κόρες μου στο Ισραήλ, γιατί εδώ δεν θα βρουν άντρα να κάνουν οικογένεια» (2009: 286). Στο παραπάνω όνειρό της συμπυκνώνεται μια αγωνία και ένας φόβος για τη συνέχεια και το μέλλον των Εβραίων και μια ανησυχία για το ενδεχόμενο των μικτών γάμων που θα αποδυνάμωναν την κοινωνική ομάδα.

Η Έρικα λέει σχετικά με τη γεωγραφική μετακίνηση: «Για να πετύχουν ενδογαμία κάποιες οικογένειες μετακόμισαν στο Ισραήλ, μετά την ίδρυση του κράτους, για να παντρέψουν τα παιδιά τους με Εβραίους». Μερικές φορές η προοπτική μετανάστευσης στο Ισραήλ (με σκοπό το γάμο με κάποιον Εβραίο) λειτουργούσε σαν απειλή, με αποτέλεσμα ενδοοικογενειακές διενέξεις, όπως λέει η Ραχήλ: «Μας έλεγε ο πατέρας μου ότι ήθελε να μας πάει και μας να ζήσουμε στο Ισραήλ. Αλλά η μαμά μου έλεγε 'ποτέ, πάνω από το πτώμα μου. Εσύ πήγαινε όπου θέλεις, Τα παιδιά να τα αφήσεις εδώ'. Υπήρχαν πάντως ολόκληρες οικογένειες και από το Βόλο, που φύγανε για να ζήσουν εκεί και να βολέψουν τα παιδιά τους. Μάλιστα κάποιο κορίτσι είχε και μικρή αναπηρία, στο Ισραήλ θα την πάντρευαν με Εβραίο για τη φυλή. Έτσι φύγαν όλοι. Πάντως σήμερα δεν γίνεται τίποτε απ όλα αυτά. Τέλος η υστερία με τα προξενιά! Γιατί γίνονται μικτοί γάμοι τώρα». Παρά τις ενστάσεις και αντιρρήσεις της Ραχήλ η ανάγκη ύπαρξης της μειονότητας ωθούσε τους γονείς να πιέζουν για ενδογαμία και τους ανάγκαζε να αγνοούν το προσωπικό κόστος για το παιδί τους. Ο πατέρας της Ραχήλ - θυμικά περισσότερο παρά συνειδητά- λειτούργησε σαν απλό ενδιάμεσο εργαλείο

συντήρησης μιας ευρύτερης κοινωνικής δομής, υπακούοντας στη λογική της στρατηγικής επιβίωσης μιας μειονότητας.

Ένα δεύτερο στοιχείο πίεσης για να μείνει κανείς εντός της μειονότητας είναι η μεθόδευση από τη μεριά της οικογένειας για την ευόδωση προξενιού. Η Έστερ, προφανώς κάτω από την πίεση της μητέρας της που είχε έντονη προσωπικότητα υποκύπτει στη λογική της ενδογαμίας με προσωπικό κόστος, αφού χρειάστηκε να φύγει από την πόλη και να παντρευτεί και να ζήσει με τον Εβραίο σύζυγο στο εξωτερικό: *«Έχω παντρευτεί δύο φορές. Εγώ τη πρώτη φορά παντρεύτηκα Εβραίο άντρα στο εξωτερικό με προξενιό, όχι ότι η μητέρα μου είπε να παντρευτώ Εβραίο, αλλά έγινε σαν από συνήθεια...και αυτό έγινε για τη θρησκεία, για την ενδογαμία. Καθόλου δεν ήταν για οικονομικό λόγο το προξενιό μου, ήταν για την ίδια θρησκεία. Ήμουν είκοσι χρονών και ο πρώην άντρας μου τριάντα. Εγώ είμαι από το Βόλο, δεν είχα καμία σχέση με τους Εβραίους. Οπότε, που θα τον έβρισκα τον Εβραίο να παντρευτώ στο Βόλο; Δεν είχαμε και σχέση με Εβραίους στην Αθήνα, ήταν λίγοι οι Εβραίοι γαμπροί. Σε ευρωπαϊκή πόλη γνώρισα τον άντρα μου, το ανακοίνωσα στους γονείς μου και δεν είχαν αντίρρηση, ούτε και επειδή θα ζούσα μακριά».*

Η βαθμιαία συρρίκνωση της εβραϊκής κοινότητας του Βόλου και η φθίνουσα δημογραφική της πορεία περιόρισαν σημαντικά τις δυνατότητες ενδογαμίας. Η αυστηρή παρότρυνση της θρησκευτικών ταγών της κοινότητας «οι Εβραίοι να παντρεύονται Εβραίους» πρακτικά παραμένει γράμμα κενό, αφού ελάχιστα εβραϊόπουλα γεννιούνται πλέον στην περιοχή. Από τις συνεντεύξεις, προέκυψε ότι λόγω συρρίκνωσης της κοινότητας, η ενδογαμία συναντά ανυπέρβλητα εμπόδια, παρά τις προσπάθειες των μελών της να αντισταθούν, να αποτρέψουν τους μικτούς γάμους και ουσιαστικά να αποφύγουν την αφομοίωση από το κυρίαρχο χριστιανικό στοιχείο. Η Έλλα αναφέρεται στις προσπάθειες του διεθνούς Εβραϊσμού να προάγει την ενδογαμία, ώστε να διατηρηθεί, όσο αυτό ήταν δυνατό αμιγές το εβραϊκό στοιχείο της Ελλάδας: *«Γινόταν συνέδρια εβραϊκά για την ενδογαμία διεθνώς και στην Ελλάδα, καθώς το θέμα των μικτών γάμων απασχόλησε πολύ τον Εβραϊσμό, αλλά τα πρακτικά τους δεν είναι ευρέως ανακοινώσιμα. Σκοπός του εβραϊσμού είναι η διατήρηση της θρησκείας και των παραδόσεων, η διατήρηση της ταυτότητας».*

Ο Μόρις, παρόλο που συμμετείχε στα συνέδρια έχοντας επίγνωση του σκοπού τους και στο προσκύνημα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης που ενισχύει την ιστορική μνήμη, αλλά και αποτελεί ευκαιρία γνωριμιών μεταξύ των νεαρών Εβραίων, τελικά παντρεύτηκε Χριστιανή για συναισθηματικούς λόγους: *«Γινόταν συνέδρια, αλλά όχι*

φανερά για την ενδογαμία.. Γίνονται συγκεντρώσεις και συνέδρια όπου πηγαίνουν Εβραίοι, όπως 'η Ουράνια γαλήνη' (March of the Living), ένα προσκύνημα στο Άουσβιτς. Το χρηματοδοτούν οικονομικά οι Εβραίοι για να γίνει το προσκύνημα στα στρατόπεδα και να βρεθούν και νέοι Εβραίοι σε αυτό το χώρο. Είναι συγκινητικό, δύσκολες μνήμες...Πέρα από τις γνωριμίες που γίνονται μεταξύ Εβραίων, είναι και η διαιώνιση της μνήμης. Υπάρχει ένας μικτός γάμος σε μένα, ένας πολιτικός γάμος. Είναι μεγάλη λύση. Δεν χρειάστηκε να πιέσει κάποιος να αλλάξει τα πιστεύω του δηλαδή. Ο καθένας διατήρησε αυτό που είχε στη ψυχή του και η συμβίωση ήταν πέρα από αυτό. Δεν χρειάστηκε κανείς να πιέσει τον εαυτό του, απλά δυο άνθρωποι βρισκόταν στη ζωή μαζί και οργάνωναν ότι ήθελαν και έπρεπε. Εγώ πήγαινα στην εκκλησία του χωριού της γυναίκας μου τα Χριστούγεννα, το Πάσχα, αυτή ερχόταν στη Συναγωγή στις αντίστοιχες γιορτές». Ο κίνδυνος της αφομοίωσης μετά το ξεκλήρισμα από τους Ναζί έγινε φανερός μόλις οι εβραϊκές κοινότητες άρχισαν να ανασυγκροτούν την παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία. Στις μεταπολεμικές δεκαετίες όμως, τα συνέδρια ήταν ένας ισχυρός ανασταλτικός παράγοντας για την επιλογή του μικτού γάμου.

Η Έλλη περιγράφει με θετικό τρόπο τις δικές της εμπειρίες από τα οργανωμένα συνέδρια για την προαγωγή της ενδογαμίας και περιγράφει τις πιέσεις που κάποιες οικογένειες ασκούσαν στα παιδιά τους για να βρουν ομόθρησκο σύζυγο: «Όταν ήμουν έφηβη, γεννήθηκα το 1974, γίνονταν συνέδρια που οργανώνονταν από την Ισραηλιτική Νεολαία Ελλάδος που δημιουργήθηκε και είχε στόχο να κάνει συναντήσεις, συνέδρια, κατασκηνώσεις σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, για να γνωρίζονται Εβραίοι νέοι μεταξύ τους με σκοπό το γάμο. Το προξενιό ήταν πια ξεπερασμένος τρόπος, για να υπάρχουν πιο πολλές επιλογές...μήπως κάποιοι ταιριάζουν. Αυτά ξεκίνησαν το 1980 και πέρα. Έρχονταν από την Ελλάδα νεολαίοι. Δεν ήταν ο σκοπός να φύγουμε από την Ελλάδα, αλλά να γνωριζόμαστε μεταξύ μας και από άλλες πόλεις και να παντρευτούμε Εβραίους μέσα στην Ελλάδα. Ήταν πολύ αποτελεσματικό, πολλοί γνωστοί μου παντρεύτηκαν με αυτό τον τρόπο. Είχα και εγώ πάει σε συναντήσεις, συνέδρια, ήταν μια μικρή συμμετοχή, συμβολική, περνούσαμε καλά. Εγώ δεν απέρριπτα κάτι, αλλά δεν έτυχε. Πολλοί όμως, τους οποίους πίεζε η οικογένεια έβρισκαν σύζυγο από εκεί, επέμεναν οι γονείς και στους άνδρες και στις γυναίκες. Σε όσες οικογένειες τηρούσαν με πολύ μεγάλη ευλάβεια τα θρησκευτικά καθήκοντα, Παρασκευή βράδυ στη Συναγωγή, διατροφή, τελετουργίες, γιορτές θρησκευτικές ήταν πάντα πιο πειστικά τα πράγματα για την ενδογαμία». Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η επιλογή της ενδογαμίας ήταν σε ευθεία σχέση με

την προσήλωση στα θρησκευτικά ιδεώδη και την ενεργό συμμετοχή στα θρησκευτικά καθήκοντα.

Υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες διακρίνεται μια τάση φυγής από την εβραϊκότητά όπως στην περίπτωση της Άννας, που αναφερόμενη στο **γιατρό** πατέρα της, ο οποίος άλλαξε το εβραϊκό του επίθετο και προσπαθούσε να αποκόψει τα παιδιά του από οτιδήποτε το εβραϊκό, μας λέει: *«Ο πατέρας μου, μετά τη μάνα μου έκανε δύο ακόμη γάμους, από τους οποίους χώρισε. Η μια σύζυγος ήταν Διαμαρτυρόμενη και η άλλη ήταν Καθολική. Ο πρώτος που έφυγε από την εβραϊκή ενδογαμία ήταν ο πατέρας μου. Δεν ήταν δεμένος στη θρησκεία του ο πατέρας μου και αντιδρούσε μάλιστα έντονα όταν μας έλεγαν Εβραίους»*. Το παραπάνω παράδειγμα, δηλαδή η ευκολία με την οποία στο δεύτερο ή τρίτο γάμο ένας Εβραίος μπορεί να κάνει μικτό γάμο έρχεται να υποστηρίξει το επιχείρημα των Petter Y. Medding κ.ά., σύμφωνα με το οποίο στους Εβραίους της Αμερικής το ποσοστό ενδογαμίας από το 86% που φθάνει στους πρώτους γάμους, πέφτει στο 54% στους δεύτερους και τρίτους γάμους (1999:232). Η τάση αυτή καταγράφεται και στο δείγμα των γάμων των Εβραίων στο Βόλο, παρά το μικρό αριθμό τους.

Η συρρίκνωση όμως της εβραϊκής κοινότητας, που είναι ένα αντικειμενικό πρόβλημα, περιορίζει τις επιλογές και ωθεί τους νέους ανθρώπους να σκεφτούν και το ενδεχόμενο του μικτού γάμου, ακόμη και με προξενιό, χωρίς το ιδιαίτερο κίνητρο του έρωτα. Έτσι, η έλλειψη Εβραίων ανδρών ήταν για τη Έλλα μια σημαντική παράμετρος για την απόφασή της να παντρευτεί Χριστιανό: *«Είχα μεγαλώσει αρκετά, δεν υπήρχε κάποιος Εβραίος γαμπρός, φοβόταν οι δικοί μου μήπως μείνω ανύπαντρη και ο άντρας μου ήθελε να έχει σχέσεις με τον εβραϊκό περίγυρο. Ευτυχώς πριν το γάμο, τόσο η αδελφή μου με ενθάρρυνε όσο και οι Χριστιανές φίλες μου που δεν έβλεπαν κανένα κοινωνικό πρόβλημα στο γεγονός. Σίγουρα το θέμα της ενδογαμίας ήταν αρνητικό για την αρχική αποδοχή του μικτού γάμου από κάποια μέλη των Εβραίων φίλων και μελών της κοινότητας»*. Στη φράση *«φοβόταν μη μείνω ανύπαντρη»* της Έλλα συνοψίζεται η πίεση που ασκεί η ζωή και η πραγματικότητα πάνω στην ανάγκη για την επιβίωση της εθνοτικής ομάδας.

Όπως η Έλλα, έτσι και η Εσθήρ δεν συνάντησε τον μέλλοντα σύζυγό της στα συνέδρια των εβραϊκών οργανώσεων: *«Είχα πάει σε συναντήσεις και σε συνέδρια, ήταν καλά εκεί. Δεν έτυχε 'να τα βρώ' με κάποιον. Δεν υπήρχαν Εβραίοι για γάμους. Στη δική μου τη γενιά, εγώ είχα μόνο έναν άνδρα Εβραίο, με τον οποίο θα μπορούσα να παντρευτώ. Στη δεκαετία του '70 γεννήθηκαν μόνο δέκα παιδιά εβραιόπουλα στο*

Βόλο. Οπότε οι επιλογές ήταν μετρημένες...αλλά θέλω να παντρευτώ από έρωτα, όχι από προξενιό».

Η Έρικα εστιάζεται στη έλλειψη Εβραίων ανδρών στο Βόλο και στη διασπορά, που θεωρεί ότι είναι το μεγαλύτερο εμπόδιο σήμερα για την διαιώνιση της συλλογικής αυτής ομάδας, για το μέλλον της οποίας η ίδια αισθάνεται αισιόδοξη: *«Είναι και πολλοί πλέον οι πατεράδες που αποδέχονται το γάμο με Χριστιανό, λόγω λειψανδρίας Εβραίων. Στο Βόλο δεν υπάρχουν γαμπροί Εβραίοι. Οι Εβραίοι θέλουμε την ενδογαμία για τη διαιώνιση της φυλής. Από τη Παγκόσμια Ισραηλιτική Οργάνωση οργανώνονται σεμινάρια...ψυχαγωγικά πάρτι για να γνωριστούν οι νέοι με σκοπό την ενδογαμία. Πολλές βολιώτισες παντρεύτηκαν από παγκόσμια σεμινάρια. Θυμάμαι να έχω πάει σε τέτοιες συγκεντρώσεις, αλλά δεν έγινε τίποτε. Η αδελφή μου πέρασε πολλές περιπέτειες με αυτά τα σεμινάρια και τα προξενιά. Τώρα 'γύρισε', έγινε Χριστιανή και είναι ευχαριστημένη».* Η άποψη της Έρικας ταυτίζεται με το συμπέρασμα της Fleming, σύμφωνα με το οποίο «οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης που είδαν τα παιδιά τους να παντρεύονται με Χριστιανούς δεν το μετάνιωσαν» (2009: 286).

Το μεγάλο δίλημμα των μειονοτήτων είναι το πόσο και πως θα ενδώσουν στις πιέσεις της κυρίαρχης ομάδας και το πόσο γρήγορα ή ολοκληρωτικά θα αφομοιωθούν από αυτήν. Η παραμονή στη θέση της μειονότητας είναι δυνατόν να αφήνει ηθικές ικανοποιήσεις στα μέλη της, όμως η αφομοίωση από την κυρίαρχη ομάδα λύνει με την πάροδο του χρόνου μια σειρά από προβλήματα, η λύση των οποίων έχει τα ανάλογα οφέλη. Θετικές κοινωνικές επιπτώσεις είναι η ενσωμάτωση στην κυρίαρχη χριστιανική κοινωνία, η επαγγελματική εξέλιξη, η αποφυγή ενοχλητικών στερεοτύπων, η ενασχόληση με τα κοινά, όπως στην περίπτωση του Ιάκωβου: *«Κοντά του ένιωσα σπουδαία»* λέει η γυναίκα του Ελένη *«είχαμε κοινωνική ζωή με πολύ κόσμο. Ανέβηκα τάξη. Ήταν δημοτικός σύμβουλος επί Κ., δημαρχεύων, είχε ασχοληθεί με την ΕΠΣ - ένωση ποδοσφαιρικών σωματείων, ήταν γυμνασάρχος γιατί ήταν πολύ τίμιος και αντικειμενικός. Έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Πρώτος σε ψήφους δημοτικός σύμβουλος, δεν ήταν τυχαίο. Στο τέλος μας τιμούσαν και από το Δήμο, όταν πέθανε ο άντρας μου, τι ανθοδέσμες ακουμπούσαν στο τάφο του...ήταν το κάτι άλλο».*

Αρνητικές επιπτώσεις είναι το συναισθηματικό βάρος που προκύπτει στο ψυχισμό των ανθρώπων από την υποτιθέμενη φυγή από την ομάδα στην οποία πατρογονικά ανήκουν και η νέα σχέση που δημιουργείται με αυτήν. Η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται από ένα μείγμα ενοχών, αναστολών συμμετοχής στις θρησκευτικο-κοινωνικές δραστηριότητες και αμηχανίας, αφού η σχέση με τα μέλη που επιλέγουν

να παραμείνουν στην ομάδα έχει ανατραπεί και πρέπει να βρεθεί ένας καινούργιος τρόπος επαναπροσδιορισμού της.

Η Αμπατζοπούλου γράφει ότι στο μυθιστόρημα *Μεγάλη Περιπέτεια* του Ξενόπουλου προκύπτει μια διαφορετική εκδοχή της παράβασης της ενδογαμίας. Γράφει για μια εβραιοπούλα που στην κοινωνία της δεκαετίας του '30 αρνείται να βαπτισθεί, αλλά δεν αρνείται το μικτό γάμο, συμπεριφορά ασυνήθιστη για την εποχή της: «Καθένας θα μείνει στη θρησκεία που γεννήθηκε. Έχω την αρχή πως καθένας πρέπει να μείνει πιστός στη θρησκεία του. Όπως γεννήθηκε, έτσι να πεθάνει. Τα αλλαξοπιστίματα δεν μ' αρέσουν...Αλλά όσο για να πάρω Χριστιανό και τα παιδιά μου ν' ακολουθήσουν τη θρησκεία του πατέρα τους, ο παπάκης μου θα ιδεί την ανάγκη και θα το παραδεχθεί» (1998:228).

Λέει χαρακτηριστικά η Μπεάτα, που και η ίδια είναι σε μικτό γάμο: *«Από τη Συναγωγή υπάρχουν ζευγάρια που έκαναν μικτό γάμο και χάθηκαν και τα παιδιά τους δεν τα φέρνουν καθόλου, ποτέ. Θεωρώ ότι είναι ένα προοδευτικό βήμα. Υπάρχουν όμως και ζευγάρια που τα φέρνουν τα παιδιά και στη Συναγωγή, ενώ είναι χριστιανάκια. Στο περιβάλλον των Εβραίων δεν το δηλώνει κανείς τι κάνει το παιδί του, δεν το δηλώνει, ο Εβραίος, μάλλον είναι χριστιανάκια τα παιδιά, δεν νομίζω ότι τα κάνουν ονοματοδοσία. Φαντάζομαι ότι τα παιδιά που χάνονται, αφού δεν τα κάνουν ονοματοδοσία, τα έχουν βαφτίσει χριστιανικά».*

Μια άλλη σημαντική παράμετρος της ενδογαμίας είναι και η στάση των εβραίων γονιών απέναντι στο ενδεχόμενο τα παιδιά τους να παντρευτούν Χριστιανούς, αγνοώντας το πόσο ζωτικής σημασίας είναι η ενδογαμία για τη εθνοτική ομάδα. Ασκούν γονεϊκό κοινωνικό έλεγχο μέσω ενός συνόλου υποδείξεων, προτάσεων και συγκεκριμένων απειλών με την επίκληση της παραβίασης κανόνων, ηθικών αρχών και θρησκευτικών επιταγών της κοινωνικής τους ομάδας.

Το ίδιο ισχύει και αφορά και την άλλη πλευρά, την χριστιανική. Λέει ο Λίνος, προσπαθώντας να ερμηνεύσει την αποτυχία της πολυετούς σχέσης του με μία Χριστιανή: *«Επειδή προέρχονταν από μικρό μέρος, τους γονείς της κοπέλας τους απασχολούσε πολύ το θέμα πώς θα φανεί στην κοινωνία τους, πώς θα φανεί ένας γάμος της ορθόδοξης κόρης τους με τον Εβραίο από το Βόλο. Οι γονείς της συνέχεια προσπαθούσαν να την πείσουν να χωρίσει μαζί μου, η κοπέλα έκλαιγε...Και οι γονείς μου δεν τη συμπάθησαν πολύ την κοπέλα, αλλά δεν της το έδειχναν ανοιχτά. Εγώ όμως ένοιωθα το κράτημα των γονιών μου όταν ήμασταν μαζί. Και εγώ ένοιωθα το κράτημα των γονιών της...».*

Ο μικτός γάμος που ανακοίνωσε η μητέρα της Βίκυς στη χριστιανή γιαγιά της στην αρχή παραξένεψε: *«Χαθήκαν οι Χριστιανοί παιδί μου; Ήταν πολύ έντονο στη γιαγιά μου το τι θα πει ο κόσμος»*. Παρόλα αυτά, σπάνια αποτελούν για τους Χριστιανούς λόγο διακοπής σχέσεων ή αντιπαλότητας με τον Εβραίο γαμπρό ή νύφη. Θα συμπληρώσει τη διήγηση για την γιαγιά της η Βίκυ: *«Αλλά μετά, χωρίς πολλές αντιρρήσεις, τον γνώρισε τον μπαμπά μου και τον συμπάθησε πολύ»*.

Ο φόβος της Έλλα για την αντίδραση των γονιών της είναι φανερός, αλλά και η απόφασή της να υπερβεί τα εσκαμμένα ήταν εξίσου στέρεα: *«Οι γονείς μου όλα τα προηγούμενα χρόνια έδιναν ανατροφή και συμβουλές για την ενδογαμία, ώστε να διατηρηθεί η θρησκεία. Και εγώ θα ήθελα να συμβεί, αλλά δεν είναι πάντα όπως τα θέλουμε τα πράγματα. Έμαθαν για τη σχέση μου σαν τετελεσμένο γεγονός, λίγο πριν από το πολιτικό γάμο που αποφάσισα να κάνω»*.

Η επίκληση της ηλικίας σαν στοιχείο ωριμότητας, αλλά και σαν στοιχείο κοινωνικής πίεσης αποτελεί κοινό δικαιολογητικό τόπο για την υπέρβαση των αντιστάσεων των γονιών. Ο Μόρις θα περιγράψει τη στάση των δύο οικογενειών απέναντι στο γάμο του τελείως αρνητικά: *«Οι γονείς μας ζήσαν και τον εβραϊκό γάμο της αδελφής μου και το δικό μου. Οι γονείς μας είχαν έντονες αντιρρήσεις για το γάμο μου. Δεν ήταν κάτι που θα δεχόταν με ανοιχτές αγκάλες. Συμβιβάστηκαν με κάτι. Και οι δύο οικογένειες βέβαια έκαναν τελικά συμβιβασμό. Εμείς προσπαθήσαμε να πούμε ότι σαν άνθρωποι είχαμε το δικαίωμα να επιλέξουμε τι θα γίνει. Δεν ήταν αυτονόητο γι αυτούς. Κάναν την προσπάθειά τους οι γονείς μου να αλλάξει το πράγμα, αλλά δεν ήμασταν και μικρά παιδιά»*. Παρά το ότι δεν φαίνεται ότι θέλει να το παραδεχτεί, εκφράζει την πικρία του για τη στάση των γονιών του: *«Ήλθαν βέβαια στους γάμους, ήλθαν στα παιδιά μας, αλλά προσπαθήσαν αν ήταν δυνατόν να μη γίνει τελικά. Δεν ήταν ευτυχισμένοι με αυτό που συνέβαινε. Και οι μεν και οι δε αντιστάθηκαν σε αυτό. Κάναν ένα συμβιβασμό με τον εαυτό τους. Παντρευτήκαμε όταν είχα τελειώσει τις υποχρεώσεις μου, το στρατό, ήμουν κοντά στα τριάντα»*. Η αναφορά της ηλικίας υποδηλώνει το πόσο συνειδητοποιημένη ήταν η επιλογή του να παντρευτεί Χριστιανή και ταυτόχρονα το πόσο άδικο είχαν, κατά τη γνώμη του, οι γονείς του με το να αρνούνται τις επιλογές του στο όνομα της ενδογαμίας και της επιβίωσης της εβραϊκής ομάδας.

Αντίθετα, ο Λίνος, που δεν κατάφερε να συναρθρώσει την προσωπική του μικρο-ιστορία της ατελέσφορης πολυετούς σχέσης του με Χριστιανή με την μακρο-ιστορία του Εβραϊσμού, διαπιστώνει ότι: *«Οι προηγούμενες γενιές είχαν και*

μεγαλύτερο δεσμό με την ταυτότητά τους και με την έννοια αυτή είχαν και εμπιστοσύνη στη ταυτότητα αυτή. Ότι ένας άνθρωπος δικός μας είναι ένας άνθρωπος που ξέρουμε καλύτερα, στον οποίο έχουμε και μεγαλύτερη εμπιστοσύνη. Αλλά, εκτός των άλλων, το πιο σημαντικό ήταν ότι δεν μπορούσαν να διανοηθούν ότι θα παντρευόντουσαν με μη Εβραίο. Χριστιανοί θα παντρευτούν Χριστιανούς και ο Εβραίος θα παντρευτεί Εβραία...». Προσπαθώντας μάλιστα να εξηγήσει ετεροχρονισμένα την όχι καλή εξέλιξη της σχέσης του λέει: «Εγώ πάντα προτάσσω στη σκέψη μου ότι ο άνθρωπος είναι που με ενδιαφέρει και ότι η θρησκεία δεν μπορεί να με χωρίσει» και απλά ελπίζει ότι «οι δυσκολίες των πρώτων καιρών θα ξεπεραστούν, θα αμβλυνθούν οι διαφορές και θα συγκλίνουμε σε κάποια μέση οδό». Τελικά όμως διαπιστώνει ότι «η ελπίδα δοκιμάστηκε πάρα πολύ αυτά τα οκτώ χρόνια, μέχρι που εξαφανίστηκε στο τέλος. Αν με ρωτήσετε τι φταίει... Η κοπέλα προέρχονταν από πολύ θρησκόληπτη οικογένεια από μια κομόπολη. Οι δικοί της από τη πρώτη στιγμή που έμαθαν για το δεσμό με μένα την πίεζαν να χωρίσει, τα συζητούσαμε μεταξύ μας, ήταν ανησυχίες και στεναχώριες της. Και οι δικοί μου όμως δεν είχαν θετική στάση, είχαν αρνητική στάση». Τελικά για την τότε σχέση δεν προέκυψε γάμος, αφού «Η κοπέλα προτιμούσε να γίνει γάμος θρησκευτικός σε χριστιανική εκκλησία. Έπρεπε να ασπαστώ τη χριστιανική θρησκεία, να βαπτιστώ Χριστιανός. Ε...όχι δεν θα το έκανα για κανένα έρωτα, ή άλλο δέλεαρ, ένας έρωτας που είναι πραγματικός έρωτας θα σε σεβαστεί!».

Η απεμπόληση της θρησκείας του, αφού του ζητείται να γίνει Χριστιανός, του δημιουργεί ένα είδος εσωτερικής σύγκρουσης, την οποία δεν μπορεί να ξεπεράσει. Με την αναφορά του στα θύματα της Γενοκτονίας που είχε η οικογένειά του, φανερώνει την έκταση των αναστολών και την αδυναμία του να εγκαταλείψει, έστω και τύποις, το βιωματικό του πεδίο: «...με ένα τέτοιο βάρος λοιπόν δεν είναι απλή υπόθεση να πεις ότι φεύγω και πάω κάπου αλλού. Όταν τόσοι πολλοί άνθρωποι χάθηκαν, έκαναν τόσο σκληρό αγώνα για να έλθουν κάποιοι σήμερα να σε κάνουν εσένα, δεν μπορείς να τα απαρνηθείς αυτά τα πράγματα, γιατί αυτά είσαι εσύ. Υπήρχαν πολλοί πριν από σένα, χάθηκαν άνθρωποι. Δηλαδή τι να πεις, ότι 'εγώ γνώρισα μια κοπέλα και παιδιά άντε γειά...' και δεν θα φύγεις ποτέ τελικά».

Η Μπέατα, η οποία δηλώνει άθεη, με πρώην χριστιανή μητέρα δεν ακολουθεί την επιθυμία του να παντρευτεί Εβραίο: «Ο μπαμπάς μου είναι Εβραίος και η μητέρα μου ήταν Χριστιανή, γιατί μετά άλλαξε για να παντρευτούν, όπως γινόταν τότε. Ήταν επιθυμία του πατέρα μου να πάρουμε Εβραίους γαμπρούς».

Την οπτική του Εβραίου γονιού αποδίδει σχηματικά, αλλά με σαφήνεια ο Δαβίδ, ο οποίος λέει: *«Δεν θα σκεφτόμουν ποτέ να παντρευτώ μια γυναίκα που δεν θα ήταν Εβραία»*. Αλλά όταν τα παιδιά του παντρεύτηκαν Χριστιανές, ο ένας μάλιστα δύο φορές, το δέχτηκε σαν μια λογική συνέπεια και εξέλιξη της κοινωνικής πραγματικότητας: *«Ο πρώτος μου γιός, μετά από έναν πρώτο γάμο με Εβραία στο Ισραήλ, γνώρισε μια άλλης εθνικότητας γυναίκα, Χριστιανή, συζούσαν για πολλά χρόνια. Ήξερε ότι θα μας άρεσε να παντρευτεί Εβραία αλλά, αφού δεν ταίριαζε, έληξε. Εμείς δεν υπήρχε περίπτωση να αντιδράσουμε που δεν ήταν Εβραία. Δεν μας ρώτησε εξάλλου, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα φέρναμε αντίρρηση. Τώρα στο εξωτερικό παντρεύτηκε μια ξένη, μάλλον Χριστιανή, δεν ξέρω, δεν ρωτήσαμε. Ο τρίτος γιος μου παντρεύτηκε Χριστιανή με πολιτικό γάμο, είναι μεγάλο θέμα και διευκόλυνση, γιατί δεν χρειάζεται να αλλάζει κανείς από το ζευγάρι τη πίστη του. Παντρεύτηκαν λόγω του ότι άναψε μια σπίθα και εμείς το καταλαβαίνουμε. Δεν ξέρω αν, όταν γνωρίστηκαν, ο γιός μου της ζήτησε να γίνει Εβραία ή όχι. Θα το θέλαμε, αλλά όχι να το επιβάλλουμε. Δεν μας είπε ποτέ τίποτε γι αυτό, απλά την ανακοίνωση μας έκανε του γάμου του. Δεν χαλάμε όμως τις καρδιές μας. Εξάλλου, εκεί πάει το πράγμα»*.

Η Χριστιανή νύφη, η τραγική αναβίωση της τραγωδίας του εβραϊκού λαού και τα πατρικά συναισθήματα του Δαβίδ συνυπάρχουν ως παράμετροι και παράλληλα καθορίζουν ένα πλαίσιο αμηχανίας, σύγκρουσης και υπερβάσεων, μέσα στο οποίο όλοι είναι υποχρεωμένοι να συνυπάρξουν. Για τον Δαβίδ, ο συμβιβασμός με το απευκταίο αλλά αναμενόμενο γεγονός της αποδοχής των μικτών γάμων των παιδιών του ανοίγει το δρόμο για την αφομοιωτική διαδικασία, η οποία για τον Ισαάκ είναι ο μεγαλύτερος εχθρός του εβραϊσμού της διασποράς. Όπως ο Ισαάκ ισχυρίζεται: *«Δεν μπορούμε να κάνουμε πολλά πράγματα. Η αφομοίωση τείνει να γίνει μια κατάσταση, πληγή μεγαλύτερη από το Ολοκαύτωμα. Ότι δεν κατάφερε ούτε και η πληγή της ‘Τελικής λύσης’ των Ναζί να πραγματοποιήσει ολοκληρωτικά, θα το πετύχουν οι μικτοί γάμοι. Εγώ θάθελα να διαιωνιστεί ο Εβραϊσμός, όχι για τη καθαρότητα του αίματος, της φυλής και τέτοια... αλλά για την επιβίωση. Ευτυχώς είναι οι Εβραίοι στο Ισραήλ που θα αντέξουν»*.³³

³³ Στη συγκριτική μελέτη της ψυχολόγου Φλωρεντίν για τις επιπτώσεις της γενοκτονίας στα παιδιά Ελλήνων Εβραίων στην Ελλάδα και το Ισραήλ, σε ένα δείγμα αποτελούμενο από ενενήντα υποκείμενα ηλικίας δέκα έξι μέχρι είκοσι τεσσάρων χρονών (το ελληνικό δείγμα), διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά επιζώντων της Ελλάδας έχουν μεγαλύτερη «ψυχολογική ανάμειξη» ή είναι «ψυχολογικά κοντύτερα» στο Ολοκαύτωμα, απ' ό,τι τα παιδιά γονιών που κρύβονταν ή παιδιά Ελλήνων Χριστιανών (Φλωρεντίν 1981:107-108). Αυτό το ψυχικό τραύμα ενυπάρχει στον ψυχισμό του κάθε Εβραίου, συνεχίζει η ίδια ερευνήτρια και μπορεί να αποτελεί την γενεσιουργό αιτία της επιλογής της ενδογαμίας. Επειδή

Με τη φράση του Δαβίδ «εξάλλου εκεί πάει το πράγμα», αποδίδεται με σαφήνεια ο συμβιβασμός με το απευκταίο αλλά αναμενόμενο γεγονός. Η σημερινή διαλλακτική στάση του είναι σαφώς διαφορετική από εκείνη των Εβραίων γονιών του Ισαάκ στη δεκαετία του '60, που αρνούνταν τη Χριστιανή νύφη, παρόλο που αυτή θα βαφτίζονταν Εβραία. Ο Ισαάκ λέει για το γάμο του: *«Οι γονείς μου είχαν επίσης αντιρρήσεις στην αρχή. Εγώ όμως επέμενα. Ο πατέρας μου είδε μόνο την κοπέλα, ήταν πολύ άρρωστος, αλλά πέθανε δεν πρόλαβε. Η κόρη μου παντρεύτηκε Χριστιανό με πολιτικό γάμο. Τα παιδιά της δεν ξέρω τι είναι, δεν ρωτάω. Βέβαια ήθελα πάντα τα παιδιά μου να παντρευτούν Εβραίο. Ξέρω όμως ότι η εποχή άλλαζε πάρα πολύ. Δεν μπορούμε να κάνουμε πολλά πράγματα. Η αφομοίωση τείνει να γίνει μια κατάσταση, πληγή μεγαλύτερη από το Ολοκαύτωμα»*. Γι' αυτό το θέμα, ο Ισαάκ (συνταξιούχος σήμερα), που γύριζε την Ελλάδα στην προσπάθεια του να βρει ραβίνο και «εκκλησία» (αναφέρεται σε συναγωγή) που θα τον πάντρευε με τη χριστιανή ανήλικη κοπέλα του, απαριθμεί και άλλες δυσκολίες που είχαν αφετηρία την επιμονή των ταγών της εβραϊκής θρησκείας για πραγματική ενδογαμία: *«Στα Τρίκαλα ο εκεί ραβίνος μου είπε 'αν εγώ δεχτώ να σε παντρεύουμε, κάποια κοπέλα δικιά μας θα μείνει χωρίς να παντρευτεί και να συνεχιστεί η φυλή ή θα αναγκαστεί να αλλαξοπιστήσει'.* Στο Βόλο δεν υπήρχε πιθανότητα να δεχτούν να τελέσουν το γάμο, η κοινωνία είχε περιορισμούς, μικρή... Τελικά, το δέχτηκαν από τη συναγωγή να γίνει ο γάμος στην Αθήνα και μάλιστα με πολύ ακριβό τίμημα, μου ζήτησαν πέντε χιλιάδες δρχ. το 1965, τριπλάσια χρήματα ενός μέτριου μισθού της εποχής».

Η άποψη του ραβίνου της θεσσαλικής πόλης απηχούσε τη σθεναρή αντίσταση που προέβαλε η μειονότητα και φανέρωνε το διάχυτο φόβο της πιθανής απώλειας μελών της, μην τυχόν μείνουν κάποιες κοπέλες ανύπαντρες και αναγκαστούν να παντρευτούν Χριστιανούς. Η βασική παρότρυνση και για τη μικρή κοινωνία του Βόλου, για την οποία μας μιλάει ο Ισαάκ, ήταν βασικά η ενδογαμία. Το οικονομικό αντικίνητρο χρησιμοποιήθηκε σαν ένα ακόμη ανασταλτικό στοιχείο για να μην κινηθεί ο Ισαάκ προς την κατεύθυνση της εξωγαμίας.

Η Μαρία, Χριστιανή παντρεμένη με Εβραίο που έχει βαφτιστεί Χριστιανός, αποδίδει κυρίως στους συντηρητικούς Εβραίους την εμμονή στη ενδογαμία: *«Οι συντηρητικοί Εβραίοι που επιθυμούν την ενδογαμία στεναχωριούνται όταν η μάνα δεν*

συνήθως τα πρωτότοκα παιδιά ταυτίζονται με τα χαμένα μέλη της οικογένειας τα αισθήματά τους είναι επηρεασμένα από την ενοχή που νοιώθουν για τα άτομα που εξαφανίστηκαν (1981:85).

είναι Εβραία. Στεναχωριούνται πολύ, όταν οι γιοί παντρεύονται Χριστιανές. Η μάνα δίνει την ανατροφή, ό,τι θέλει η μάνα γίνεται στο σπίτι».

Ο Γιάννης, από τη σκοπιά του Χριστιανού που έχει παντρευτεί Εβραία, αλλά και ενός ανθρώπου ιδιαίτερα ευαίσθητου σε θέματα μειονοτήτων, θεωρεί την ενδογαμία μείζον θέμα για την επιβίωση και τη διατήρηση της συνοχής τους, παρά το γεγονός ότι το άνοιγμα της κοινωνίας γενικά και το μαράζωμα της κοινότητας ειδικά οδηγούν στους μικτούς γάμους: *«...γιατί οι Εβραίοι, που ήταν πάντα μειοψηφία, πρέπει να μένουν δεμένοι μεταξύ τους σαν κρίκοι μιας αλυσίδας. Μόνον έτσι οι μειοψηφίες είναι πολύ συμπαγείς. Αν δεν είχαν αυτή τη συνοχή δεν θα διαιωνίζονταν. Είναι πιστοί στα έθιμα και τις παραδόσεις τους λόγω της θρησκείας. Σήμερα η ενδογαμία αναγκαστικά ατόνισε, γιατί η κοινωνία είναι πιο φιλελεύθερη και μαράζωσαν οι εβραϊκές κοινότητες. Επτά χρόνια έχει να γεννηθεί εβραϊόπουλο στο Βόλο. Όλοι είναι ενήλικες, πολύ κακό».*

Η ανάγκη για την επιβίωση της κοινότητας και η βαθιά ριζωμένη εβραϊκή «ευσυνειδησία» αποτέλεσαν για τον Λίνο τους λόγους για τους οποίους μια μακροχρόνια σχέση με Χριστιανή δεν κατέληξε σε γάμο: *«Η οικογένεια μου δεν ήταν φανατική με τη θρησκεία, είχε διδάξει όμως σε μένα και στον αδελφό μου ότι η ευσυνειδησία είχε να κάνει με την καταγωγή και τη συνέχεια της φυλής».*

Η Βίκυ με απόλυτα συγκροτημένη άποψη για την εβραϊκή της ταυτότητα, θεωρεί σύμπτωση το ότι γοητεύτηκε από έναν Εβραίο: *«Γνώρισα τον άντρα μου που είναι Εβραίος και μορφωμένο άτομο. Συνάντησα τον άντρα μου συμπτωματικά, δεν το επεδίωξα να είναι Εβραίος. Δεν πήγα ποτέ σε συνέδρια και τέτοια. Συνάντησα το χαρακτήρα και μου ταίριαζε».* Παρακολουθώντας τη συνολική σκέψη της Βίκυς, συμπεραίνει κάποιος ότι μόνον Εβραίο θα μπορούσε να παντρευτεί, αφού ακρογωνιαίο στοιχείο της προσωπικής της κοσμοθεωρίας είναι η εβραϊκότητά της, παρά το γεγονός ότι δηλώνει υπεράνω των δύο πλευρών και ανοιχτή σε όλες τις επιλογές: *«Δεν έχω στεγανά για τις σχέσεις με Εβραίο ή Χριστιανό. Ο αδελφός μου είναι παντρεμένος με Χριστιανή. Αυτός ο εβραϊκός λαός του βιβλίου, ανά γενιά μαθαίνει τα γραμμένα και τα σχολιάζει. Τοποθετείται κριτικά απέναντι στην προηγούμενη γνώση. Επομένως, σε κάθε γενιά υπάρχουν και διαφορετικές αντιμετώπισεις. Και αυτό είναι ένας τρόπος που οι Εβραίοι μπόρεσαν με απόσταση στις διάφορες κοινωνίες που πήγαν να ενσωματωθούν σε ένα βαθμό, να είναι αστικοί πληθυσμοί από τη μία, από την άλλη όμως να διατηρήσουν και μια διακριτή ταυτότητα, να ξέρουν ότι 'εμείς είμαστε διαφορετικοί, θέλουμε να είμαστε διαφορετικοί,*

αυτοπροσδιοριζόμαστε διαφορετικά και έχουμε και μια διαφορετική ιστορία'. Στην οικογένεια μας, μας ενδιαφέρει πάρα πολύ ο Εβραϊσμός ως σύστημα, σαν πολιτισμικό κεφάλαιο, σαν ιστορία, αλλά δεν ήμαστε ούτε καν, με την καλή έννοια, θρησκευόμενοι».

Τον ανομολόγητο φόβο της Βίκυς για τους μικτούς γάμους τον διατυπώνει ο Ισαάκ, ο οποίος -στην αγωνία του για το μέλλον των Εβραίων της διασποράς- βρίσκει ότι μόνη ελπίδα διαιώνισης του Εβραϊσμού είναι ο αυστηρός τρόπος επιβολής της ενδογαμίας, η οποία ισχύει δια νόμου στο Ισραήλ: *«Ευτυχώς είναι οι Εβραίοι στο Ισραήλ που παντρεύονται με ενδογαμία. Θά'θελα να διαιωνιστεί η φυλή, περισσότερο να μην εξαφανιστεί, όχι για τη καθαρότητα του αίματος και τέτοια. Εγώ δεν έστειλα τα παιδιά μου στο Ισραήλ. Πήγαν σε κάποια συνέδρια, συγκεντρώσεις με Εβραίους, όχι όμως με μανία».*

Η έρευνα αυτή ανέδειξε τόσο την αδυναμία της παρωχημένης διαδικασίας των προξενίων να συντηρήσουν την δυναμική της ενδογαμίας στα πλαίσια της εβραϊκής μειονότητας, όσο και άλλες παραμέτρους που οδήγησαν σε μικτούς γάμους. Οι άλλες παράμετροι φαίνεται να είναι: α) ο ιδεολογικός προσανατολισμός, ο οποίος ιδιοσυστατικά εμπεριέχει μερική ή ολική απόρριψη της θρησκείας όπως στις περιπτώσεις της Μπεάτα, της Έλλα και της Βίκυς *«Εγώ έχω κάνει πολιτικό γάμο από επιλογή, αν και ήμαστε δύο Εβραίοι»*, β) η ρεαλιστική προσέγγιση των λόγων για τους οποίους *«ο σύγχρονος άνθρωπος της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας απαγκιστρώνεται από τους παραδοσιακούς θρησκευτικούς θεσμούς»*, όπως αναφέρει ο Λίνος. Ποιος είναι ο βασικός λόγος που ωθεί τους νέους ανθρώπους σε μικτό γάμο; Για το Δαβίδ η απάντηση είναι προφανής: *«Ανέκαθεν ήταν το αισθηματικό. Για να πούμε μια μαύρη αλήθεια, οι νεαροί και οι νεαρές προξενεύονταν και παντρεύονταν σε νεαρή ηλικία. Έτσι προστατεύονταν και η παρθενία της κοπέλας, που ήταν απαραίτητη για το γάμο. Οι οικογένειες ήταν συντηρητικές και σήμερα υπάρχουν υπολείμματα της παραδοσιακής εβραϊκής οικογένειας και εμείς προσπαθούμε στην κοινότητά μας, η οποία είναι μικρή και άριστη, να τηρούμε τα έθιμα».* Είναι φανερό ότι ο Δαβίδ προσπαθεί να μεταθέσει το πρόβλημα, να βρει έναν επαρκή μεν αλλά δευτερογενή λόγο ενδογαμίας, γιατί απλά δεν θέλει να παραδεχτεί την αδιαμφισβήτητη και ταχεία συρρίκνωση του εβραϊκού πληθυσμού, ούτε βεβαίως την εξωστρεφή συμπεριφορά της εβραϊκής νεολαίας, που ζει απλά την εξέλιξη της κοινωνίας στην οποία είναι ενταγμένη.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η ενδογαμία -που για τους περισσότερους από τους συνομιλητές μου είναι ταυτόσημη με την επιβίωση της εβραϊκής κοινότητας- συναντά πλέον το ανυπέρβλητο εμπόδιο της αριθμητικής

απίσχυσης, με αποτέλεσμα η εξωγαμία να απενοχοποιείται κατ' αρχήν, λόγω ανάγκης για διατήρηση της ομάδας, αλλά και λόγω ερωτικού συναισθήματος και να επιλέγεται στη συνέχεια από τα νεαρά άτομα εβραϊκού θρησκευματος, που δεν θέλουν να μείνουν «έξω από τη ζωή». Είναι ελάχιστα τα υποκείμενα που υποστηρίζουν σήμερα ότι έρωτας μεταξύ ετερόδοξων δεν μπορεί να υπάρξει. Όπως η έρευνα στο Βόλο έδειξε η παραμονή στην ομάδα και η επιλογή της ενδογαμίας με προξενιό ή μετά από σχέση που προέκυψε σε συνέδρια γνωριμίας είχε τις περισσότερες φορές προσωπικό κόστος. Στη λίστα του ψυχικού κόστους για το άτομο που μπαίνει σε έναν τέτοιο γάμο, περίοπτη θέση κατέχουν: η επιλογή συζύγου μεγάλης ηλικίας, συζύγου με σεξουαλικές ιδιαιτερότητες, η επιλογή συζύγου από το συγγενικό περιβάλλον με γενετικά ρίσκα ή η επιλογή συζύγου από μακρινά μέρη που αναγκάζει σε απομάκρυνση από τον οικείο χώρο.

Από την έρευνα για τους μικτούς γάμους που διεξήχθη στην πόλη του Βόλου προκύπτει ότι δέκα πέντε παιδιά Εβραίων που σώθηκαν από τη Γενοκτονία, είτε γιατί τους βοήθησαν Χριστιανοί γείτονές τους είτε γιατί ανέβηκαν στο βουνό με τους αντάρτες ήταν «ψυχολογικά κοντύτερα» στην σχέση με Χριστιανό ή μη θρησκευόμενο υποκείμενο και την πραγματοποίηση ενός μικτού γάμου. Στην περίπτωση των Εβραίων του Βόλου, κυρίως μετά τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου που περιόρισε σημαντικά τις θρησκευτικές αναστολές, οι μικτοί γάμοι, σύμφωνα με την γνώμη όλων των συνομιλητών μου αποτελούν το μέσο και τον τρόπο για τη σταδιακή αφομοίωση της μειονότητας. Οι μικτοί γάμοι στο Βόλο έχουν αυξηθεί σημαντικά, γιατί το άνοιγμα της κοινωνίας, η σύγχρονη τεχνολογία, ο νέος τρόπος ζωής σε συνδυασμό με τον ολοένα και μειούμενο αριθμό των Εβραίων σε ηλικία γάμου διαμορφώνουν ένα πλαίσιο που δυσχεραίνει την επιλογή ενδογαμικής σχέσης. Όπως πιστεύουν πολλοί εβραίοι συνομιλητές μου, ο μικτός γάμος και μέσω αυτού η προσωπική διαδρομή στην κοινωνία, έχει επιπτώσεις κατά βάση θετικές στην ατομική, κοινωνική και επαγγελματική ζωή του ατόμου που τον επιλέγει.

vi. Αλλαγή θρησκευματος ή πολιτικός γάμος;

Ραχήλ: *«Μπορεί να άλλαξα θρησκεία, αλλά δεν άλλαξε τίποτε μέσα μου»*

Μόρις: *«Έχω κάνει και εγώ πολιτικό γάμο. Είναι η μεγάλη λύση. Δεν χρειάστηκε να πείσει κάποιος να αλλάξει τα πιστεύω του»*

Στο κεφάλαιο αυτό αναδεικνύεται η συμπεριφορά των ανθρώπων στις δύο διακριτές χρονικές περιόδους πριν και μετά τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στην κοινωνία του Βόλου. Θα αναδείξω την επιλογή των ανθρώπων όταν ο θρησκευτικός γάμος ήταν ανελαστική γραφειοκρατική επιλογή, προκειμένου να παντρευτούν μεταξύ τους άνθρωποι διαφορετικής θρησκείας. Τι γινόταν πριν τη θέσπιση του πολιτικού γάμου; Άλλαζαν εύκολα οι άνθρωποι θρησκεία προκειμένου να παντρευτούν ή η θρησκευτική μεταστροφή ήταν αιτία να μην παντρευτούν καθόλου; Ποιος αλλάζει θρησκεία συχνότερα, ο άντρας ή η γυναίκα; Σε ποια θρησκεία προσχωρεί εκείνος που επιλέγει την αλλαγή πίστης, στη θρησκεία της πλειονότητας ή της μειονότητας; Έχει ταξικά χαρακτηριστικά αυτή η μετακίνηση;

Μετά τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου, αν και μερικά ζευγάρια δεν έχουν πλέον το δίλημμα της αλλαγής θρησκείας, αποφασίζουν θρησκευτική μεταστροφή. Πώς διαχειρίζονται οι ενδιαφερόμενοι τα προβλήματα που προκύπτουν από την επιλογή τους να παντρευτούν με πολιτικό γάμο; Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να έχει ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά το συγγενικό περιβάλλον στην επιλογή του μικτού γάμου, αλλά και το πώς η βολιώτικη κοινωνία τους προσλαμβάνει. Από την έρευνα προκύπτει ότι βασική αιτία επιλογής του πολιτικού γάμου αποτελεί η υποσυνειδησιακή αποενοχοποίηση που προκύπτει στο άτομο που επιλέγει να παντρευτεί με αλλόθρησκο, αφού στον πολιτικό γάμο δεν απαιτείται αλλαγή θρησκείας ή διαδικασία της γαμήλιας θρησκευτικής τελετουργικής πρακτικής. Στο κεφάλαιο αυτό θα παραθέσω εν συντομία κάποιες πληροφορίες για τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα, θα παρουσιάσω τις απόψεις των συνομιλητών μου για την καταλυτική σημασία αυτού του θεσμού στην επιλογή του αλλοθρήσκου συντρόφου τους. Στο λεξιλόγιο των συνομιλητών μου περιλαμβάνονται λέξεις όπως «βαφτίζεται», «αλλάζει», «αλλαξοπιστεί», «γυρίζει», «έγινε βάφτιση στη Συναγωγή», όταν αυτοί αναφέρονται σε θρησκευτική μεταστροφή Χριστιανού που γίνεται Εβραίος. Κατά τη γνώμη μου οι λέξεις αυτές χρησιμοποιούνται επειδή τα υποκείμενα

είναι επηρεασμένα από τη φρασεολογία που κυριαρχεί στην κυρίαρχη χριστιανική κοινωνία που ζουν.

Σύμφωνα με την κοινωνιολογική μελέτη του Karady³⁴ που μπορούμε να λάβουμε υπ' όψιν μας και αφορά στους Εβραίους της Ευρώπης, οι πιο συνηθισμένες διαδικασίες για τη ριζική απομάκρυνση από την εβραϊκή ταυτότητα, μια τακτική την οποία ευρωπαϊκά κράτη εφάρμοσαν μεθοδικά, είναι: η θρησκευτική μεταστροφή προς τον Χριστιανισμό, οι μικτοί γάμοι και η «εθνικοποίηση» των εβραϊκών ονομάτων (2004:225). Οι μικτοί γάμοι, κατά τον Karady είναι ο δεύτερος παράγοντας απεμπολισμού του Ιουδαϊσμού, είναι περισσότερο «αυθόρμητος» και η αφομοίωση που προκύπτει από αυτόν πιο «φυσική» (2004:40). Σαν τακτική, η προσχώρηση στην κυρίαρχη θρησκεία και στην ευρωπαϊκή κοινωνία (και ειδικότερα στην Ελλάδα και τον Χριστιανισμό) απαιτεί τη αλλαγή θρησκείας ενός ανθρώπου. Όπως αναφέρουν οι ανθρωπολόγοι Buckser και Glasier³⁵, η θρησκευτική μεταστροφή καταδεικνύει την αλληλεπίδραση και συχνά την ένταση ανάμεσα στην ατομική συνειδητοποίηση και στις ανάγκες της κοινωνικής ζωής. Είναι μια ατομική διαδικασία που προϋποθέτει ριζική αλλαγή της θεώρησης του κόσμου και υιοθέτηση νέων οπτικών, στα πλαίσια συνταγματικών διαδικασιών και κοινωνικών σχέσεων (2003: xi).

Η ανθρωπολόγος Austin–Broos³⁶, ισχυρίζεται ότι η θρησκευτική μεταστροφή είναι ένα πολιτισμικό πέραςμα, πιθανά πειραματικό στην αρχή, που αποκτά στη συνέχεια ηθελημένα καθορισμένη κατεύθυνση και σχήμα και ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες γνώσεις και πρακτικές. Επαναπροσδιορίζει την ταυτότητα, τη μάθηση, την ιεράρχηση των αξιών και επαναπροσανατολίζει το άτομο. Δεν είναι ένας απλός συγκρητισμός, καθώς πρόκειται για μια απόλυτη ρήξη με την προηγούμενη κοινωνική ζωή. Πρόκειται στην πράξη για επαναπροσδιορισμό ενός καινούργιου εαυτού. Η θρησκευτική μεταστροφή είναι μια ξαφνική αλλαγή της ατομικής συνειδητότητας και του κοινωνικού «ανήκειν», μια αλλαγή της διανοητικής τοποθέτησης του υποκειμένου και της αντίληψης της φυσικής εμπειρίας, παραμέτρων

³⁴ Ο Karady είναι ούγγρος κοινωνιολόγος, διευθυντής του Γαλλικού Εθνικού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών στο Παρίσι (CNRS). Το βιβλίο του είναι μια κοινωνιολογική μελέτη που μας δίνει δεδομένα για κοινωνικοϊστορικά θέματα, που αφορούν στην παρουσία των Εβραίων στις βασικές ευρωπαϊκές χώρες από το 18^ο αι. μέχρι σήμερα.

³⁵ Οι αναφερόμενοι αμερικανοί ερευνητές έχουν δημοσιεύσει άρθρα σχετικά με τη θρησκευτική μεταστροφή.

³⁶ Η Austin – Broos είναι καθηγήτρια ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο του Sydney. Ανάμεσα στις δημοσιεύσεις της περιλαμβάνονται άρθρα σχετικά με τη θρησκευτική μεταστροφή.

των οποίων η εκδήλωση εξαρτάται και από το πολιτισμικό πλαίσιο της κοινωνίας στην οποία ζει και από το χαρακτήρα του (1997:2).

Στις περιπτώσεις που γίνεται μια τυπική αλλαγή θρησκείας και βάπτισή σε Χριστιανό δεν έχουμε πάντα μια θρησκευτική μεταστροφή εν ονόματι μεταφυσικών ανησυχιών ή θεολογικών απόψεων. Έχουμε πρακτικά μια απλή, γραφειοκρατική προσχώρηση στην κυρίαρχη θρησκεία, με στόχο την κοινωνική αφομοίωση και την κοινωνική ενσωμάτωση. Από την έρευνά μου αυτή γίνεται φανερό, ότι η θρησκευτική μεταστροφή προκειμένου να καταστεί δυνατός ο μικτός γάμος στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου είναι χρηστική και δεν είναι ένα «πολιτισμικό πέρασμα», όπως το αποκαλεί η Austin – Broos.

Ο πολιτικός γάμος έλυσε σε μεγάλο βαθμό πολλά προβλήματα και έκανε την ενδεχόμενη αλλαγή θρησκευόμενου να φαίνεται περισσότερο συνειδητή επιλογή, αφού δεν γινόταν πλέον κάτω από την πίεση της ανάγκης. Στην Ελλάδα πριν από την θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου το 1984, το μείζον δίλημμα για ένα μικτό ζευγάρι που ήθελε να παντρευτεί ήταν η επιλογή της θρησκείας και το αμέσως επόμενο ήταν η διαδικασία της αλλαγής θρησκευόμενου για το ένα μέλος.

Αλλά πώς βλέπει ένας Εβραίος τον Εβραίο που βαπτίζεται Χριστιανός, ή και έναν Χριστιανό που γίνεται Εβραίος; Πως αντιλαμβάνεται ο θρησκευόμενος Εβραίος τον μέχρι πρότινος ομόθρησκό του, που επιλέγει την κυρίαρχη (στην κοινωνία όπου ζουν) χριστιανική θρησκεία; Από τα λεγόμενα των συνομιλητών μου προκειμένου να γίνει ένας μικτός γάμος, όταν προϋπόθεση τέλεσής του ήταν η αλλαγή θρησκείας προέκυπτε θέμα φύλου. Όπως πιστεύουν οι συνομιλητές μου οι γυναίκες προσχωρούν με μεγαλύτερη ευκολία στην θρησκεία του μέλλοντος συζύγου, γεγονός που ήταν συνηθέστερο στο παρελθόν. Σε αυτές τις συνεντεύξεις του Βόλου αναφέρθηκε από συνομιλητές ότι ισχύει το ίδιο που αφορά κάθε μειονότητα. Η ενσωμάτωση δηλαδή ενός νέου μέλους είναι πάντα κέρδος, επειδή στην κυρίαρχη κοινωνία η μειονότητα πρέπει να υπολογίζει τι χάνει και τι κερδίζει και πόσο αυτό έχει σημασία για τις επόμενες γενιές.

Για την εβραϊκή μειονότητα του Βόλου, λόγω του ολιγάριθμου των μελών της γίνεται ζωτικής σημασίας ο υπολογισμός του «τι χάνει, τι κερδίζει». Σχετικά με το θέμα του φύλου και τον υπολογισμό κέρδους – ζημίας της μειονότητας η Βίκυ λέει: *«Εμένα ο πατέρας μου είναι Εβραίος, στην εβραϊκή μειονότητα έφερε μια γυναίκα μέσα Χριστιανή που έγινε Εβραία. Θα ήταν διαφορετικό αν εκείνος έφευγε και γινόταν Χριστιανός. Θα είχε άλλη βαρύτητα, άρα το φύλο έχει να κάνει».*

Στο παρακάτω απόσπασμα ο Δαβίδ, άνθρωπος με εμπειρίες από την ανάμειξή του στη ζωή της Κοινότητας των Εβραίων του Βόλου, αναφέρει μια απλή διαδικασία μεταστροφής στην εβραϊκή θρησκεία και ονομάζει «δακτυλοδεικτούμενο» τον Εβραίο που έχει εγκαταλείψει την θρησκεία του. Τον ίδιο όρο, «δακτυλοδεικτούμενος», χρησιμοποίησαν οι συνομιλητές μου σαν αντιεβραϊκό στερεότυπο, για να προσδιορίσουν την ετερότητα: *«Τη Χριστιανή την δέχονταν πιο εύκολα οι Εβραίοι, με την προϋπόθεση ότι θα μάθαινε κάποια πράγματα. Θά'κανε 'λουτρό καθαριότητας', θα μάθαινε και πέντε προσευχές και από κει και πέρα θα 'ρχόταν στη Κοινότητα και θα γινόταν ο γάμος. Επίσης, κάποιοι λίγοι Εβραίοι γίναν Χριστιανοί. Για πολλούς, αυτός, αν δεν ήταν απόβλητος από την Κοινότητα, ήταν δακτυλοδεικτούμενος. Βέβαια, η Κοινότητα έδειξε συμπάθεια για κάποιους ανθρώπους Εβραίους που γίναν και Χριστιανοί. Δεν ήταν θέμα μόδας, ήταν θέμα δικής τους ανάγκης και δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς και παντρεύονταν αλλόθρησκους. Κοπέλα που βαπτίστηκε³⁷ Εβραία και έρχεται στη Συναγωγή, εμείς την περιβάλλουμε με ζεστασιά. Είναι γιατί κάποιος έρχεται στη κοινότητά μας. Αλλά και κοπέλα Εβραίου ζευγαριού, που βαπτίστηκε Χριστιανή για να παντρευτεί και έρχεται στη Συναγωγή και πάλι της μιλάμε...καλά. Εγώ είχα μια ξαδέλφη και... 'πέσαν να τη φάνε' όλοι που έγινε Χριστιανή, αλλά και τόσοι και τόσοι είναι τώρα που οδηγήθηκαν σε μικτό γάμο».*

Ο Ζαχαρίας, ο οποίος παρότι δηλώνει άθεος και υπήρχε ήδη η δυνατότητα του πολιτικού γάμου, προκειμένου να παντρευτεί τη γυναίκα του άλλαξε, έστω και γραφειοκρατικά την πίστη του. Το έκανε χωρίς αναστολές, χωρίς να πιστεύει ότι εκχωρεί το παραμικρό, χωρίς συνειδησιακές αντιρρήσεις. Είναι μια προσχώρηση στην κυρίαρχη θρησκεία, με στόχο την κοινωνική αφομοίωση και την κοινωνική ενσωμάτωση: *«Αυτό που μου ζήτησε όμως η γυναίκα μου ήταν ότι αν παντρευόμασταν έπρεπε να κάνουμε θρησκευτικό γάμο το 1994, αν και υπήρχε ο πολιτικός γάμος. Πήγαμε στην Αθήνα σε κάτι γνωστούς, υπέγραψε ένας παπάς και τελείωσε το θέμα. Άλλαξα πίστη εγώ, δεν με προβληματίσε καθόλου αυτό γιατί ήθελα να παντρευτώ τη γυναίκα μου και δεν θεώρησα ότι εκχώρησα κάτι, γιατί δεν υπήρχε τίποτε να*

³⁷Στην εβραϊκή θρησκεία δεν υπάρχει το χριστιανικό τελετουργικό της βάφτισης, προκειμένου το νεογέννητο κορίτσι ή αγόρι να πάρει το όνομά του. Τη γέννηση του κοριτσιού συνοδεύουν διαφορετικά έθιμα από αυτά του αγοριού. Η τελετή της ονοματοδοσίας Φαδάριο γίνεται στο σπίτι σε χρόνο που καθορίζουν οι γονείς ή στη συναγωγή οποιαδήποτε ημέρα, ενώ ταυτόχρονα διαβάζεται η Τορά (Εβραϊκή Κοινότητα Βόλου, 1998:15). Στο αγόρι που θα γεννηθεί, μετά την τελετουργία της περιτομής (Μπρίτ – Μιλά), την όγδοη μέρα από τη γέννησή του απαγγέλλουν ένα Κιντούς με το κρασί, με το οποίο βρέχουν τα χείλη του βρέφους, και ακολουθεί η τελετή της ονοματοδοσίας (Μάικλ Κάνιελ, 1982:169 κ.εξ).

εκχωρήσω». Η επιλογή όμως να παντρευτούν σε άλλη πόλη ίσως υποδηλώνει μια ενοχική στάση απέναντι στις επιλογές και φανερώνει την επιθυμία και των δύο συζύγων να πραγματοποιήσουν το μικτό γάμο, χωρίς να προκαλέσουν έντονες εντυπώσεις στην κοινωνία την οποία ζουν.

Η επιλογή μιας άλλης πόλης ή και χώρας έχει γίνει και από άλλα ζευγάρια με τα οποία συνομιλήσα. Βασικός λόγος ήταν η επιθυμία αποφυγής σχολίων από τον κοινωνικό περίγυρο μιας επαρχιακής πόλης με την στενότητα των αντιλήψεων. Μιλώντας για το γάμο του στη δεκαετία του '60 ο Ισαάκ θυμάται: *«Στο Βόλο δεν υπήρχε πιθανότητα καμία να δεχτούν να τελέσουν το γάμο, η κοινωνία είχε περιορισμούς, μικρή... Τελικά το δέχτηκαν από τη Συναγωγή να γίνει ο γάμος στην Αθήνα».*

Για κάποια ζευγάρια με διαφορετικό θρήσκευμα, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα των συνομιλητών μου το προσωπικό κόστος ήταν ακόμη πιο μεγάλο. Κάποιοι άνθρωποι αποφάσισαν να μην παντρευτούν καθόλου, καθώς αυτό ήταν ανέφικτο γραφειοκρατικά στην Ελλάδα πριν τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στη χώρα, το 1982. Κάποιοι άλλοι, επειδή ήταν ερωτευμένοι και δεν μπορούσαν να επισημοποιήσουν τη σχέση τους στην Ελλάδα στη δεκαετία του '50, όχι μόνο εξαναγκάστηκαν να κάνουν γάμο σε άλλη χώρα, που δεν είχε νομική ισχύ στην Ελλάδα, αλλά λόγω κοινωνικού περιγύρου τον κράτησαν κρυφό για όλα τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής τους. Μια τέτοια περίπτωση προσπάθειας να τελέσουν έστω και άτυπο για την Ελλάδα γάμο, εκτός της χώρας στην οποία ζήσαν είναι και αυτή του πεθερού της Ντένιας, για την οποία η ίδια αναφέρει:

«Βρέθηκε ο πεθερός μου στο Βόλο και γνώρισε την πεθερά μου που ήταν Χριστιανή και αναγκάστηκαν να κάνουν ένα πολιτικό γάμο στη Βενετία, που δεν είχε όμως καμία ισχύ στην Ελλάδα. Ζήσαν όλα τα χρόνια έτσι, χωρίς επίσημο γάμο. Το κάναν έτσι... για τον εαυτό τους. Γραφειοκρατικά ήταν ανύπαντροι. Ήταν πολύ μεγάλος έρωτας, ήταν Εβραίος ο πεθερός, αυτή Χριστιανή, τελείωσε, έπρεπε να μείνουν έτσι. Η πεθερά μου δεν θέλησε ποτέ να γίνει Εβραία και ούτε ο πεθερός μου ήθελε να αλλάξει πίστη».

Ο «συμβιβασμός» και η «προσποίηση» είναι δύο όροι ιδιαίτερα συνηθισμένοι στη φρασεολογία των συνομιλητών μου, όταν αυτοί μιλούν για θέματα θρησκείας, Εκκλησίας, Συναγωγής ή για θέματα κοινωνικών συναναστροφών. Αφορά περισσότερο τις περασμένες γενιές, όταν η θρησκευτική μεταστροφή είχε χαρακτήρα υποχρεωτικότητας για την γραφειοκρατική πραγματοποίηση του γάμου μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικό θρήσκευμα. Η κατ' επίφαση αλλαγή θρησκεύματος

προέκυπτε από την ανάγκη της αρμονικής συνύπαρξης με τον ή την σύζυγο και ήταν ένας συμβιβασμός που μπορούσε να κρατήσει πολλά χρόνια, όπως στην περίπτωση της μητέρας της Ραχήλ, που στη δεκαετία του '70 έγινε Εβραία για να παντρευτεί τον σύζυγό της, χωρίς ποτέ να μεταστραφεί συνειδητά στη νέα της θρησκεία. Όπως λέει η Ραχήλ, μετά το θάνατο του πατέρα της η μητέρα της συνεχίζει να υποστηρίζει τον ίδιο ρόλο στον οποίο μπήκε με τον εβραϊκό γάμο της, αλλά δεν αναστέλλεται να εκφράσει και πάλι την χριστιανικότητά της: *«Η μητέρα μου έκανε κατήχηση για να γίνει Εβραία και μετά ακολουθούσε στα θρησκευτικά θέματα τον μπαμπά μου, στα πάντα...πήγαινε στη Συναγωγή...τηρούσε τις εβραϊκές γιορτές...Δεν έκανε ποτέ το σταυρό της, μπροστά στο μπαμπά μου, δεν άναβε κεράκι, ποτέ, ποτέ. Είναι τριάντα πέντε χρόνια Εβραία. Τώρα, πάει και στην Χριστιανική εκκλησία, σε μοναστήρια, ανάβει και τη λαμπάδα, μπαίνουνε και σε εκκλησίες στις εκδρομές, αλλά για να δούνε πως είναι. Και τότε υποκρίνονταν και τώρα υποκρίνεται, πάει στη Συναγωγή, περνάει καλά, έχει τις εβραίες φίλες της, θέλει να τιμήσει και το μπαμπά μου, δεν σκέφτηκε μετά το θάνατό του να αλλάξει. Αφού είναι και η παρέα της εκεί, 'δεν κάνω το σταυρό μου, δεν με νοιάζει, είναι και πολλά χρόνια, τώρα το 'χω μάθει, το 'χω συνηθίσει...' μου λέει όταν τη ρωτώ σήμερα, πώς νοιώθει...που άλλαξε».*

Η διαφορά αντίληψης των γενεών φαίνεται από τη διαφορετική στάση της Ραχήλ σε σχέση με τη μητέρα της, για την οποία το πέρασμα των ορίων ήταν απαγορευτικό. Η Ραχήλ στην εποχή μας, παρά την επιλογή της να αλλάξει θρησκεία για να παντρευτεί τον χριστιανό άνδρα της, δεν υποκρίνεται και δεν υπηρετεί το ρόλο μιας πιστής χριστιανής γιατί αντιλαμβάνεται τα όρια των θρησκευτικών και των κοινωνικών υποχρεώσεων πιο χαλαρά. Η λανθάνουσα χριστιανικότητα της μητέρας της ίσως ερμηνεύει και την ευκολία αλλαγής θρησκείας της ίδιας της Ραχήλ, η οποία στην ερώτηση πώς βιώνει το θρησκευτικό συναίσθημα με την εμπειρία δύο θρησκευτικών μεταστροφών μέσα στην ίδια οικογένεια-αφού και η ίδια έγινε Χριστιανή για να παντρευτεί τον άνδρα της-απαντά: *«Έκανα κατήχηση για να γίνω Χριστιανή. Γιατί έπρεπε να μάθω και την Καινή Διαθήκη. Είναι μεγάλο βήμα να αλλάξεις τη πίστη σου και πρέπει να το κάνεις με τη ψυχή σου, γνωρίζοντας. Εγώ να καταλάβεις, δεν μπορώ να φιλήσω εικόνες, δεν μπορώ να κάνω τίποτε. Το μόνο που μπορώ να κάνω είναι το σταυρό και ν' ανάψω τα κεριά μου. Μέχρι εκεί μπορώ να κάνω, παραπάνω τίποτε, γιατί δεν έχουν οι Εβραίοι εικόνες, δεν έχουν εξομολόγηση, δεν γίνεται να νιώσω τέτοια...δεν μπορώ, δεν μπορώ. Εσύ μπορεί να συγκινείσαι με τη Παναγία και το Χριστό, εγώ δεν νιώθω τίποτε. Μπορεί να άλλαξα θρησκεία, αλλά δεν*

άλλαξε τίποτε μέσα μου». Στην πράξη, η Ραχήλ ίσως και να προβάλλει υποσυνειδησιακά την ανάστροφη εικόνα της μητέρας της και των βιωμάτων της πάνω στις υπαρξιακές της αναζητήσεις. Προσχωρώντας στο Χριστιανισμό για να παντρευτεί, αλλάζει θρησκεία, αλλά δεν την κάνει βίωμα, έστω και αν είναι η πρώτη θρησκεία της μητέρας της.

Η Βίκυ αναφερόμενη στη μεταστροφή της μητέρας της για να παντρευτεί τον Εβραίο πατέρα της στη δεκαετία του '60, λέει για τους συμβιβασμούς της και τις οικογενειακές ισορροπίες: *«Οι παππούδες μου ποτέ δεν πίστεψαν ότι η μαμά μου έγινε Εβραία κατά βάθος, ούτε το πίστεψαν, ούτε θα ήθελαν κάτι τέτοιο. Δεν πίστευαν ότι ένας άνθρωπος, που έχει βιώματα και του οποίου τα βιώματά του είναι μέρος της ταυτότητάς του, ότι θα τα αφήσει για να πάρει μια άλλη θρησκεία. Η μαμά μου πάντα έλεγε ότι 'εγώ φορούσα ένα στραβό καπέλο και το άφησα, για να βάλω ένα άλλο εξίσου στραβό'. Ήταν τυπικό το θέμα περισσότερο και οι παππούδες μου το ξέραν αυτό. Ο παππούς μου μια φορά της είχε φέρει γλυκά για μια εβραϊκή γιορτή και της είπε 'σου έφερα κόρη μου γλυκά, παρόλο που ξέρω ότι εσείς οι νέοι δεν δίνετε σημασία σε αυτά τα θρησκευτικά πράγματα'. Που σημαίνει, ότι οι άνθρωποι ήξεραν ότι και η μαμά μου απλά προσποιούνταν, για να είναι όλοι ικανοποιημένοι».*

Την αίσθηση ενός μακροχρόνιου, συνειδητού συμβιβασμού με την «άλλη θρησκεία» αφήνει να διαφανεί ο Χάρης, όταν μιλάει για τη μητέρα του, πού άλλαξε την εβραϊκή θρησκεία της και έγινε Χριστιανή: *«Η μάνα μου, όταν ερωτεύτηκε τον πατέρα μου, αυτό που την ενδιέφερε ήταν να τον παντρευτεί και το θέμα της θρησκείας γι αυτήν και τους γονείς της πήγε στην άκρη. Η μητέρα μου έμεινε χήρα σε πολύ νέα ηλικία, πενήντα χρονών και μέχρι το τέλος που πέθανε ο πατέρας μου, αλλά και μετά, τον αγαπούσε τον πατέρα μου. Δεν ξαναπαντρεύτηκε ποτέ και φυσικά δεν ξανάγινε Εβραία. Ήταν μια ικανή και έξυπνη γυναίκα, που ήξερε πάντα τι έκανε και γιατί το έκανε». Στην ερώτηση μας για τις συνθήκες της βάφτισης της μητέρας του, ο Χάρης λέει: «Βρήκαν ένα παπά, πήγαν κρυφά σε ένα ποτάμι για να μην τους δουν και να μην μάθουν, ολόκληρη κοπέλα η μητέρα μου, την βαφτίσαν με ένα φουστάνι και μετά πήραν ένα ψεύτικο χαρτί από τον κοινοτάρχη και τους πάντρεψε ο ίδιος παπάς. Ήταν ακόμη η κατάσταση δύσκολη, δεν θέλαν να μάθει κανένας. Το όνομά της ήταν Ραζιλίκ, αλλά τη φωνάζαν Σοφία, για να μην ανακαλύψουν ότι ήταν εβραϊόπουλο. Όταν βαφτίστηκε, πήρε το χριστιανικό όνομα Μαρία. Στον τάφο της σήμερα στο χριστιανικό νεκροταφείο», συμπληρώνει ο Χάρης κλαίγοντας από συγκίνηση, «γράφει Ραζιλίκ, Σοφία, Μαρία». Είναι μια παραδοχή από την μεριά των παιδιών της, ότι βαθιά στην*

ψυχή της η μητέρα τους παρέμεινε Εβραία. Στην ολοκλήρωση της ζωής της τα παιδιά της αισθάνθηκαν υποχρεωμένα να της αποδώσουν την αρχέγονη πίστη της, έστω με την επαναφορά του εβραϊκού της ονόματος στον τάφο της.

Από τη μεριά της, η Μπεάτα δείχνει να έχει τις αμφιβολίες της σχετικά με το κατά πόσον η Χριστιανή μητέρα της, που έγινε Εβραία στη δεκαετία του '50, έχει μεταστραφεί, παρ' όλο που είναι πλήρως ενταγμένη στη ζωή της τοπικής Ισραηλιτικής κοινότητας: *«Το γεγονός ότι η μαμά μου ήταν μικρούλα όταν παντρεύτηκε, συν το γεγονός ότι ήταν συντηρητική, που σημαίνει ότι μπορεί να κάνεις πολύ πιο εύκολα κάποιους συμβιβασμούς, σε συνδυασμό με την πολύ αγάπη και υπάρχει ακόμα και σήμερα για τον πατέρα μου, την βοήθησαν πάρα πολύ να μπει και μπήκε σε μεγάλο βαθμό στην ουσία της εβραϊκής ζωής και θρησκείας. Ένα ρόλο έπαιξε νομίζω η αυτοάμυνα, με την έννοια ότι 'υποστηρίζω αυτό στο οποίο πια ανήκω'.* Μπήκε μέσα στο πνεύμα, ασχολούνται και οι δύο με την Κοινότητα και τους Εβραίους, την αγαπάν πολύ στην Κοινότητα, τους αγαπάει πολύ, υποστηρίζει όλα τα ζητήματα της Κοινότητας, τηρεί τις παραδόσεις αυστηρά. Τώρα, αν μπήκε εντελώς και μετεστράφη πλήρως...είναι ένα δύσκολο ερώτημα, στο οποίο μάλλον δεν μπορώ να απαντήσω. Εκτιμώ πάντως ότι πάντα κουβαλάς μια ταυτότητα την οποία έχεις αφήσει, αλλά ποτέ στο βάθος δεν έχεις αφήσει». Το δίλημμα για το «αληθινό» και το «ειλικρινές» που τίθεται γενικότερα απασχολεί και τη Μπεάτα, η οποία ακόμη και σήμερα διερωτάται για την ειλικρίνεια της θρησκευτικής μεταστροφής της μητέρας της.

Η πίεση των προκαταλήψεων στις παλιότερες γενιές συχνά εξωθούσε τις εβραϊκές οικογένειες, όπως και κάθε μειονοτική ομάδα, να αναζητούν την κοινωνική ενσωμάτωση με την επιλογή της αλλαγής θρησκείας. Αντίθετα υπήρχαν και οι παραδοσιακές εβραϊκές οικογένειες που επέλεγαν να τηρούν αυστηρά την πρακτική της τήρησης της ενδογαμίας, εις πείσμα των συνθηκών της κυρίαρχης κοινωνίας στην οποία ζούσαν και η οποία πίεζε για αφομοίωση. Πολλές φορές, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, οι οικογένειες διαπιστώνοντας τις αντικειμενικές δυσκολίες ένταξης στο κυρίαρχο κοινωνικό περιβάλλον, επηρεάζουν τα παιδιά τους και έτσι δρομολογούν με νέους όρους, την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία. Στην Αμπατζοπούλου διαβάζουμε ότι στο μυθιστόρημα του Δημητρακόπουλου *Μάγδα η Εβραία* η θεία δεν ήθελε να μπει μια Εβραία αβάφτιστη στο σπίτι της, αλλά δεν έχει αντίρρηση εφόσον θα προηγηθεί ο προσηλυτισμός: «'Οβριά θα πάρεις;' 'Ναι θεία, μα θα τη βαφτίσουμε πρώτα. Θα κάνουμε καλό και στη ψυχή μας'» (1998:222). Για τον Έλληνα ορθόδοξο Δημητρακόπουλο, που κινείται στη γραμμή του θρησκευτικού

αντι-ιουδαϊσμού, το βάπτισμα αρκεί για να σώσει τον Εβραίο. Για την Εβραία που προσηλυτίζεται από έρωτα και μαζί με αυτήν και οι γονείς της το σκάνδαλο καταργείται, αφού θεωρείται πλέον ενσωματωμένη πλήρως (1998:225).

Αναφερόμενη στη κοινωνική πίεση για ενσωμάτωση στη πλειοψηφούσα κοινωνία του Βόλου και την παρότρυνση των γονιών να αλλάξει την θρησκεία του με σκοπό την κοινωνική ενσωμάτωση, η Ελένη λέει για τον άντρα της που βαφτίστηκε Χριστιανός στη δεκαετία του '40, πολύ πριν παντρευτούν: *«Ο άντρας μου ήταν από οικογένεια Εβραίων, αλλά είχε ευχή από τον πατέρα του: 'όταν μεγαλώσεις, να βαφτιστείς και Χριστιανός', δεν ήταν φανατισμένος, ήταν πολύ πολιτισμένος άνθρωπος»*. Η Ελένη είναι βέβαιη ότι ο άντρας της, στη πραγματικότητα εξωθήθηκε από τους Εβραίους γονείς του να βαπτισθεί Χριστιανός, για να ενσωματωθεί απρόσκοπτα στην κοινωνία: *«Τους φωνάζαν 'Εβραίοι, Εβραίοι' και ο παππούς και ο πατέρας του άντρα μου τον παρότρυναν, άμα βρεθεί καμιά ελληνίδα Χριστιανή ν' αγαπήσει, να παντρευτεί Χριστιανή. Αυτά μου τάπε ο άντρας μου, μετά που παντρευτήκαμε. Βαφτίστηκε είκοσι χρονών, όταν τον γνώρισα ήταν είκοσι πέντε χρονών, ήταν άσχετο με μένα και το γάμο μας ότι βαφτίστηκε. Το έκανε από μόνος του πριν πάει στο αντάρτικο στο βουνό, το 1945»*. Η νέα θρησκευτική ταυτότητα έδωσε στον Ιάκωβο ένα νέο πέρασμα στον κοινωνικό του περίγυρο. Έκανε ένα κύκλο ζωής στον οποίο χωρίς γραφειοκρατικές δυσκολίες παντρεύτηκε, βάφτισε τα παιδιά του Χριστιανούς, τους έδωσε χριστιανική παιδεία, ενσωματώνοντάς τα, κατά τη γνώμη του απολύτως στον τοπικό κοινωνικό ιστό.

Η άποψη του Εβραίου γονιού για την ανάγκη ενσωμάτωσης της οικογενείας του στην πλειοψηφία είναι κάποιες φορές τόσο πειστική, ώστε να καθορίζει την παραπέρα συμπεριφορά των παιδιών και να προκύπτουν αισθήματα που βαρύνουν τις ψυχές τους, όπως το αίσθημα της ντροπής για την καταγωγή. Σύμφωνα με τον Lewin,³⁸ ένας Εβραίος που αισθάνεται ντροπή για την καταγωγή του και εκφράζει το αίσθημα απώθησης του εαυτού (self-hatred Jew ή self-hated Jew) απορρίπτει οτιδήποτε εβραϊκό, επειδή θεωρεί ότι τον κρατά μακριά από την πλειοψηφία στην

³⁸ Ο Kurt Lewin αναγνωρίζεται ως ο ιδρυτής του κινήματος για την επιστημονική μελέτη της ομάδας. Επινόησε τον όρο *Δυναμική ομάδα* για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο ομάδες και άτομα δρουν και αντιδρούν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η *Δυναμική της ομάδας* μπορεί να οριστεί ως ένα πεδίο έρευνας αφιερωμένο στη βελτίωση των γνώσεων σχετικά με τη φύση των ομάδων, τους νόμους της ανάπτυξής τους και των διασυνδέσεων τους με άλλα άτομα, άλλες ομάδες και τα μεγαλύτερα ιδρύματα. Στο βιβλίο του (1948) υποστηρίζει ότι με βάση τα αισθήματα και τα συναισθήματα τα μέλη μιας ομάδας σχηματίζουν μια κοινή αντίληψη.

οποία επιθυμεί διακαώς να ενσωματωθεί. Το φαινόμενο του μίσους του εαυτού εμφανίζεται στις μειονότητες, προκύπτει από την πίεση που ασκεί η πλειοψηφούσα ομάδα και παράγει αρνητική συμπεριφορά κάποιων μελών της μειονότητας απέναντι σε άλλα μέλη της (1948:164).

Στο παρακάτω απόσπασμα ο Ααρών δεν μιλά παρά ελάχιστα για την εβραϊκή του καταγωγή. Η γυναίκα του Μαρία, στην προσπάθεια της να το ερμηνεύσει, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τον μεγάλωσαν με ένα κάποιο αίσθημα ντροπής για την καταγωγή του: *«Δεν ξέρω, ίσως κατά βάθος να τον ενοχλεί που είναι Εβραίος. Η μάνα του φταίει, που μπόλιασε το παιδί της έτσι εναντίον των Εβραίων, όπως ένιωθε και η ίδια. Έχει νομίζω μια ανομολόγητη επιθυμία να μην είναι Εβραίοι. Ο Ααρών δεν είχε ποτέ σχέση με καμία Εβραία, του έκαναν προξενιά, αλλά απέτυχαν. Η πεθερά μου, αν και Εβραία δεν ήθελε ούτε να ακούσει για Εβραία νύφη. Όταν έμαθε για τη σχέση του γιού της με μένα δεν υπήρχε πρόβλημα γιατί είμαι Χριστιανή και όπως σου είπα η πεθερά μου δεν χωνεύει τους Εβραίους. Φαντάσου ότι στον πεθερό μου, που 'χε εβραϊκό όνομα δεν του άρεζε το όνομά του και δεν ήθελε με τίποτε ο εγγονός του να πάρει το όνομά του, όπως και δεν το πήρε τελικά. Να φανταστείς ότι όχι μόνο δεν μιλάει ο άντρας μου, αλλά ούτε καν να μάθουν τα παιδιά ότι είναι Εβραίοι δεν ήθελε και έτσι αυτά μέχρι αρκετά μεγάλα δεν ήξεραν τίποτε. Επέμενα στον άντρα μου ότι έπρεπε να εξηγήσουμε στα τρία μας παιδιά ότι ο μπαμπάς τους έχει εβραϊκή καταγωγή. Ανησυχούσα μην τυχόν το μάθουν από τρίτους. Όταν εγώ είπα το θέμα στα παιδιά, ο Ααρών δεν μίλησε καθόλου».*

Η Μαρία ανατρέχει στα οικογενειακά βιώματα του άνδρα της στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει τόσο την σιωπή του για την εβραϊκή του καταγωγή όσο και την βάφτισή του σε Χριστιανό: *«Από την επιρροή της μητέρας...τόρα που είναι ενενήντα χρονών η πεθερά μου και τάχει χάσει, κλαίει και λέει ότι είναι όλοι καθολικοί. Έχει νομίζω μια ανομολόγητη επιθυμία να μην είναι Εβραίοι...δεν ξέρω...ο άντρας μου δεν έχει κανένα φίλο Εβραίο. Στα σχολικά του χρόνια στη Λάρισα τα εβραιόπουλα έκαναν παρέα μεταξύ τους. Ο άνδρας μου ήταν κλειστό παιδί και έκανε παρέα μόνο με δύο τρία χριστιανόπουλα και όχι με εβραιόπουλα».* Η Μαρία ζει μια ιδιαίτερη εμπειρία, προσπαθεί να ισορροπήσει με κάποιες αντιφατικές πλευρές της καθημερινότητάς της. Έχει μια πολύ καλή σχέση με τον άντρα της, ο οποίος με τη σειρά του στη διάρκεια των ετών αυτών έκανε πολλές υποχωρήσεις και συμβιβασμούς εναρμονιζόμενος ολοένα και περισσότερο με το χριστιανικό περιβάλλον μέχρι να αφομοιωθεί πλήρως, όπως θεωρεί η σύζυγός του. Πέρασε από

μια φάση αποστασιοποίησης έως και απόκρυψης της εβραϊκής του ιδιότητας από τον περίγυρό του και στο τέλος, σύμφωνα με τα λεγόμενα της γυναίκας του φαίνεται ότι απέρριψε στη πράξη τις παραδόσεις, τις βιοτικές κατευθύνσεις και τη φιλοσοφία του ιουδαϊσμού. Απέρριψε την εβραϊκή του ταυτότητα, διότι επηρεασμένος από τους γονείς του είχε ξεπεράσει από τα νεανικά του χρόνια τη δέσμευση να γίνει ένας καλός Εβραίος. Όλη αυτή η μεταστροφή του φαίνεται ότι προέκυψε ευκολότερα, διότι πολύ πιο πριν η οικογένεια του είχε δρομολογήσει την αφομοίωσή της στο κυρίαρχο χριστιανικό περιβάλλον. Η ένταξη κορυφώθηκε με την αλλαγή της πατρογονικής του θρησκείας κατά τον επισημότερο τρόπο, τη βάφτιση στη χριστιανική εκκλησία.

Η κοινωνική καταξίωση είναι στόχος τον οποίο κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο. Η ανάμειξη στα τοπικά κοινωνικά, πολιτικά και αθλητικά δρώμενα και σε άλλες συλλογικές δράσεις είναι για κάποιους από τους συνομιλητές μου ένδειξη και πιθανά απόδειξη του κινήτρου για ενσωμάτωση στην κυρίαρχη κοινωνία. Ο Ααρών είναι έντονα πολιτικοποιημένο άτομο και ένα χρόνο μετά τον πολιτικό γάμο του βαφτίστηκε Χριστιανός, χωρίς, σύμφωνα με τη γυναίκα του να έχει υπάρξει καμία πίεση για να το κάνει: *«Μόνος του ο άντρας μου το αποφάσισε να βαφτιστεί Χριστιανός, ούτε που το ήθελα, ούτε και το ζήτησα. Εγώ δεν αισθανόμουν την ανάγκη, γιατί δηλαδή να το κάνει; Από θρησκευτικής άποψης εγώ δεν τόβλεπα καθόλου. Έξέρω βρε παιδάκι μου»* τούλεγα *‘μήπως μετανιώσεις;’* αλλά μούλεγε *‘θέλω να το κάνω, τι σε νοιάζει εσένα, εγώ θέλω να το κάνω’*. *Έγινε Χριστιανός, τόκανε μόνο για τον εαυτό του, σαν να το είχε ανάγκη εσωτερική, δεν ξέρω βρε παιδί μου, ξαφνιάστηκα και εγώ, δεν τόκανε για κανέναν άλλο, νόμιζε πως θα ήταν πιο απλή η ζωή του; Για τον εαυτό του βαφτίστηκε. Δεν τον ένοιαζε να το δηλώσει, να μαθευτεί, μάλλον ήθελε να μην μαθευτεί. Είναι πολύ κλειστή και καχύποπτη κοινωνία η εβραϊκή. Κανονικά, αν το μαθαίνανε οι Χριστιανοί θα ήταν υπέρ, θα λέγαν ‘μπράβο’, αλλά εκείνον δεν τον ένοιαζε να το μάθουν ...»*

Η προσχώρηση στην κυρίαρχη θρησκεία, με στόχο την κοινωνική αφομοίωση και την κοινωνική ενσωμάτωση ισχύει και για την περίπτωση του Ιάκωβου, ο οποίος σύμφωνα με την άποψη της οικογένειάς του κατάφερε να ενσωματωθεί πλήρως, αφού πήρε μέρος με επιτυχία στα πολιτικά και αθλητικά δρώμενα του Βόλου. Η απόφαση του Ιάκωβου διευκόλυνε τη ζωή των αγαπημένων του προσώπων, όπως φαίνεται από την άποψη που εκφράζει ο γιός του Θάνος, που νοιώθει συγκίνηση και περηφάνια για την κοινωνική διαδρομή του πατέρα του: *«Ήταν δημοτικός σύμβουλος επί δημαρχίας Λ., δημαρχεύων»*, θα πει με υπερηφάνεια ο γιός, *«είχε ασχοληθεί με την*

ένωση ποδοσφαιρικών σωματείων, ήταν γυμνασάρχος, γιατί ήταν πολύ τίμιος και αντικειμενικός. Έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Πρώτος σε ψήφους δημοτικός σύμβουλος, δεν ήταν τυχαίο». Η γνώμη των γονιών του Ααρών συμπίπτει με τη γνώμη των γονιών του Ιάκωβου, καθώς και οι δύο οικογένειες προσπαθούν να ισορροπήσουν με τις αντιφατικές πλευρές της καθημερινότητάς τους. Έχουν πολύ καλή σχέση με το κοινωνικό τους περιβάλλον και κάνουν στη διάρκεια των ετών υποχωρήσεις και συμβιβασμούς. Όσο είναι Εβραίοι, περνούν από μια φάση αποστασιοποίησης, έως και απόκρυψης της εβραϊκής τους ιδιότητας από τον περίγυρό τους και στο τέλος απορρίπτουν στη πράξη τις παραδόσεις, τις βιοτικές κατευθύνσεις και τη φιλοσοφία του ιουδαϊσμού. Τόσο ο Ααρών όσο και ο Ιάκωβος επηρεάζονται από το οικογενειακό τους περιβάλλον και οδηγούνται από τα νεανικά τους χρόνια στο να ξεπεράσουν τη δέσμευση να γίνουν «καλοί Εβραίοι». Η ένταξη κορυφώθηκε με την αλλαγή της πατρογονικής τους θρησκείας κατά τον επισημότερο, σύμφωνα με τη γνώμη τους τρόπο, τη βάφτιση στη χριστιανική εκκλησία.

Η αλλαγή του θρησκευματος για την πραγματοποίηση γάμου μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικό θρήσκευμα ήταν υποχρεωτική πριν τη θέσπιση του πολιτικού γάμου, θεσμού που άρχισε να ισχύει σε διαφορετικές χρονικές στιγμές στα διάφορα κράτη του κόσμου. Στην Ελλάδα, με το νόμο 1250 της 5/7.4.1982 (ΦΕΚ Α'46) που καθιέρωσε τον πολιτικό γάμο, με πολύ μεγάλη υστέρηση σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, το πρόβλημα της αλλαγής θρησκευματος παρακάμπτεται και δίνεται η δυνατότητα στα μικτά ζευγάρια να επισημοποιήσουν την σχέση τους, χωρίς να περάσουν μέσα από τις υποχρεωτικές διαδικασίες κατήχησης και βάπτισης, που απαιτούν τόσο η εβραϊκή θρησκεία, όσο και η χριστιανική. Σύμφωνα με την τροποποίηση του άρθρου 1367 ο γάμος τελείται είτε με τη σύγχρονη δήλωση των μελλονύμφων ότι συμφωνούν σ' αυτό (πολιτικός γάμος), είτε με ιερολογία από ιερέα της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας ή λειτουργό άλλου δόγματος ή θρησκευματος γνωστού στην Ελλάδα.

Στις λίγες εθνογραφίες για μικτούς γάμους που έχουμε στην Ελλάδα, όπως μας πληροφορούν οι Πετρονώτη – Παπαγαρουφάλη στο άρθρο τους για τους μικτούς γάμους μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Αθήνα, σημαντικές συνταγματικές αλλαγές και νόμοι, σε συνδυασμό με τις δυτικές απόψεις για την ελεύθερη βούληση και την αυτονομία του πολίτη, ενθαρρύνουν την εμφάνιση μη παραδοσιακών ζευγαριών (2006: 558).

Οι συνομιλητές μου αναφέρουν τη σπουδαιότητα της ελεύθερης επιλογής του τρόπου της τέλεσης του γάμου τους μετά το 1982 και ο Μόρις δηλώνει ανακουφισμένος από τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου, επειδή χάρη σ' αυτόν «διατήρησε την ψυχή του», αλλά και οργάνωσε την ζωή του όπως έκρινε ο ίδιος, χωρίς να του επιβάλλονται γραφειοκρατικές δεσμεύσεις: *«Έχω κάνει και εγώ πολιτικό γάμο. Είναι η μεγάλη λύση. Δεν χρειάστηκε να πείσει κάποιος να αλλάξει τα πιστεύω του. Ο καθένας διατήρησε αυτό που είχε στη ψυχή του και η συμβίωση ήταν πέρα από αυτό. Δεν χρειάστηκε κανείς να πείσει τον εαυτό του, απλά δυο άνθρωποι βρισκόταν στη ζωή μαζί και οργάνωναν ό,τι ήθελαν και έπρεπε. Ο πολιτικός γάμος βοηθάει να ξεπεραστούν πολλά αδιέξοδα και τελικά καταργεί και το πρόβλημα της διαφορετικής θρησκείας. Δεν πιστεύω ότι πρέπει να πείζει κανείς τον εαυτό του».*

Ο Γιάννης, παρά το γεγονός ότι δηλώνει μη θρησκευόμενος, θεωρεί τον πολιτικό γάμο βασική προϋπόθεση, χωρίς την οποία δεν θα παντρευόταν ποτέ, για να μην υποχρεωθεί η γυναίκα του να αλλάξει θρησκεία, πράγμα που θα επιβάρυνε τη μεταξύ τους σχέση και μελλοντική κοινή ζωή. Η απόφασή του να μην παντρευτεί σε περίπτωση που δεν υπήρχε ο πολιτικός γάμος δείχνει το κόστος που προκύπτει σε ζευγάρια που έχουν το δίλημμα της θρησκευτικής μεταστροφής: *«Παντρεύτηκα με πολιτικό γάμο. Για πέντε χρόνια κρύβαμε τη σχέση μας από τους γονείς μας. Στους γονείς που είχαν αντίρρηση η γυναίκα μου το έθεσε σαν τετελεσμένο γεγονός. Αν ο πολιτικός γάμος δεν ήταν σε ισχύ, θα προτιμούσα να μην παντρευτώ ποτέ, παρά να υποχρεώσω τη γυναίκα μου να αλλαξοπιστήσει».*

Ο Ιωνάς, σε αντίθεση με το Γιάννη, μετά από την αποτυχημένη προσπάθεια που έκανε να πείσει την χριστιανή σύντροφο του να αλλάξει πίστη, θεωρεί ότι πρέπει να επιλέξει την ενδογαμία γιατί μόνον έτσι θα μπορέσουν τα παιδιά του να γίνουν πραγματικοί Εβραίοι: *«Έκανε τη δική της επιλογή να μην αλλάξει τη θρησκεία της και να γίνει Εβραία, πράγμα που ζητούσα επιμόνως. Το θρήσκευμα μας χώρισε. Το θέμα του πολιτικού γάμου δεν το συζητούσα, είχαμε μεγάλο έρωτα με την κοπέλα και ακόμη την αγαπώ. Αλλά τα παιδιά, αν δεν αλλάξει θρησκεία η μάνα...είναι πρόβλημα. Τα παιδιά γαλουχούνται κυρίως από τη μάνα, και να χωρίσεις τα παίρνει συνήθως και τα γαλουχεί η μάνα. Εγώ δεν το δέχομαι να κάνω παιδιά που να μην είναι εβραιόπουλα, αποκλείεται, δεν μπορώ ούτε να το σκεφτώ. Άρα το θέμα του πολιτικού γάμου δεν το συζητώ. Έχω θέσει ακόμη και τώρα μερικές κόκκινες γραμμές, πήρα μια συνειδητή απόφαση να έχω εβραϊκό μέλλον. Να βρεθώ με μια εβραιούλα. Δεν γνώριζα τότε κάποια εβραιούλα μου να μου αρέσει, απλά ήθελα να παντρευτώ Εβραία για νάνα τα*

παιδιά μου γνήσιοι Εβραίοι. Αν θέλω μια κοπέλα Χριστιανή και αλλάζει σε Εβραία, εντάξει, θάναι αυτό που θέλω, αυτό που επιθυμώ με όλη τη δύναμη της ψυχής μου όμως είναι να βρω μια Εβραία-Εβραία».

Κάτι ανάλογο πιστεύει και ο φίλος της Ντένιας, ο οποίος θεωρεί ότι η γυναίκα του, πρώην Εβραία που άλλαξε το θρήσκευμά της για να τον παντρευτεί, πρέπει να αποκοπεί από την πατρογονική της θρησκεία, γιατί δεν πιστεύει ότι η μεταστροφή της είναι συνειδητή. Μέσα στη σχέση η γυναίκα του «πληρώνει» το τίμημα της θρησκευτικής της μεταστροφής, όπως φαίνεται από τα λεγόμενα της Ντένιας: *«Ήθελα να σου πω κιόλας ότι υπάρχει ένα ζευγάρι, αυτός είναι Χριστιανός και αυτή Εβραία, την υποχρέωσε για να την παντρευτεί να γίνει Χριστιανή. Τον έχω μαλώσει πολλές φορές. Του λέω 'θα ρθείς που θα μαζευτούμε; Πες και τη γυναίκα σου να ρθεί. Η εβραϊκή κοινότητα δεν είναι κλειστή, όπως παλιότερα'. 'Τι λες, η γυναίκα μου είναι Χριστιανή'. Του λέω 'Γιατί εγώ δεν είμαι Χριστιανή; δεν είναι σωστό αυτό που κάνεις και για το παιδί σου...διότι εσύ είσαι Χριστιανός και η μαμά του είναι Εβραία. Ντροπή σου, δηλαδή το παρελθόν της πρέπει να το σβήσεις; ντρέπεσαι γι αυτό;».* Από το παραπάνω απόσπασμα φαίνεται η εσωτερική αντίφαση που υπάρχει, τόσο στο χριστιανό σύζυγο όσο και στη θρησκευτικά μεταστραφείσα σύζυγό του. Μπορεί η θρησκευτική μεταστροφή να τέθηκε σαν προϋπόθεση για να γίνει ο γάμος και η γυναίκα να υποχρεώθηκε να αλλάξει την πίστη της, αλλά στο συναισθηματικό κόσμο των προσώπων οι βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις που αντιπαλεύουν με τα αισθήματα των ανθρώπων φαίνεται ότι δημιουργούν προβλήματα στα ζευγάρια, ίσως και μέχρι το τέλος της σχέσης τους.

Το σημαντικό υπαρξιακό δίλημμα της αλλαγής θρησκευμάτος το καταργεί η δυνατότητα που έχει ο ενδιαφερόμενος να κάνει πολιτικό γάμο και αυτό η Έλλα το βρίσκει λυτρωτικό. Η επιλογή της λέξης «λυτρωτικό» δηλώνει την ανακούφιση των νεότερων κυρίως γενεών, που δεν υποχρεώνονται να επιλέξουν σύντροφο με συγκεκριμένα θρησκευτικά χαρακτηριστικά, αλλά αντίθετα ανοίγονται στη κοινωνία και διευρύνουν τις επιλογές τους. Η Έλλα λέει: *«Πριν τη θέσπιση του πολιτικού γάμου άλλαζαν θρησκεία, ο νέος θεσμός μας βολεύει πολύ, μας λυτρώνει, καθώς δεν χρειάζεται κάποιος να μπει στο δίλημμα να αλλάξει τη πίστη του».*

Σημαντικές αναστολές και τελικά πλήρη άρνηση στο ενδεχόμενο να αλλάξει θρησκεία για να παντρευτεί τον αγαπημένο της, είχε και η Ντένια, που ξεπεράστηκαν με την ύπαρξη του πολιτικού γάμου και μόνον: *«Αν και ήμουν και ερωτευμένη με τον άντρα μου, αν μου ζητούσε να αλλάξω δεν θα το δεχόμουν, όχι για λόγους*

θρησκευτικούς, αλλά γιατί το θεωρώ σαν να μου στερείς την ελευθερία μου και δεν θέλω κανείς να μου στερήσει την ελευθερία μου για τίποτε. Όπως δεν θα δεχόμουν να πει 'μην κάνεις αυτό, κάνε εκείνο...'. Πάντως, συν τοις άλλοις είναι βαρύ και καταπιεστικό να πεις σε ένα άνθρωπο 'αν θες νά'σαι μαζί μου, πρέπει να αλλάξεις τη θρησκεία σου'. Στην ερώτηση αν ο άντρας της θα άλλαζε θρησκεία, η Ντένια είναι κάθετη: «Ούτε και ο Ααρών θα άλλαζε θρησκεία, ειδικά αν του το έθετα 'για να παντρευτούμε πρέπει να αλλάξεις τη θρησκεία σου'. Από μόνος του, δεν ξέρω, αν του είχε πει ποτέ η μητέρα του...αν το έθετα εγώ όμως, ποτέ. Σ' αυτό μοιάζουμε πολύ μεταξύ μας. Αν και γω θα προτιμούσα να γίνει κάτι, που μου είπαν τότε ότι δεν γίνεται, αλλά μετά νομίζω ότι μπορεί και να γινόταν και να μην το διεκδίκησα διαφορετικά. Θα προτιμούσα ένα πολιτικό γάμο, που να είμαστε δυο μας και μετά ένα θρησκευτικό και να γίνουν δύο γάμοι. Δηλαδή να διαβάσει ένας δικός μας ιερέας και αντίστοιχα ένα ραββίνος που να διαβάζει στα εβραϊκά. Μα μού'παν ότι δεν γίνεται, αλλά εγώ δεν το καταλαβαίνω αυτό. Γιατί να μη γίνεται;».

Η θέση της Ντένιας είναι προωθημένη γιατί προϋποθέτει τη σύγκλιση σε αυτήν την άποψη των επισήμων θρησκειών, που θα δώσουν το ελεύθερο στους λειτουργούς τους να τελέσουν ένα τέτοιου είδους μυστήριο. Η άποψη αυτή δείχνει την ευρύτητα αντίληψης μιας γυναίκας της νέας γενιάς, μια νεωτερική προσέγγιση η οποία βλέπει χωρίς περιοριστικούς φραγμούς και προκαταλήψεις τη συνύπαρξη ανθρώπων διαφορετικών θρησκειών. Αυτό σημαίνει ότι το μοντέρνο υποκείμενο δεν λειτουργεί αποκλεισμούς, έχει δυνατότητα επιλογών και δεν θεωρεί ότι η μια επιλογή είναι ταμπού και η άλλη επιτρεπόμενη. Όταν πέφτουν οι φραγμοί, οι νέοι κυρίως άνθρωποι διατυπώνουν ελεύθερα απόψεις ακόμη και για το θρησκευτικό τελετουργικό του γάμου, το οποίο έχει γίνει δελεαστικό για αυτούς μέσα από την καλλιέργεια των κοινωνικών προτύπων, που οδηγούν στη συνειδητή επιθυμία «να γίνω νύφη και να ζήσω το νταβαντούρι».

Την καθόλου αμελητέα κοινωνική διάσταση του θρησκευτικού γάμου, δίνει η Έρικα, η οποία στον πρώτο της αποτυχημένο γάμο με Χριστιανό είχε επιλέξει τον πολιτικό γάμο, ώστε να μη χρειαστεί να αλλάξει θρησκεία: «Ο πολιτικός γάμος είναι κρύο πράγμα. Τώρα βέβαια θα 'γύριζα', θα γινόμουν Χριστιανή για να γίνω νύφη και να ζήσω το νταβαντούρι της λειτουργίας και της τελετής στην εκκλησία. Αλλά θά'ταν μόνο για το τυπικό, γιατί με στεναχωρεί το να μην πηγαίνω στη Συναγωγή και όταν έλθει ο θάνατος να μην ταφώ στο εβραϊκό νεκροταφείο». Η εμφανής αμφιθυμία της Έρικα δείχνει από τη μία την επιθυμία της για ένταξη σε όλες τις κοινωνικές

δραστηριότητες του κυρίαρχου χριστιανικού στοιχείου και από την άλλη τη βαθιά ριζωμένη επιθυμία της να μην αφομοιωθεί ολοσχερώς από αυτό.

Η Μαρία μιλάει για τη δυνατότητα επιλογών που έδωσε ο πολιτικός γάμος και την απαλλαγή από τις συνειδησιακές αναστολές, που έχουν οι μελλοννύμφοι με διαφορετική θρησκεία. Διαπιστώνεται από τα λεγόμενα της Μαρίας-αλλά και άλλων συνομιλητών-ότι η θρησκευτική μεταστροφή είναι μια διαδικασία η οποία συναντάται τόσο στην περίοδο πριν από τη θέσπιση του πολιτικού γάμου όσο και μετά. Η μεταστροφή που γίνεται χωρίς να είναι ανελαστική προϋπόθεση για την τέλεση του γάμου, αλλά είναι αποτέλεσμα επιλογής που απηχεί τις πραγματικές επιθυμίες του υποκειμένου: *«Μετά από δύο χρόνια γνωριμίας, παντρευτήκαμε με πολιτικό γάμο στο δημαρχείο Βόλου, με πολλούς καλεσμένους και ανοιχτή δεξίωση σε ξενοδοχείο. Αν δεν υπήρχε ο πολιτικός γάμος, εγώ προσωπικά δεν θα γινόμουν Εβραία, παρόλο που το έβρισκα δελεαστικό, είχε σασπένς να ζήσω μια άλλη κουλτούρα. Ενδεχομένως ο άνδρας μου να γινόταν Χριστιανός, γιατί λίγο μετά το γάμο έγινε Χριστιανός, χωρίς κανένα πειστικό λόγο. Τό'κανε γιατί το ήθελε. Τό'κανε ίσως για τα παιδιά που θα 'ρχόταν. Εγώ όμως θα είχα μεγάλο πρόβλημα, αν θα έπρεπε να γίνω Εβραία».*

Ο Χάρης θεωρεί ότι ο πολιτικός γάμος σήμανε και το τέλος των εβραϊκών μειονοτήτων στη διασπορά, αφού οι μικτοί γάμοι θα κυριαρχήσουν παντού και οι Εβραίοι θα αφομοιωθούν τελικά: *«Εδώ τελείωσε το θέμα αυτό. Τελειώνουν οι μεγάλοι, οι εβδομηνταπεντάρηδες και άνω και οι νέοι, είτε το θέλουν είτε δεν το θέλουν, είτε τους αρέσει είτε δεν τους αρέσει, θα γίνουν ένα. Θα πηγαίνουν θα κάνουν ένα πολιτικό γάμο και θα τελειώνει η ιστορία. Όταν ο μικτός γάμος γίνεται στη διασπορά τότε είναι θέμα χρόνου η αφομοίωσή του Εβραίου και αν δεν γίνει στην πρώτη γενιά, στη δεύτερη θα γίνει οπωσδήποτε».*

Σε συνθήκες νεωτερικές, όπου η θρησκεία δεν καθορίζει τα πράγματα και τις επιλογές των υποκειμένων, όπως δείχνει η έρευνα, ο «φόβος» του Άλλου και τα αντισημιτικά στερεότυπα, που λογικά δεν θάπρεπε να επηρεάζουν την απόφαση με ποιόν θα ζήσει κάποιος τη ζωή του, αναδεικνύεται σε κάποιες περιπτώσεις ζευγαριών. Στη περίπτωση της Ντένιας και του Ααρόν, φαινομενικά κανένας από τις πατρικές οικογένειες δεν θα πίεζε την άλλη πλευρά να αλλάξει την θρησκεία του, αφού δεν χρειαζόνταν γραφειοκρατικά να γίνει καμία αλλαγή θρησκευματος για να παντρευτούν, λόγω της θεσμοθέτησης του πολιτικού γάμου. Πίσω όμως από αυτήν την ανεκτική στάση, όπως διαφαίνεται από τη συνομιλία με τη Ντένια υπήρχε η

έντονη αντίρρηση του πατέρα της για την όποια αλλαγή θρησκευματος, που τόσο προβλημάτισε την Ντένια ώστε να τη θεωρήσει ρατσιστική συμπεριφορά. Η δυνατότητα τέλεσης πολιτικού γάμου ήταν μια λύση που εκτόνωσε την κατάσταση και ανακούφισε το ζευγάρι και τις οικογένειες: *«Κάναμε πολιτικό γάμο και γιορτή μετά και όλα. Ήταν πολύ ωραία. Παρευρέθηκαν όλοι, Εβραίοι και Χριστιανοί. Το μόνο που έγινε είναι ότι ο πατέρας μου, που του είχα μεγάλη αδυναμία, μου είπε όταν ανακοίνωσα όταν θα παντρευτούμε με τον Ααρών, 'έχε υπ' όψιν σου, ότι εγώ σε εβραϊκό γάμο δεν πάω, άκουσες τι σου είπα;' Του λέω του μπαμπά μου 'αν σε καλέσουνε να πεις ότι εγώ είμαι ρατσιστής και δεν πάω σε εβραϊκό γάμο, άκου εγώ να σου πω μη με ζορίζεις, δεν είναι εύκολο να γίνεις Εβραία, μη με ζορίζεις γιατί αν μου το πεις άλλη μια φορά θα κόψω το λαιμό μου, θα πληρώσω, δεν ξέρω τι θα κάνω και θα αλλάξω τη θρησκεία μου, έληξε το θέμα και δεν θα το ξανα συζητήσουμε. Αν δεν υπήρχε ο πολιτικός γάμος θα ήταν δύσκολα».*

Όπως φαίνεται από την έρευνα, οι γονείς -Χριστιανοί και Εβραίοι- συνήθως επιθυμούν για τα παιδιά τους να παντρευτούν ενδογαμικά, επειδή πιστεύουν ότι ο γάμος μεταξύ ομόθρησκων έχει περισσότερες πιθανότητες νάναι επιτυχημένος και να διαρκέσει και παράλληλα δεν διαταράσσονται οι κοινωνικές ισορροπίες, όπως αυτοί τις εννοούν. Στην περίπτωση σύναψης ενός μικτού γάμου σχεδόν πάντοτε έχουν αντιρρήσεις και πικρά συναισθήματα τουλάχιστον στην αρχή, που φροντίζουν να τα κάνουν γνωστά στα παιδιά τους. Η Ντένια μεγάλωσε με έναν πατέρα που της δίδασκε πανανθρώπινες αξίες και τον τρόπο να μην κατηγοριοποιεί τους ανθρώπους: *«Μεγάλωσα με ένα πατέρα που πάντοτε μου απαγόρευε να λέω 'ο χοντρός, ο κοντός, ο ψηλός, ο...έτσι'. Δεν θα χαρακτηρίζεις ποτέ τους ανθρώπους έτσι. Θα θυμάσαι ότι όλοι οι άνθρωποι είμαστε ίσοι, άσπροι, μαύροι, πράσινοι, κίτρινοι, Χριστιανοί, Εβραίοι, Μωαμεθανοί...' δεν μ' άφηνε ούτε καν να πω 'ο...όμορφος'. Μούλεγε 'δεν θα διακρίνεις τους ανθρώπους έτσι. Θα τους διακρίνεις σε καλούς και κακούς. Θα προσπαθείς να βρίσκεσαι με τους καλούς και τους κακούς να τους βοηθάς να γίνουν καλοί. Να θυμάσαι πάντα ότι ο Θεός είναι πάντοτε ένας και απλώς οι άνθρωποι του αλλάζουμε ονόματα'». Όταν όμως χρειάστηκε τα διδάγματα να γίνουν πράξη που αφορούσε το μέλλον και την ευτυχία της, με έκπληξη διαπίστωσε την αναντιστοιχία λόγων και έργων: *«Η έντονη αντίδραση που είχα από τον πατέρα μου ήταν ότι δεν ήθελε να γίνω Εβραία».**

Την στεναχώρια του Εβραίου πατέρα Ισαάκ που βλέπει την κόρη του να παντρεύεται Χριστιανό, παρά την επιθυμία του να κάνει γάμο με Εβραίο, την

περιορίζει το γεγονός ότι ο γάμος είναι πολιτικός και δεν υπάρχει θρησκευτική μεταστροφή, η οποία θα ήταν δίλημμα τόσο για τον ίδιο όσο και για την κόρη του: *«Η κόρη μου έκανε πολιτικό γάμο στο δημαρχείο. Πήγαμε, είχαμε καλεσμένους. Ήταν ένας καλός τρόπος να μην αλλάξει θρησκεία. Δεν θα άλλαζε θρησκεία, είμαι βέβαιος για να μη με στεναχωρήσει, μπορεί και όχι...για αυτό διάλεξε τον πολιτικό γάμο».*

Τη βάφτιση σε Χριστιανή, χωρίς να την αισθάνεται βαθιά μέσα της σαν κάτι το συνταρακτικό, η Έλλη τη χρησιμοποιεί σαν μοχλό κοινωνικής ενσωμάτωσης: *«Λοιπόν η επιλογή μου έγινε με δύο κριτήρια. Πρώτον, ότι εγώ δεν πίστευα τόσο στενά και δεύτερον, για την απρόσκοπτη ένταξη του παιδιού μου στην κοινωνία. Και την παίρνω την απόφαση να βαφτιστώ. Το λέω στους γονείς μου, είχε προηγηθεί αρραβώνας με τον άντρα μου και οι οικογένειες δεν ρωτούσαν για τη πίστη. Στην οικογένειά μου το έθεσα σαν αδιαπραγμάτευτο γεγονός, την αλλαγή της πίστης. Ο πατέρας δεν ήταν στα καλύτερά του, αλλά δεν φορώ σταυρό ποτέ και δεν έχω κάνει ποτέ το σταυρό μου μπροστά στο πατέρα μου».* Οι τραυματικές μνήμες από τις προκαταλήψεις και τα αντι-εβραϊκά στερεότυπα των παιδικών χρόνων της Έλλης έχουν υποχωρήσει, μπροστά στην ανάγκη να ξεπεραστούν τα κοινωνικά εμπόδια που συναντά η ισότιμη ενσωμάτωση ενός μέλους μιας θρησκευτικής μειονότητας στην κυρίαρχη θρησκεία και το ξεκίνημα της αφομοιωτικής διαδικασίας.

Ένα άλλο θέμα που προέκυψε από την έρευνα αυτή είναι η σημαντική απόκλιση στον τρόπο με τον οποίο οι σύζυγοι με πολιτικό γάμο αντιλαμβάνονται τον ρόλο της θρησκείας στη ζωή τους, σε σχέση με ζευγάρια που είχαν παντρευτεί παλιότερα, όταν δεν υπήρχε η δυνατότητα του πολιτικού γάμου. Η διατήρηση της όποιας θρησκευτικότητας λειτουργεί απενοχοποιητικά για την απομάκρυνση από το στενό φυλετικό ή θρησκευτικό κύκλο και είναι στοιχείο επανένταξης στην ομάδα, από την οποία με το να συνάψει γάμο με αλλόθρησκο, δείχνει να αποστασιοποιείται. Μπορεί να είναι όμως μια στρατηγική των υποκειμένων των σημερινών γενιών για να αποφύγουν την απόρριψη και τον αποκλεισμό τους από την ομάδα από την οποία έφυγαν, είτε με την επιλογή τους να αλλάξουν θρήσκευμα είτε με την απόφασή τους να κάνουν μικτό γάμο. Η επιλογή τους αυτή διευκολύνει την πρόσβασή τους σε όλα τα κοινωνικά πεδία αναφοράς τους. Στις παρακάτω φράσεις της Μπεάτας, που είναι παντρεμένη με πολιτικό γάμο με Χριστιανό και έχει κάνει ονοματοδοσία στα παιδιά της, χωρίς βάφτιση, μπορεί να διακρίνει κανείς την προσπάθεια της να διατηρήσει μια κάποια θρησκευτικότητα, αλλά και να ικανοποιήσει σαφώς το συναίσθημα του

«ανήκειν» σε μια συγκεκριμένη ομάδα, παρά τη δεδηλωμένη της αποστασιοποίηση από κάθε είδος θρησκείας. Λέει η Μπεάτα για κάποια μικτά ζευγάρια:

«Υπάρχουν όμως και ζευγάρια που τα φέρνουν τα παιδιά και στη Συναγωγή, ενώ είναι χριστιανάκια. Μάλλον είναι χριστιανάκια τα παιδιά... Φαντάζομαι ότι τα παιδιά που χάνονται, αφού δεν τα κάνουν ονοματοδοσία, τα έχουν βαφτίσει χριστιανικά. Εγώ δέχομαι την περιτομή και για λόγους υγείας. Πίσω από τη δήλωσή της για την αποδοχή της περιτομής³⁹ για λόγους υγείας και υγιεινής, επειδή αυτό ιατρικά δεν τεκμηριώνεται ενδέχεται να αποκρύπτεται η ενδόμυχη επιθυμία της Μπεάτας να μην αποκόψει τελείως το γιό της από την εβραϊκή καταγωγή του, καθώς ένας άνδρας που δεν έχει κάνει περιτομή την συγκεκριμένη ημέρα μετά από τη γέννησή του δεν θεωρείται Εβραίος για την εβραϊκή κοινότητα. Από τα λόγια της Μπεάτας γίνεται αντιληπτό ότι για τους Εβραίους οι μικτοί γάμοι είναι μία παράμετρος ιδιαίτερα σημαντική για την αίσθηση επιβίωσης της εβραϊκής μειονότητας, είτε έχει προηγηθεί αλλαγή πίστης είτε όχι, γιατί εκλαμβάνονται σαν άμεσος κίνδυνος εκκίνησης της διαδικασίας της αφομοίωσης.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι προκύπτουν δύο εντελώς διαφορετικές καταστάσεις πριν και μετά τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα το 1982. Πριν το 1982 το ανελαστικό της θρησκευτικής μεταστροφής προκειμένου να γίνει γάμος προσδιόριζε τα αυστηρά θρησκευτικά πλαίσια μέσα στα οποία κινούνταν το ζευγάρι, είτε είχε κάνει εβραϊκό ή χριστιανικό γάμο. Από την έρευνα στην πόλη του Βόλου αναδεικνύεται ότι προκύπτουν θέματα φύλου, ταξικά και κυρίαρχης θρησκείας. Οι γυναίκες προσχωρούσαν στη θρησκεία του συζύγου και συνήθως είτε υποκρινόμενες και συμβιβαζόμενες επιτελούσαν σχεδόν με συνέπεια τις νέες θρησκευτικές και τελετουργικές τους υποχρεώσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις των θρησκευτικών μεταστροφών δεν εντοπίζονται ταξικά χαρακτηριστικά, με εξαίρεση μερικές περιπτώσεις ευόρων Εβραίων ανδρών. Οι μετακινήσεις γίνονται κυρίως από την μειονότητα προς την πλειονότητα και η γραφειοκρατικά επιβεβλημένη θρησκευτική μεταστροφή, στην χρονική περίοδο πριν από τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα ανάγκασε κάποιους να πάρουν την οδυνηρή για τους ίδιους απόφαση να διαλύσουν τη σοβαρή τους σχέση και κάποιους

³⁹ Η τελετή της περιτομής, ένα από τα σημαντικότερα εβραϊκά έθιμα, αποτελεί συνεκτικό κρίκο του Εβραίου με τη θρησκεία και το λαό του. Είναι τόσο μεγάλη η σημασία, αφού είναι η μόνη τελετουργία που μπορεί να γίνει το Σάββατο. Στο αγόρι που θα γεννηθεί, μόλις φτάσει στην όγδοη μέρα από τη γέννησή του και εφόσον δεν συντρέχουν λόγοι υγείας, γίνεται το Μπρίτ - Μιλά, δηλαδή η περιτομή, η οποία σηματοδοτεί την είσοδο του παιδιού στον Εβραϊσμό ανανεώνοντας έτσι το συμβόλαιο του Αβραάμ με το Θεό. Η λέξη "Μπρίτ" σημαίνει συμφωνία, συνθήκη. (Μάικλ Κάνιελ, 1982:169 κ.εξ.)

άλλους να μην παντρευτούν ποτέ. Η έρευνα αυτή έδειξε σαν άμεσο αποτέλεσμα την ελαχιστοποίηση των θρησκευτικών μεταστροφών, την κατακόρυφη αύξηση των γάμων μεταξύ αλλοθρήσκων και μια μεγαλύτερη δυναμική ενσωμάτωσης της εβραϊκής μειονότητας στην κυρίαρχη χριστιανική θρησκεία.

Για τις παλιότερες γενιές η θρησκευτική μεταστροφή, παρόλο που ήταν διέξοδος για τη τέλεση του θρησκευτικού γάμου, προκαλούσε τις αντιρρήσεις των γονιών που επιθυμούσαν ενδογαμία. Σε κάποιες περιπτώσεις οι γονείς πίεζαν τα παιδιά τους για μεταστροφή στη θρησκεία της κυρίαρχης κοινωνίας, πράγμα το οποίο, όπως πίστευαν οι ίδιοι θα έδινε τη δυνατότητα ενσωμάτωσης και ανέλιξης στην τοπική κοινωνία.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται, ότι η θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου αποτελεί μια σημαντική εξέλιξη για το θέμα των μικτών γάμων στην Ελλάδα και δίνει μια άλλη δυναμική στην κοινωνική πραγματικότητα της ολιγομελούς εβραϊκής κοινότητας του Βόλου. Η υποχρεωτικότητα της θρησκευτικής μεταστροφής, προκειμένου ένας Χριστιανός να παντρευτεί Εβραίο, που ίσχυε θεσμικά, έδωσε μετά το 1982 τη θέση της στη δυνατότητα διατήρησης της θρησκείας και στους δύο συζύγους ενός μικτού γάμου. Τα γεγονός ότι δεν υπάρχει η ανάγκη να αλλάξει κάποιος την πίστη του για να παντρευτεί λειτουργεί αποενοχοποιητικά και για τα δύο μέρη, απλοποιεί τις σχέσεις με το συγγενικό περιβάλλον, ενσωματώνει το νέο ζευγάρι στην κοινωνία και όπως έδειξε η έρευνα αυτή περιορίζει τις αιτίες αντιπαραθέσεων μεταξύ των συζύγων. Ο άνδρας και η γυναίκα, που επιλέγουν το μικτό πολιτικό γάμο, μπαίνουν σε μια σχέση που διέπεται από πιο φιλελεύθερες αρχές, αφού κανένας δεν είναι υποχρεωμένος να αποκτήσει μια άλλη ταυτότητα από αυτή που είχε από την ώρα που γεννήθηκε. Παρά τις δυνατότητες διατήρησης της θρησκείας που δίνει ο πολιτικός γάμος και την φαινομενικά δεκτική στάση των γονιών, όπως φαίνεται από την έρευνα, στις περισσότερες περιπτώσεις υπάρχει δυσαρέσκεια. Σύμφωνα με το περιεχόμενο των συνομιλιών οι θρησκευτικές μεταστροφές που εντοπίστηκαν μετά την πραγματοποίηση ενός πολιτικού γάμου απηχούσαν, κατά τη γνώμη των συνομιλητών μου, υπαρξιακές θρησκευτικές αναζητήσεις των υποκειμένων και μια σταδιακή πνευματική και διανοητική προσέγγιση και αποδοχή της νέας θρησκείας. Η κίνηση αυτή μπορεί να υπαγορεύονταν από την επιθυμία βελτίωσης των συνθηκών συνύπαρξης μέσα στο μικτό γάμο, όπως επίσης να επρόκειτο για ένα ακόμη βήμα ενσωμάτωσης στην κυρίαρχη κοινωνία.

vii. Παιδιά ανάμεσα στις δυο θρησκείες

Jacques Hassoun: *«juif en quelque sorte»* (Εβραίοι κατά κάποιο τρόπο)

Βίκυ: *«είναι τυχερό ένα παιδί μικτού γάμου, που είναι παιδί δύο πολιτισμών»*

Στο κεφάλαιο αυτό θα ασχοληθώ με την ανατροφή και το θρήσκευμα των παιδιών στην κοινωνία του Βόλου, που σύμφωνα με τους συνομιλητές μου, αποτελούν τα κορυφαία ζητήματα που προκύπτουν στο πλαίσιο των μικτών γάμων μεταξύ αλλοθρήσκων. Το θρήσκευμα των παιδιών, αλλά κυρίως το ερώτημα «από ποιά θρησκεία θα εκπορεύεται η διαπαιδαγώγησή τους» φαίνεται να γίνεται αντιληπτό ως το πιο ακανθώδες και δυσεπίλυτο πρόβλημα που προτάσσουν τα μικτά ζευγάρια στο Βόλο.

Αναδεικνύονται συγκρούσεις, αντιφάσεις και δυσαρμονίες που αλληλοδιαπλεκόμενες, είτε λόγω των γονιών είτε λόγω του συγγενικού περιβάλλοντος της κάθε πλευράς, διαμορφώνουν ένα σύνθετο σκηνικό μέσα στο οποίο μεγαλώνει το παιδί.

Στο άρθρο που υπογράφει η ιστορικός εβραϊκών σπουδών Sanua με τίτλο *Μικτοί γάμοι και το μέλλον του Εβραϊσμού*, που ξεκινάει με τη διαπίστωση ότι οι μικτοί γάμοι είναι η απειλή για τη συνέχεια του εβραϊσμού, εκφράζεται ο φόβος των Εβραίων της Αμερικής για τη συρρίκνωση των εβραϊκών κοινοτήτων. Σύμφωνα με την ιστορικό, πολλά παιδιά μικτών γάμων λαμβάνουν λίγη ή ελάχιστη εβραϊκή θρησκευτική παιδεία ή δέχονται ελλιπή εβραϊκή μόρφωση από τους συγγενείς, με αποτέλεσμα να προκαλείται φθορά του μεγέθους της εβραϊκής κοινότητας (2008:19). Στο όνομα της διαπαιδαγώγησης και της θρησκευτικότητας των επόμενων γενεών, το μεγαλύτερο μέρος της θρησκευτικής έκφρασης του Εβραϊσμού της διασποράς απορρίπτει τους μικτούς γάμους.

Στην Ελλάδα το πρόβλημα για τους Εβραίους φαίνεται να είναι ακόμη πιο πιεστικό σε ό,τι αφορά την επιβίωση της κοινότητάς τους, αφού όπως γράφει η Βαρών-Βασάρ, από το 1950 κ.ε.ξ. οι εναπομείναντες 5.000 Ελληνοεβραίοι βαίνουν μειούμενοι, καθώς οι μικτοί γάμοι πολλαπλασιάζονται και ολοένα και λιγότερα παιδιά γίνονται Εβραίοι. Τα αγόρια που δεν έχουν κάνει περιτομή και τα κορίτσια που δεν έχουν κάνει θρησκευτική ενηλικίωση -Μπάρ Μιτσβά για τα αγόρια και

Μπάρ Μιτσβά για τα κορίτσια αντίστοιχα⁴⁰ - δεν θεωρούνται μέλη της εβραϊκής κοινότητας, με αποτέλεσμα, όπως αναφέρει η Βαρών-Βασάρ, ο ψυχαναλυτής Jacques Hassoun, να αποδίδει στα παιδιά των μικτών γάμων μία ιδιότυπη εβραϊκή ταυτότητα “juif en quelque sorte”, δηλαδή «Εβραίοι κατά κάποιο τρόπο» (2007:83). Η δεκαπενθήμερη εβραϊκή εφημερίδα *Εβραϊκή Εστία*, στο φύλο της Παρασκευής της 4^{ης} Μαΐου 1956, γράφει σε πρωτοσέλιδο σχόλιο που εκφράζει την ανησυχία της εβραϊκής μειονότητας της Θεσσαλονίκης ότι «αυξάνει συνεχώς ο αριθμός των μικτών γάμων μεταξύ Ισραηλιτών». Η ιδιότητα του «κατά κάποιο τρόπο Εβραίος» από τα λεγόμενα του Ζαχαρία φαίνεται να ταιριάζει στον γιό του: «*Η συμφωνία που έκανα με τη γυναίκα μου για τον γιό μου, ήταν ότι γραφειοκρατικά βαφτίστηκε σε εκκλησία χριστιανάκι, ήλθαν και οι γονείς μου στην εκκλησία και δεν μου είπαν ότι αισθάνθηκαν δύσκολα. Μέσα στην οικογένειά μας το παιδί γνωρίζει ότι έχω εβραϊκή καταγωγή, αλλά δεν του μιλάω καθόλου γι αυτό. Εγώ του είπα του γιού μου ‘έλα εδώ, κάτσε, διάβασε και αν έχεις τίποτε απορίες, έλα εδώ να το συζητήσουμε’*».

Στην έρευνα αυτή συνάντησα διαφορετικές στρατηγικές που ακολουθούν τα μικτά ζευγάρια και αφορούν στη θρησκευτική και κοινωνική διαπαιδαγώγηση των παιδιών, που κινούνται στο δίπολο μονοπολιτισμικότητα - πολυπολιτισμικότητα. Όπως φαίνεται, ο απόλυτος προκαθορισμός κάθε ταυτότητας από την παιδική ηλικία μάλλον δεν είναι δυνατός και επομένως οι στρατηγικές των γονιών σχετική αξία έχουν, εκτός και αν δεχτούμε την άποψη του συγγραφέα Αμερύ που διατυπώνεται στο δοκίμιό του *Η αναγκαιότητα και η αδυνατότητα να είσαι Εβραίος*, σύμφωνα με την οποία «ο καθένας πρέπει να είναι αυτός που ήταν στα πρώτα στρώματα της ζωής του, ακόμη και αν αυτά καλύφθηκαν αργότερα από άλλα. Κανείς δεν μπορεί να γίνει αυτό που μάταια αναζητά στις αναμνήσεις του» (2010:158).

Η Εσθήρ, ενώ δηλώνει μη θρησκευόμενη μιλώντας για την πατρογονική εβραϊκή της θρησκεία, δείχνει να θεωρεί τη χριστιανική θρησκεία σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της ταυτότητας του παιδιού της και επιλέγει την μονοπολιτισμικότητα. Το αδιαπραγμάτευτο γεγονός της αλλαγής της πίστης, που έθεσε στους γονείς της πριν παντρευτεί ήταν σε άμεση συνάρτηση με την ανατροφή των παιδιών της. Από τα λεγόμενά της φαίνεται ότι για την Εσθήρ ο εβραϊκός και ο χριστιανικός κόσμος είναι δύο χωριστοί μη συμβατοί κόσμοι, που δεν μπορούν να συνυπάρξουν στο ψυχισμό του παιδιού της: «*Αφού αποφάσισα να παντρευτώ*

⁴⁰ Για πληροφορίες σχετικές με τις εβραϊκές τελετές και τελετουργίες του κύκλου της ζωής βλ. Εβραϊκή Κοινότητα Βόλου (1998:σ.17-20).

Χριστιανό, όταν με το καλό γεννήσω ένα παιδί, τι θά'κανα; Εγώ θα τηρούσα εβραϊκά έθιμα, έστω κάποια, ο άντρας μου τα χριστιανικά, όπως είχε μάθει, και θά'χαμε και ένα παιδί στη μέση, που δεν θα καταλάβαινε τι γινόταν. Το παιδί που θα γεννούσα σαν Εβραία, θά'παιρνε το θρήσκευμά μου, γιατί τη θρησκεία τη παίρνει από τη μητέρα, το ξέρω, το είχα ψάξει. Εντάζει, αν δεχτώ το παιδί μου να γίνει Χριστιανός, εγώ θά'μουν Εβραία; Θα μπορέσω το παιδί μου να το κατηχήσω σωστά αν δεν είμαι και εγώ Χριστιανή; Θα του μάθω τι; Τι θα κάνω, θα του λέω 'κάνε το σταυρό σου', αλλά εγώ δεν κάνω, θα του λέω 'πήγαινε εκκλησία με το μπαμπά σου;' Αυτό θά'ταν μια μεγάλη κοροϊδία». Η Εσθήρ επιλέγει να αλλάξει θρησκεία για να μη διαμορφώσει άθελά της ένα περιβάλλον σύγχυσης στο οποίο θα μεγάλωνε το παιδί της. Ανήκει στην ομάδα των ανθρώπων που πιστεύουν ότι το υποκείμενο δεν μπορεί να έχει δύο ή περισσότερες πολιτισμικές και θρησκευτικές ταυτότητες και άρα επιλέγει μια από τις δύο, τη χριστιανική. Κάνει μια προληπτική προσέγγιση και μεταστρέφεται θρησκευτικά, προκειμένου να μην μπερδευτεί ο γιός της στη συνέχεια της ζωής του. Στην απόφασή της αυτή τη βοήθησε ο επιστημονικός της ορθολογισμός και το γεγονός ότι δεν ήταν ιδιαίτερα θρησκευόμενη: «Επειδή εγώ είμαι ένας άνθρωπος που δεν πίστευα πολύ. Έλεγα, εντάζει, να του εξηγήσω κάτι, πως θα μπορέσω να το πείσω; Ακόμα και τώρα που είναι εννέα χρονών, του λέω ότι ο παππούς και η γιαγιά δεν πιστεύουν στο Χριστό και δεν μπορεί καν να το χωρέσει το μυαλό του. Μετά τι θα γινόταν με μας, θα το τρελαίναμε; Λοιπόν, η επιλογή μου έγινε με δύο κριτήρια. Πρώτον, ότι εγώ δεν πίστευα τόσο στενά και δεύτερον, για το καλό του παιδιού μου. Και έτσι πήρα την απόφαση να βαφτιστώ».

Αντίθετα με την επιλογή στρατηγικής ενσωμάτωσης της Εσθήρ, η Βίκυ απορρίπτει τη συμπεριφορά αυτή σαν ωφελιμιστική, εργαλειακή και αντιπατριωτική, εννοώντας σαν πατριωτισμό την παραμονή στην εβραϊκή μειονότητα και τον εβραϊκό πολιτισμό: «Ωφελιμιστική είναι η άποψη που με θέλει να κάνω ένα γάμο με Χριστιανό, ώστε το παιδί μου να έχει πιο εύκολη ζωή και να διευκολυνθεί. Δεν είναι η 'πατριωτική' άποψη, που σου λέει ότι εγώ θα κρατήσω την ταυτότητά μου, γιατί έτσι θέλω βρε παιδί μου, δεν θέλω να γίνω όπως με θέλεις εσύ. Αλλά αυτό είναι ωφελιμισμός, εργαλειακή αντιμετώπιση, καθαρά χρηστική».

Η Δημόσια εκπαίδευση για την Βίκυ στερεί την δυνατότητα αυτογνωσίας στο παιδί ενός μικτού γάμου, δρομολογεί μια «βίαια» αφομοιωτική διαδικασία και αφήνει γεγονότα τραυματικά όπως η Γενοκτονία να αποτελούν το μόνο εβραϊκό ταυτοτικό στοιχείο: «Λειτουργεί τελικά σε βάρος του να ξέρεις ποιος είσαι. Και γενικά

οι Έλληνες Εβραίοι δεν έχουν την ευκαιρία να μάθουν ποιοι είναι. Από την οικογένεια γνώριζα μόνο τα έθιμα που γίνονται μέσα στο κύκλο της χρονιάς. Εγώ δηλαδή που πήγα σε ένα δημόσιο, μη εβραϊκό σχολείο δεν είχα πρόσβαση στο ελληνοεβραϊκό μου παρελθόν, με την έννοια ότι γνώριζα τα πάντα για τη χριστιανική θρησκεία από αυτά που άκουγα και διάβαζα στο σχολείο, αλλά για την ιστορία των Ελλήνων Εβραίων οι γνώσεις μου ήταν ένα στρογγυλό μηδενικό. Αυτό σημαίνει ότι η Δημόσια εκπαίδευση μου έχει αρνηθεί την πρόσβαση στο ιστορικό μου παρελθόν. Δεν έχω αυτή την αυτογνωσία. Προχωρώντας εγώ στην επόμενη γενιά με ένα μηδέν, το δικό μου το παιδί από το μηδέν το δικό μου επίσης θα βρει ένα μηδέν και φυσικά πολύ πιο εύκολα θα ενσωματωθεί. Είναι ένας μηχανισμός ενσωμάτωσης αυτός. Μια αφομοίωση όμως αρνητική και παθητική. Κατά τη γνώμη μου είναι έμμεσα βίαιος μηχανισμός, δεν σε βάζει με το ζόρι, αλλά σου κλείνει τη βρύση, δεν ξέρεις ποιος είσαι, καθόλου. Αυτό διορθώθηκε λίγο στην Ελλάδα τα τελευταία δέκα χρόνια με τα διάφορα βιβλία που έχουν βγει». Η «καθαρή» θέση της Βίκυς δεν έχει πολλούς ακολούθους, αφού αυτό που προκύπτει από αυτή την έρευνα είναι η φροντίδα των γονιών για τη καλύτερη δυνατή ενσωμάτωση των παιδιών τους.

Την επιλογή της μονοπολιτισμικότητας προς την κατεύθυνση της εβραϊκής θρησκείας έχει κάνει ο Ισαάκ, ο οποίος ενισχύεται και από την άποψη της χριστιανής πεθεράς του, που παρά τις αντιρρήσεις να παντρευτεί Εβραίο η κόρη της, της είπε:

«Άκουσε να σου πω, εφ' όσον αποφάσισες να αλλάξεις θρησκεία και έκανες παιδιά, πρέπει να τα μεγαλώσεις σωστά, σαν Εβραίους»'. Η παραίνεση της πεθεράς και η επιθυμία του Ισαάκ έγιναν πραγματικότητα και η οικογένειά του ακολούθησε αυστηρά την εβραϊκή θρησκεία, αποκλείοντας τη πιθανότητα να ακολουθηθούν παραδόσεις και έθιμα της χριστιανικής θρησκείας. Ο Ισαάκ λέει: «Και στο σπίτι μας τηρούσαμε τα εβραϊκά έθιμα και η γυναίκα μου ήταν περισσότερο Εβραία από τις άλλες Εβραίες, χωρίς να της πω εγώ το ελάχιστο. Ήθελε να τιμήσει αυτό που έκανε, να αλλάξει τη θρησκεία της».

Η Ραχήλ, παρόλο που λυπάται που η κοινότητα κινδυνεύει λόγω συρρίκνωσης, αλλάζει τη θρησκεία της για λόγους κοινωνικής ενσωμάτωσης: «Όλο και συρρικνώνεται η κοινότητα και θα χαθεί, θα χαθεί, είναι κρίμα... θα αφομοιωθεί πλήρως κάποια μέρα», εντούτοις, αναφέρει στη συνέχεια συγκινημένη: «Ποιος θα του 'δινε διαπαιδαγώγηση του παιδιού μου, αν ήμουν στη θρησκεία Εβραία; Ακόμη και τώρα, κάθε Μεγάλη Βδομάδα πάμε στην εκκλησία, παίρνω το παιδί και πάμε». Στην ερώτηση αν έχει μιλήσει στο παιδί της για την θρησκεία της πατρικής οικογένειας, η

Ραχήλ θεωρεί ότι : *«Όχι ακόμη, είναι πολύ μικρό ακόμα. Αλλά ξέρει το παιδί μου ότι ήμουν Εβραία και πηγαίνει και με τη μητέρα μου στη Συναγωγή και το αγαπούν και εκεί, του κάνουν δώρα και αυτό αισθάνεται καλά εκεί. Σήμερα είναι τόσοι οι μικτοί γάμοι γενικά, που δεν στεναχωρούν τα παιδιά οι γύρω τους, στο σχολείο ή στις παρέες, πετώντας σπόντες»*. Το βέβαιο είναι, θα πει η Ραχήλ, ότι: *«Η χριστιανική θρησκεία είναι συνέχεια της ιουδαϊκής. Οι Εβραίοι δεν δέχονται ότι γεννήθηκε ο Χριστός, ήταν και αυτός ένας απλός άνθρωπος, χωρίς δύναμη...και περιμένουν ακόμα το Μεσσία»*.

Στο μυθιστόρημα *Φωτιές του Ιούδα, Στάχτες του Οιδίποδα* η συγγραφέας Γαλανάκη γράφει για τη μείξη των θρησκευτικών μύθων και ότι στο πρόσωπο του Ιούδα αποδίδονται τόσο τα αρχέτυπα αμαρτήματα αντλημένα από την Παλαιά Διαθήκη, όσο και εκείνα που έπλασε ανά τους αιώνες η χριστιανική φαντασία. Όπως διαβάζουμε, η υβριδική περί του Ιούδα φαντασίωση αποτελεί το υπερεθνικό και διαχρονικό πρότυπο του κακού, αλλά και σημείο ένωσης δύο κόσμων και δύο περιόδων (2009:183,184). Όπως η Γαλανάκη θεωρεί την περί του Ιούδα φαντασίωση σημείο ένωσης του χριστιανικού και του εβραϊκού κόσμου, έτσι και η Ραχήλ υποσυνειδησιακά ταυτίζει τις δύο θρησκείες, θεωρώντας τη μία λογική συνέχεια της άλλης, γιατί φαίνεται ότι δεν επιθυμεί να αποκόψει το παιδί της από την πατρογονική της θρησκεία. Η τακτική αυτή φαίνεται να είναι μια προσπάθεια συμβιβασμού, μια στρατηγική επιβίωσης που επιτρέπει την ανεκτικότητα στην άλλη θρησκεία και την πολυπολιτισμική προσέγγιση και σύμφωνα με τη γνώμη της διαμορφώνει καλύτερες συνθήκες ένταξης του παιδιού της στην κυρίαρχη κοινωνία.

Ο Λίνος εκτιμά ότι οι μικτοί γάμοι θα γίνονται ολοένα και περισσότεροι και από αυτούς θα γεννιούνται παιδιά που θα γίνονται χριστιανάκια *«για να μην έχουν πρόβλημα»*, όπως ισχυρίζεται, με αποτέλεσμα η μειονότητα να σβήσει σταδιακά: *«Στη Λάρισα ο νέος ραββίνος, τριάντα πέντε χρονών είναι πολύ αισιόδοξος, γιατί μου λέει ότι δεν ανησυχεί για τον εβραϊσμό ανά τον κόσμο. Για την ελληνική εβραϊκή κοινότητα τα πράγματα δεν είναι εύκολα. Τα νούμερα μιλούν από μόνα τους. Θα μπορούμε σε μικτούς γάμους. Τα παιδιά όταν λάβουν το θρήσκευμα και γίνουν χριστιανάκια, θα μπουν στη χριστιανική κοινωνία. Άρα θα διευκολυνθούν τα παιδιά και θάναι καλύτερο για αυτά, έστω και αν σαν Εβραίος ο γονιός επιλέξει νάχει ο ίδιος τη δυσκολία και το ηθικό δίλλημα. Το κακό είναι ότι σήμερα οι ίδιοι οι Εβραίοι το σκέφτονται και το βρίσκουν φυσιολογικό να κάνουν τα παιδιά τους χριστιανόπουλα, για να μην έχουν πρόβλημα. Αν είναι δυνατόν...Εγώ το βρίσκω τραγικό όλο αυτό, αλλά όσο περνούν τα χρόνια, αυτό θα είναι ο κανόνας»*.

Πολλοί από τους συνομιλητές μου θεωρούν ότι τα ώριμα συγκροτημένα ζευγάρια που είναι σε μικτό γάμο μπορούν με μια συνεννόηση προ του γάμου να προσδιορίσουν με σαφή τρόπο το θρήσκευμα, τη διαπαιδαγώγηση και το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μεγαλώσουν τα παιδιά τους. Το ερώτημα είναι εάν η συμφωνία αυτή τηρείται τελικά από τους γονείς και τους συγγενείς τους και αν επιτυγχάνεται ένα ιδεατό πλαίσιο διαπαιδαγώγησης ή όχι.

Η Βίκυ δίνει την οπτική του παιδιού ενός μικτού γάμου με τα θετικά σε πρώτη προσέγγιση βιώματά της, αφού θεωρεί ότι η πολυπολιτισμική διαπαιδαγώγηση την οποία έλαβε επιτρέπει στα παιδιά που μεγαλώνουν σε αντίστοιχο περιβάλλον να αναπτύσσουν περισσότερες δεξιότητες και να κινούνται με άνεση στην κοινωνία: *«Είμαι παιδί μικτού γάμου και θεωρώ τον εαυτό μου πολύ τυχερή που είχα δύο παραδόσεις αντί για μία. Για όλα τα αδέρφια μου ισχύει, είχαμε πάντα δύο κόσμους στους οποίους μπεινοβγαίναμε πολύ άνετα εμείς τα παιδιά, είχαμε χαρακτηριστική άνεση. Γιατί οι μεν Χριστιανοί στο κόσμο των Εβραίων δεν μπορούσαν να μπουν εύκολα, οι δε Εβραίοι στο κόσμο των Χριστιανών δεν μπορούσαν πάλι να μπούν εύκολα, εμείς όμως τα παιδιά μπεινοβγαίναμε με μεγάλη ευκολία». Στην ερώτηση που ακολούθησε για την ενδεχόμενη ύπαρξη πιεστικών επηρεασμών στο ψυχισμό της, η Βίκυ αβίαστα θα θυμηθεί και θα εντοπίσει μια προσπάθεια διάπλασης και διαμόρφωσής της από το πατρικό συγγενικό περιβάλλον: *«Υπήρχαν επηρεασμοί, αν και τότε δεν το καταλαβαίναμε. Η νόνα μου ήταν πιο αυστηρή, με την έννοια ότι δεν ήθελε εμείς τα εγγόνια να πάρουμε χριστιανική αγωγή. Μια φορά, όταν ήμουν στο νηπιαγωγείο, κάτι είπα για το Χριστούλη, ότι έχω την εικόνα του, επηρεασμένη από το νηπιαγωγείο στο οποίο πήγαινα. Δεν της άρεσε της νόνας μου, και με ρώτησε από πού την έχω την εικόνα, γιατί θεώρησε ότι υπήρχε ένας επηρεασμός, ότι εγώ παίρνω χριστιανική ανατροφή, που δεν θά'ταν λογικό, γιατί η μητέρα μου είχε γίνει Εβραία, είχε αποδεχθεί να έλθει στον Εβραϊσμό και δεν ήταν λογικό το παιδί που θα μεγάλωνε με την εβραϊκή θρησκεία να έχει χριστιανικό επηρεασμό».**

Το σύνθετο -έως διπολικό- περιβάλλον, μέσα στο οποίο μεγαλώνει ένα παιδί μικτού γάμου, το αποδίδει η Ντένια μιλώντας για τον άνδρα της: *«Η μητέρα του άντρα μου ήταν Χριστιανή. Τα πεθερικά μου αποφασίσαν ότι δεν θα του πουν τίποτε και θα τον αφήσουν να αποφασίσει ο ίδιος ό,τι θέλει. Ο άντρας μου γεννήθηκε το 1963, πήγαινε στη Συναγωγή αλλά πήγαινε και στην εκκλησία με το σχολείο... και να καταλάβεις πόσο ανύποπτος ήταν θρησκευτικά, η δασκάλα, κάποια στιγμή είπε στη πεθερά μου, ότι στον εκκλησιασμό του σχολείου ο μικρός, όχι μόνο ακολουθούσε την*

τάξη, αλλά και μεταλάμβανε μόνος του κάθε φορά. Είχαν και μια υπηρεσία στο σπίτι, που την αγαπούσε πολύ ο άντρας μου, έτσι, τον έβαζε να κάνει και το σταυρό του και να λέει μάλιστα 'να ζήσει ο βασιλεύς', οπότε έκανε και το σταυρό του...». Στη ερώτησή μας, αν πηγαίνει τώρα στη Συναγωγή ο σύζυγός της, η Ντένια απαντάει: «Ο άντρας μου σαν παιδί δεν πήγαινε με το μπαμπά του στη Συναγωγή, όταν μεγάλωνε δεν ήθελε να πηγαίνει. Όταν μαζεύονταν οι ηλικιωμένοι, τον έπαιρνε ο μπαμπάς του για να μαζεύονται δέκα και να γίνεται το διάβασμα. Πήγαινε προς χάριν του μπαμπά του. Μετά που πέθανε ο πεθερός μου, τον παίρνουν τηλέφωνο για να μαζεύεται ο αριθμός και να διαβάζουν και σκέφτεται 'πρέπει να πάω... και πάει».

Οι διάφορες εκδοχές οικογενειακού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο είναι δυνατόν να μεγαλώνουν τα παιδιά ενός μικτού γάμου μπορούν να είναι η αποδοχή της θρησκευτικής πίστης και της πολιτιστικής παράδοσης που διαμορφώνεται από τη θρησκεία -της χριστιανικής ή της εβραϊκής- ή ένα περιβάλλον ανεξιθρησκίας, ή αθρησκίας ή ένας συνδυασμός και των δύο. Στο ερώτημα ποια μπορεί να είναι η τελική θρησκευτική διαμόρφωση των παιδιών των μικτών γάμων η Βίκυ αναφέρει: «Τα περισσότερα παιδιά των μικτών γάμων στην Ελλάδα, όταν η οικογένεια δεν έχει χωρίσει, μεγαλώνουν σε μια ανεξιθρησκία ή αθρησκία, ή συνδυάζοντας και τα δύο. Το επόμενο βήμα τους, στην επόμενη γενιά είναι η πλήρης αφομοίωση. Οι γάμοι που θα κάνουν τα παιδιά των μικτών γάμων είναι συνήθως στην επικρατούσα πλειοψηφία».

Η Μπεάτα αφήνει περισσότερο την πρωτοβουλία διαμόρφωσης της εβραϊκότητας και της χριστιανικότητας των παιδιών της στους γονείς και στα πεθερικά της. Επειδή η ίδια, όπως δηλώνει δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα θρησκευτικά θέματα και τις τελετουργικές πρακτικές και επειδή ως Εβραία δεν θέλει να ασχοληθεί με τη χριστιανική διαπαιδαγώγηση, αφήνει το ρόλο της διδασκάλου της θρησκευτικής κουλτούρας στους χριστιανούς συγγενείς του άντρα της, που είναι αρμοδιότεροι κατά τη γνώμη της να διδάξουν τα παιδιά της. Για την διδασκία της εβραϊκής κουλτούρας επαφίεται στους εβραίους γονείς της. Είναι λοιπόν ήσυχη ότι τα παιδιά της θα έλθουν σε επαφή και με τις δύο θρησκευτικές κουλτούρες και ότι θα έχουν τη δυνατότητα και την ωριμότητα σε επόμενο χρόνο να επιλέξουν μόνα τους: «Στα δέκα οκτώ και μετά μπορεί να αποφασίσει το παιδί να επιλέξει ότι θέλει ή τίποτε. Γιατί το θρήσκευμα νωρίτερα αντικατοπτρίζει την επιλογή των γονιών». Η Μπεάτα, που τονίζει με έμφαση ότι είναι αριστερής ιδεολογίας επιθυμεί τα παιδιά της να μεγαλώσουν με αντιλήψεις ανεκτικότητας και πολυπολιτισμικότητας, γιατί απορρίπτει την μονοδιάστατη καλλιέργεια των θρησκευτικών αξιών μέσα στην

οικογένεια: *«Είναι ο παππούς και η γιαγιά, που είναι σημαντικό και πάνε στη Συναγωγή...τα παίρνουν και τα παιδιά. Τη θρησκευτική κουλτούρα νιώθω ότι την παίρνουν τα παιδιά μου, όπως και εγώ τη χριστιανική από τα πεθερικά μου. Από τους γονείς μου παίρνουν την εβραϊκή κουλτούρα. Αυτό το θεωρώ σημαντικό».*

Υπάρχουν γονείς όπως η Έρικα, που σε αντίθεση με την τακτική της Μπεάτας δεν αναθέτουν τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους -θρησκευτική και πολιτιστική- στους παππούδες, αλλά την διαχειρίζονται οι ίδιοι επιλέγοντας να ακολουθήσουν μια διπλή θρησκευτική διαδρομή. Αναλαμβάνουν μόνοι τους να γνωρίσουν στα παιδιά τους τα έθιμα και τις παραδόσεις της χριστιανικής και της εβραϊκής θρησκείας και κουλτούρας με απώτερο σκοπό να φτάσουν τα παιδιά να θεωρούν ότι αυτή η μετακίνηση ανάμεσα στις δύο θρησκείες είναι κάτι φυσιολογικό που το κάνει με άνεση ο ίδιος τους ο γονιός, το πιο ισχυρό πρότυπό τους μέχρι κάποια τουλάχιστον ηλικία. Η Έρικα πιστεύει ότι εφόσον η ίδια με την επιλογή του μικτού γάμου της δημιούργησε μια κατάσταση ρευστότητας, οφείλει να διευρύνει τα πλαίσια ανεκτικότητας του παιδιού της: *«Σήμερα ακολουθώ τόσο τα εβραϊκά έθιμα, όσο και τα χριστιανικά. Πάω με το γιό μου στον ορθόδοξο ναό προχτές, για την υγεία μου, άναψα λαμπάδα στο ύψος μου, κάνω προσευχή και δεν νιώθω ξένη στον ορθόδοξο ναό και πηγαίνω σε σπίτια φίλων για το ψήσιμο αρνιού κ.ά. Για να μην αποξενώνεται το παιδί, πρέπει να έχει χριστιανικές συνήθειες, επειδή μέσα στο σπίτι βιώνει το εβραϊκό στοιχείο».*

Μια άλλη εκδοχή διαπαιδαγώγησης είναι αυτή του μη θρησκευόμενου Γιάννη, που ωθούμενος από το κίνητρο της διευκόλυνσης της ενσωμάτωσης της κόρης του στην κυρίαρχη κοινωνία, επέλεξε σε συμφωνία με τη γυναίκα του να αφήσουν την κόρη τους να μεγαλώσει χωρίς θρησκευτική κατεύθυνση, παρά το γεγονός ότι είναι βαπτισμένη Χριστιανή. Το γεγονός όμως ότι το παιδί τους συμμετέχει στις εβραϊκές θρησκευτικές και κοινωνικές εκδηλώσεις φανερώνει την αντιφατικότητα των επιλογών των γονιών και το θρησκευτικά σύνθετο του πράγματος, αφού εκ των πραγμάτων φαίνεται η εβραϊοστροφή διαπαιδαγώγησή του: *«Βαπτίσαμε την κόρη μας Χριστιανή και αυτό ήταν υποχώρηση της γυναίκας μου, γιατί έπρεπε στο σχολείο να δηλώσουμε το θρήσκευμα. Δεν το πιέζουμε προς καμία θρησκευτική κατεύθυνση, δεν ασχολείται με τη θρησκεία, όμως στην τάξη δεν επέλεξε τα θρησκευτικά. Δεν έχει πρόβλημα με το κοινωνικό του περίγυρο, αλλά αν ήταν εβραιοπούλα θα είχε. Στο σπίτι δεν μιλάμε για τον Εβραϊσμό ή τον Χριστιανισμό, αλλά*

το παιδί συμμετέχει στις εβραϊκές θρησκευτικές γιορτές στη Συναγωγή, σαν χώρο εκδηλώσεων».

Από τα λεγόμενα του Γιάννη αλλά και από άλλες αναφορές συνομιλητών μου φαίνεται να υπάρχει διάχυτη η εντύπωση ότι η βάφτιση έχει χαρακτήρα υποχρεωτικό, προκειμένου ένα άτομο να ενταχθεί απρόσκοπτα στην κοινωνία στην οποία ζει. Είναι δύσκολο όμως μέσα από την έρευνα αυτή να αποδειχθεί αν αυτό προκύπτει από άγνοια των συγκεκριμένων νομικών λεπτομερειών ή από την ανάγκη που έχει ένα μικτό ζευγάρι να αποδεχθεί σαν γεγονός την διάχυτη άποψη της υποχρεωτικότητας της βάφτισης, μόνο και μόνο για να προχωρήσει μπροστά τη ζωή του χωρίς προβληματισμούς και αντιπαραθέσεις. Σε αυτή την έρευνα η υποχρεωτικότητα της βάφτισης του παιδιού, που επιβάλλει με τον τρόπο της η κυρίαρχη κοινωνία δεν φάνηκε να δημιουργεί προβλήματα στα μικτά ζευγάρια.

Η Έλλη, σε μια ηλικία αρκετά ώριμη επέλεξε την κυρίαρχη στην Ελλάδα θρησκεία του χριστιανισμού, έχοντας βαθιά συναίσθηση των ανατροπών που προκαλούσε στο στενό οικογενειακό της περιβάλλον, αλλά και βαθειά την πίστη ότι είναι ουσιαστικό θέμα φιλοσοφίας ζωής, το να υπερβαίνεις τις θρησκείες, να βιώνεις τη ζώσα κοινωνία στην οποία λειτουργείς και υπάρχουν και να δίνεις στο παιδί σου συγκεκριμένη ταυτότητα: *«Αφού αποφάσισα να παντρευτώ Χριστιανό, όταν με το καλό γεννήσω ένα παιδί τι θάκανα; Εγώ θα τηρούσα εβραϊκά έθιμα, έστω κάποια, ο άντρας μου τα χριστιανικά, όπως είχε μάθει, και θάχαμε και ένα παιδί στη μέση που δεν θα καταλάβαινε τι γινόταν. Το παιδί που θα γεννούσα σαν εβραία, θάπαιρνε το θρήσκευμά μου, γιατί τη θρησκεία τη παίρνει από τη μητέρα, το ξέρω, το είχα ψάξει. Εντάξει αν δεχτώ το παιδί μου να γίνει Χριστιανός, εγώ θάμουν Εβραία; Θα μπορέσω το παιδί μου να το κατηχήσω σωστά αν δεν είμαι και εγώ Χριστιανή; Θα του μάθω τι; Τι θα κάνω, θα του λέω κάνε το σταυρό σου, αλλά εγώ δεν κάνω, θα του λες πήγαινε εκκλησία με το μπαμπά σου; Αυτό θάταν μια μεγάλη κοροϊδία».*

Στη σύγχρονη εποχή η παγκοσμιοποίηση αποτελεί για τον Ζαχαρία τη δεύτερη μεγάλη αιτία της αφομοίωσης των Εβραίων, που σε συνδυασμό με τους μικτούς γάμους θα κάμψει τις αντοχές της εβραϊκής μειονότητας και μακροπρόθεσμα μπορεί ακόμα και να τις εξαφανίσει: *«Έχοντας υπ' όψιν ότι υπάρχουν Εβραίοι στην Ελλάδα για πάνω από 2.500 χρόνια, αν το προεκτείνουμε, μπορεί και να υπάρχουν πάντα λίγοι. Το πόσο θα αναγνωρίζουν ή θα αποδέχονται και πόσο θα υπερασπίζονται την ταυτότητά τους δεν μπορώ να το ξέρω. Σήμερα λειτουργούν κάποιοι ισοπεδωτικοί παράγοντες σε όλες τις κοινωνίες. Όσο κακώς εννοούμενος ήταν ο διεθνισμός των*

κομμουνιστών, το ίδιο κακώς εννοούμενη είναι και η σημερινή παγκοσμιοποίηση. Οι μικτοί γάμοι σε συνδυασμό με την παγκοσμιοποίηση θα επιταχύνουν την αφομοίωση κυρίως των ολιγαριθμών θρησκευτικών των μειονοτήτων».

Για τη Βίκυ είναι προφανές ότι οι μικτοί γάμοι είναι σε συνάρτηση με τη νέα μορφή των παγκοσμιοποιημένων κοινωνιών, αλλά μπορεί και να αποτελούν ένα νέο «επιθετικό» στοιχείο για την επιβίωση της εβραϊκής ομάδας, αν αυτή καταφέρει να απαντήσει αποτελεσματικά και να εκμεταλλευτεί την καινούργια αυτή πραγματικότητα: *«Πιστεύω ότι οι μικτοί γάμοι είναι το μέλλον του εβραϊσμού στην Ελλάδα. Θα υπάρχουν μόνο μικτοί γάμοι στις επόμενες γενιές στην Ελλάδα. Αλλά δεν ξέρω αν μέσω αυτού θα έλθει η αφομοίωση. Πιστεύω ότι είναι στα χέρια των εβραϊκών κοινοτήτων αν έλθει η αφομοίωση, να παρέμβουν σε μια αφομοίωση εντελώς παθητική και άγονη, μια αφομοίωση που δεν έχεις επιλέξεις ενεργά να το κάνεις, γιατί αυτό είναι ένα 'άλλο καπέλο' και αυτό είναι σεβαστό. Υπάρχουν μηχανισμοί που αν μια κοινότητα θέλει να διατηρήσει διακριτή ταυτότητα, την δια της απάθειας ενσωμάτωση μπορεί να την ελέγξει. Η ολιγαριθμία δεν με απασχολεί τόσο. Υπάρχουν άνθρωποι που έρχονται στον εβραϊσμό, όχι αφήνοντας τη δική τους θρησκεία, αλλά έρχονται, μετέχουν του εβραϊκού πολιτισμού μαθαίνοντας πράγματα, έχοντας μια αυτοσυνείδηση, έχοντας μια γνώση παρελθόντος και ταυτοτήτων. Οι μικτοί γάμοι θα είναι ευρύτεροι στο μέλλον. Από τη στιγμή που δεν υπάρχουν κλειστές κοινωνίες πια και μετέχουμε στην παγκοσμιοποίηση, εκεί πάει αυτό».*

Η Σάρα πιστεύει ότι ο μηχανισμός που θα διασώσει την εβραϊκή μειονότητα από την αφομοίωση σχετίζεται με την στέρεα ιστορική, ηθική και θρησκευτική βάση που θα της επιτρέψει να διατηρήσει τη συνοχή της. Σημαντικό ρόλο κατά την Σάρα, θα παίζουν η οικονομική ευημερία που θα περιορίσει σημαντικά τις ρατσιστικές συμπεριφορές και η «αποδεδειγμένη, από την Ιστορία» ικανότητα συνοχής των Εβραίων: *«Νομίζω ότι όσο ο κόσμος θα έχει ευημερία τα ρατσιστικά δεν θα υπάρχουν σε ανεξέλεγκτο βαθμό. Όταν θα υπάρχει οικονομική πίεση αφόρητη θα προκύψουν και για τις μειονότητες απειλές. Πιστεύω ότι η εβραϊκή φυλή θα διατηρηθεί και δεν θα αφομοιωθεί. Να διαβάσεις για τους Εβραίους μαύρους της Αιθιοπίας, μια μικρή κοινότητα που δεν ξέρουν ούτε από πού προήλθαν, αλλά υπάρχουν. Στην Κίνα επίσης υπάρχουν εβραϊκές κοινότητες από το 11-12^ο αι....δεν πιστεύω ότι θα εξαφανιστεί η φυλή. Και στην Ελλάδα θα υπάρχουν πιο λίγοι, στην Αθήνα είναι αρκετοί και εδώ είναι εβδομήντα άτομα, η ολιγαριθμία είναι κακό, θα υπάρχουν όχι μεγάλες κοινότητες ίσως, αλλά μια κοινότητα μικρή μπορεί να υπάρξει, θα συρρικνωθεί αλλά θα υπάρχει. Το*

βασίζω στην Ιστορία, επειδή υπάρχει ένα μέρος των ανθρώπων που θέλουν να διατηρήσουν τα ήθη, τα έθιμά τους και τη θρησκεία τους. Ακόμη και μέσα στους μικτούς γάμους αυτά μπορούν να διατηρηθούν».

Η Βίκυ, που δηλώνει μη θρησκευόμενη, διατυπώνει μια μοντέρνα πολυπολιτισμική άποψη που βρίσκει θετικά στοιχεία στην αναγκαστική συνύπαρξη των δύο πολιτισμών στον κόσμο του παιδιού, γιατί εμπλουτίζει τις γνώσεις, τις εμπειρίες και τις προοπτικές του: *«I am not practicing, όπως λένε οι Άγγλοι, αλλά με ενδιαφέρει πάρα πολύ ο Εβραϊσμός ως σύστημα, σαν πολιτισμικό κεφάλαιο, σαν ιστορία. Σαν παιδί μικτού γάμου και δύο πολιτισμών, θεωρώ ότι είναι τυχερό να είναι ένα παιδί δύο πολιτισμών και όχι ενός. Πηγαίνω στη Συναγωγή και στο Πέσαχ σαν ερευνήτρια. Συμμετέχω και θυμάμαι πως αυτό το πράγμα το κάναμε παλιά στο σπίτι. Αυτό που γίνεται στη Συναγωγή δεν έχει καμία σχέση με αυτό που γίνεται στο σπίτι».* Η γνώμη της Βίκυς αφορά σε μια ισορροπημένη προσέγγιση των δύο θρησκειών, αλλά στην πράξη η προσωπική της προσέγγιση είναι ετεροβαρής υπέρ του Εβραϊσμού, πράγμα που σημαίνει ότι και στην πιο ισορροπημένη θεωρητικά ταυτόχρονη προσέγγιση δύο θρησκειών, δυο πολιτισμών, τα πιο δυνατά βιώματα -*«πως αυτό το πράγμα το κάναμε παλιά στο σπίτι»*- καθορίζουν και την τελική απόκλιση. Η λογική της Βίκυς δείχνει να συμπίπτει με την άποψη του συγγραφέα Αμερύ, που αναφέρω στην αρχή του κεφαλαίου, δηλαδή ότι τα πρώτα βιώματα είναι καθοριστικά για την τελική διαμόρφωση του υποκειμένου. Ταυτόσημη άποψη έχει και η Άννα, που βαφτίστηκε Χριστιανή για να παντρευτεί, αλλά αναπολεί το εβραϊκό της παρελθόν: *«Πιο πολύ πολιτισμικά το νιώθω ότι είμαι Εβραία. Αλλά μ' αρέσει να πηγαίνω στη Συναγωγή στις τελετές. Μου θυμίζει εκείνα τα χρόνια που ήμουν οκτώ - εννέα χρονών και πήγαινα συχνά με την εβραία φίλη μου και τη μαμά μου, μου φέρνει μια ηρεμία ψυχική».*

Το σημαντικό ερώτημα «πού μπορεί κανείς να ανήκει» δεν μπορεί να απαντηθεί μονοδιάστατα, επειδή, όπως θα φανεί παρακάτω, επηρεάζεται από μια σειρά από εξωγενείς παράγοντες (σχολείο, συναναστροφές, συγγενικό περιβάλλον, γάμος, κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνουν τα διεθνή γεγονότα, όπως το Παλαιστινιακό ζήτημα, η Ιντιφάντα, η στάση από τα Μ.Μ.Ε. κ.ά).

Αναφορικά με το θέμα του επηρεασμού της προσωπικότητας του παιδιού από το σχολείο στο οποίο φοιτά, η Βίκυ, που έχει στείλει την κόρη της σε ιδιωτικό, αλλά όχι εβραϊκό σχολείο στη Θεσσαλονίκη, λέει: *«Η κόρη μου πήγαινε σε εβραϊκό σχολείο στην Αθήνα και έτσι πήρε σημαντικές βασικές γνώσεις για την εβραϊκή ταυτότητα.*

Τώρα πηγαίνει σε ένα ιδιωτικό σχολείο και εκεί ακούει διάφορα πράγματα που κυκλοφορούν, ακούει τι λέει η τηλεόραση, ακούει τα Κάλαντα». Δεν σκέφτηκα να αρχίσω να βάζω τους απόγονους μου με πλάνο στην πλειοψηφούσα κοινωνία, κάνοντας ένα γάμο με Χριστιανό. Ξέρω ανθρώπους που δίνουν χρήματα στη κοινότητα για αγαθοεργίες και συγχρόνως το παιδί τους το κάνουν Χριστιανό, ώστε να μπορέσει να είναι ωφέλιμο για το παιδί, να ενταχθεί και να αφομοιωθεί απολύτως τελικά». Η Βίκυ, μιλώντας για τα παιδιά των μικτών γάμων θέτει το ζήτημα του αποκλεισμού τους από το εβραϊκό τους παρελθόν και την μονόπλευρη διαπαιδαγώγησή τους που, κατά τη γνώμη της οδηγεί τελικά στην αφομοίωσή τους.

Η επιλογή φοίτησης σε εβραϊκό σχολείο θα μπορούσε να είναι και για τη Μπεάτα αιτία σύγχυσης, αφού θεωρεί ότι το δημόσιο σχολείο παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας ενός παιδιού μικτού γάμου: «Δεν συμφωνώ με τη φοίτηση στο εβραϊκό σχολείο, είναι ένα ζήτημα...γιατί ένα ζευγάρι σε μικτό γάμο να στείλει το παιδί σε αυτό το σχολείο; αυτό που δίνει εβραϊκή θρησκευτικότητα, επειδή είναι καλό σχολείο, δεν μπερδεύει την ταυτότητα; Εγώ πιστεύω στη φοίτηση στο κυρίαρχο δημόσιο σχολείο της πλειοψηφίας. Εγώ δέχομαι την περιτομή και για λόγους υγείας...».

Ο προβληματισμός της Μπεάτας για την εβραϊκή ταυτότητα παραπέμπει στο υπαρξιακό ερώτημα της κατασκευής της ταυτότητας που έχουν οι άνθρωποι στο σύγχρονο κόσμο, όπου ο άνθρωπος είναι επιφορτισμένος με το βαρύ φορτίο να κατασκευάσει τον εαυτό. Η Μπεάτα με αγωνία αναρωτιέται για τον επηρεασμό της ταυτότητας ενός παιδιού μικτού γάμου από τη φοίτηση σε εβραϊκό σχολείο. Συσχετίζει τον προβληματισμό της με την γενικότερη υποχώρηση της θρησκευτικής πίστης και πρακτικής, την ιδεολογία της και την τακτική που έχουν επιλέξει από κοινού με τον άντρα της: «Πριν παντρευτούμε συζητήσαμε και αποφασίσαμε ότι δεν θα βαφτίσουμε τα παιδιά. Έγινε ονοματοδοσία και στα δύο μου παιδιά. Δεν υπάρχει θρήσκευμα. Δεν ξέρω αν λέγεται πολιτική βάφτιση. Χωρίς να θυμάμαι έντονα, το κουβεντιάσαμε πριν το γάμο και καταλήξαμε σε αυτό, επειδή το πιο σημαντικό ήταν ότι δεν ενδιαφέρεται ο άντρας μου για το χριστιανικό κομμάτι, έτσι δεν είχαμε θέμα, ούτε και εγώ θα έθετα θέμα τα παιδιά μου να είναι Εβραίοι, ούτε και θα το ήθελα να έχουν εβραϊκό θρήσκευμα». Η Μπεάτα με τη διαδικασία της ονοματοδοσίας στα παιδιά της παρακάμπτει την ούτως ή άλλως νομικά ανυπόστατη υποχρεωτικότητα της βάφτισης, γεγονός για το οποίο υπάρχει ευρέως η εντύπωση στην κοινωνία ότι τα παιδιά πρέπει να βαπτίζονται ή να τους αποδίδεται το ένα ή το άλλο θρήσκευμα.

Πολλές φορές πίσω από τις λέξεις ίσως κρύβονται βαθιά και ανομολήγτητα σε τρίτους συναισθήματα που πλημμυρίζουν την ψυχή μας. Η Μπεάτα με την αποδοχή της περιτομής «και για λόγους υγείας» ενδέχεται κατά βάθος να ήθελε την εβραϊκή ταυτότητα για το γιό της, έστω και αν αυτή προκύψει μετά από επιλογή του σε δεύτερο χρόνο. Στην ερώτηση αν γίνονται κουβέντες με τα παιδιά για τη διαφορετική θρησκεία των γονιών τους, η Μπεάτα απαντά: *«Κοίταξε, προφανώς στα παιδιά έχουμε μιλήσει. Έτσι, είχαν απορίες, ρωτούσαν από μικρά, αλλά έτσι και αλλιώς συζητούσαμε για πολλά θέματα με τα παιδιά. Προκύπτουν αυτά τα πράγματα από μόνα τους. Αν είχα παντρευτεί Εβραίο, εντάξει, τα παιδιά θα ήταν Εβραίοι. Πάντως ήταν κάτι συνηθισμένο στη παρέα μας, έχουμε πολλούς φίλους, που ενώ είναι Χριστιανοί δεν έχουν βαπτίσει τα παιδιά τους, δηλαδή ήταν άκουσμα οικείο η ονοματοδοσία. Ήταν θέση μας, ιδεολογικά τόχαμε λυμένο».* Στην πράξη, πάνω στη δικαιολογητική βάση της «ιδεολογικής επιλογής», η Μπεάτα παρακάμπτει το ακανθώδες ερώτημα για τον τρόπο που διαπαιδαγωγούνται τα παιδιά: *«Πολύ σκεπτόμενο παιδί ο γιός μου, πολύ ολοκληρωμένη άποψη, δεν θέλει νάχει να κάνει ούτε με το ένα ούτε με το άλλο. Θεωρεί ότι δεν τον αφορά αυτό το ζήτημα. Η κόρη μου είναι διαφορετική. Ψάχνεται περισσότερο...Νοιώθω όμως ότι δεν τη δυσκολεύει αυτό το κομμάτι. Δεν τον κάνει το σταυρό της, γιατί δεν τόχει πάρει ως προσλαμβάνουσα από μας, όμως τώρα που το λέμε...δεν τόχω προσέξει, δεν ξέρω αν στο σχολείο κάνει το σταυρό της στην πρωϊνή προσευχή. Δεν την έχω ρωτήσει. Θεωρώ ότι δεν κάνει το σταυρό της, αλλά...μπορεί και να τον κάνει...Σαν μάθημα, το να παρακολουθήσει τα Θρησκευτικά δεν τίθεται ακόμη, γιατί στο δημοτικό δεν τίθεται θέμα επιλογής των μαθητών. Δεν ξέρω αλήθεια τι κάνει στο σχολείο σ' αυτό...Έχει και μια δασκάλα που δεν έχει κανένα πάθος ιδιαίτερο. Δεν είμαι πολύ σίγουρη τι γίνεται, δεν σκέφτηκα ποτέ να τη ρωτήσω».*

Κατά τη γνώμη μου, η Μπεάτα πίσω ότι από την υπερβολική αποστασιοποίηση φαίνεται ότι προσπαθεί να κρύψει την αμηχανία της και ένα προβληματισμό για το ενδεχόμενο η κόρη της να επιλέξει τη χριστιανική θρησκεία. Αυτή η πιθανή επιλογή της κόρης δημιουργεί μια εσωτερική σύγκρουση στη Μπεάτα, που μοιάζει με την αποδοχή της επιλογής της πρακτικής της περιτομής στα αγόρια για λόγους υγείας. Και στις δύο περιπτώσεις μάλλον λειτουργεί η λανθάνουσα εβραϊκότητά της, αν και η ίδια δηλώνει μη θρησκευόμενη. Είναι φανερό από τα λεγόμενά της, ότι πέρα από την ιδεολογική επιλογή, ο μικτός γάμος της Μπεάτας λειτουργεί πολλαπλασιαστικά για την απομάκρυνση των παιδιών από τον Εβραϊσμό. Η ίδια παραχωρεί σημαντικό πεδίο στην κυριαρχούσα χριστιανική θρησκεία: «Ο

μεγάλος μου γιός είναι τώρα στα επαναστατικά του, είναι δεκάξι χρονών, είναι αποστασιοποιημένο παιδί. Με επιλογή του στο γυμνάσιο δεν έχει κάνει θρησκευτικά και δεν τον επηρέασαμε, αλλά το επέλεξε μόνος του, χωρίς καμιά διαπραγμάτευση. Να σου πω, εγώ θα ήθελα να συμμετέχει, αν με ρωτήσεις...να μη διαχωρίζεται από το σύνολο σ' αυτό το κομμάτι. Η κόρη μου είναι παιδί που θέλει να νιώθει περισσότερο πού ανήκει, πού πατάει».

Η κόρη της Σάρας αισθάνεται την ανάγκη να αυτοπροσδιοριστεί θρησκευτικά. Επειδή θεωρεί ότι η ταυτότητά της δεν είναι δεδομένη και αυτονόητη, σαν υποκείμενο της σύγχρονης κοινωνίας θέλει να αυτοπροσδιοριστεί, να συγκροτήσει την αφήγηση της ζωής της και να διαμορφώσει την εβραϊκή της ταυτότητα: «Ήθελε μια θρησκευτική ταυτότητα η κόρη μου, που δεν την είχα εγώ ποτέ. Όταν ήμουν χωρισμένη και στην Ελβετία, εγώ δεν τηρούσα εβραϊκές παραδόσεις. Πάντως, η κόρη μου σαν παιδί Εβραίων είναι Εβραία, αλλά ήθελε περισσότερο μια θρησκευτική ταυτότητα. Θα ήθελε να πηγαίνουμε στη Συναγωγή πιο συχνά, θα ήθελε να γιορτάζουμε και καμία γιορτούλα». Η κόρη της Σάρας θεωρεί τη θρησκεία βασικό δομικό στοιχείο της ταυτότητάς της. Σύμφωνα με αυτό που αφήνει να εννοηθεί η Σάρα, η κόρη της «επιστρέφει στη θρησκεία», ίσως και σε συνάρτηση με το γεγονός ότι η Σάρα έχει έλθει σε δεύτερο γάμο με Χριστιανό: «Οι θρησκείες δεν με ενδιαφέρουν καθόλου. Η κόρη μου όμως θέλει να παντρευτεί Εβραίο και να έχει στενότερη σχέση με τη θρησκεία και την καταγωγή της. Η κόρη μου θέλει την εβραϊκή της ταυτότητα. Και βασικά πιστεύω ότι θέλει μια κάποια θρησκευτική ταυτότητα. Το λειτουργεί σαν ανάγκη».

Μια άλλη άποψη που κατέγραψα είναι αυτή που εκφράζει η Μπεάτα, η οποία θεωρεί υγιές και προοδευτικό να μην συμμετέχουν τα παιδιά των μικτών γάμων στα θρησκευτικά δρώμενα, υπονοώντας μάλλον ότι προκαλείται στα παιδιά σύγχυση ταυτότητας. Η ίδια θεωρεί ότι αν επιλεγεί η διαδικασία της ονοματοδοσίας χωρίς βάφτιση, τα παιδιά ωφελούνται περισσότερο: «Από τη εβραϊκή κοινότητα υπάρχουν άτομα που έκαναν μικτό γάμο και χάθηκαν και τα παιδιά τους δεν τα φέρνουν καθόλου, ποτέ. Θεωρώ ότι είναι ένα προοδευτικό βήμα. Υπάρχουν όμως και ζευγάρια που τα φέρνουν τα παιδιά και στη Συναγωγή, ενώ είναι χριστιανάκια. Όταν ο Εβραίος δεν δηλώνει τι κάνει το παιδί του, τότε είναι μάλλον είναι χριστιανάκι. Εκτός και αν κάνει ονοματοδοσία, χωρίς βάφτιση».

Ελεύθερα και ανεπηρέαστα αποφάσισαν ο Μόρις και η γυναίκα του να μην βαφτίσουν τα παιδιά, να κάνουν ονοματοδοσία και να τα αφήσουν να επιλέξουν εκείνα μόνα τους αργότερα: «Να είναι ελεύθερα να επιλέξουν το σύντροφό τους και το

δημιουργό του. Δεν πήγαμε σε εκκλησία, δεν βαφτίστηκαν με το τυπικό το ορθόδοξο, αλλά ούτε και με το εβραϊκό. Το αφήσαμε στα ίδια τα παιδιά να το κάνουν αυτό, όταν τα ίδια θα ήταν ώριμα να το επιλέξουν. Στο σχολείο, όταν η δασκάλα μου έλεγε 'εμείς θα πάμε εκκλησιασμό, τι θα κάνει το παιδί; Θα πάει με τα υπόλοιπα παιδιά;' Της απαντούσα εγώ. 'Ας πάει όπου θέλει, δεν έχω πρόβλημα'».

Μπορεί όμως να προκληθεί θρησκευτική ή πολιτισμική σύγχυση στα παιδιά που προκύπτουν από έναν μικτό γάμο; Μπορεί τελικά ένας μικτός γάμος να γίνει προβληματικός, όταν θα τεθεί θέμα ταυτότητας των παιδιών; Στα ερωτήματα αυτά η Μπεάτα απαντάει καταφατικά, έστω και αν εστιάζεται στο μυστήριο της βάφτισης και στο πόσο συχνά κανείς εκκλησιάζεται και αποφεύγει να αποτιμήσει την διπολική θρησκευτική αναζήτηση που ενδεχομένως μπορεί να προκληθεί στα παιδιά: «Ένας μικτός γάμος επηρεάζει τη ταυτότητα των παιδιών, αν αυτό γίνει στη μικρή ηλικία, τότε είναι πρόβλημα. Σε μεγαλύτερη ηλικία, είναι αυτά που διαλέγουν τι θα κάνουν, μέσα από αυτά που έχουν περάσει και βιώσει τα παιδιά στο οικογενειακό περιβάλλον. Θεωρώ ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι εκεί που πρέπει να τα βαφτίσεις, να τα πας ή να μην τα πας στην εκκλησία. Όταν πηγαίνουν και οι δυο εθιμοτυπικά στην εκκλησία τους, σε ποια εκκλησία θα τα πας και πόσο συχνά, θεωρώ ότι είναι ένα σημαντικό ζήτημα. Νομίζω ότι είναι αν εγώ ήμουν θρησκευόμενη, θα είχα ένα ζήτημα με το να πηγαίνουν τα παιδιά μου συνέχεια στη χριστιανική εκκλησία. Πολύ θα με ζόριζε να βάλω το παιδί μου στην εκκλησία, γιατί... όχι περιτομή, όχι στη δική μου Συναγωγή, γιατί να μη σεβαστεί ο ένας από τους συζύγους τη προσωπικότητα του άλλου; γιατί να μην πάρουν μια γενικότερη θρησκευτική κουλτούρα τα παιδιά;». Με τη λέξη «χάνονται», που χρησιμοποιεί η Μπεάτα στη συνομιλία μας δηλώνει προσωπική εμπλοκή και συναισθηματική φόρτιση. Είναι προφανής η αντίφαση. Ενώ δηλώνει ότι προσχωρεί στην θρησκευτική απεξάρτηση, επικαλείται τη «δικιά της Συναγωγή» και ταυτόχρονα αφήνει τους παππούδες, ένθεν κακείθεν και με τις ευλογίες των γονιών, να διαμορφώνουν και να παρέχουν δύο διαφορετικές θρησκευτικές κουλτούρες.

Στο ρόλο του παππού, ο Δαβίδ μας λέει για το ενδεχόμενο σύγχυσης στον ψυχισμό των παιδιών των μικτών γάμων, που συναντούν και τις δύο θρησκευτικές κουλτούρες μέσα στην οικογένεια στην οποία μεγαλώνουν. Αποδίδει γενικότερα ευθύνες στους γονείς, όταν δεν φροντίσουν να δώσουν στα παιδιά τους αξίες:

«Αυτό συναρτάται μόνον με το περιβάλλον που μεγαλώνουν. Εγώ έχω εγγονούλα, μισή μισή, από τη Χριστιανή νύφη μου και τον Εβραίο γιό μου, είναι δέκα χρονών. Μέσα στην οικογένεια διαμορφώνεται κάποιες αρχές και δεδομένα, δεν μπορείς να

προβλέψεις τι θα σου συμβεί στη ζωή σου. Πρέπει πάντα να είμαστε προσεκτικοί, είτε είμαστε μειονότητα, είτε όχι». Πίσω από τις λέξεις του Δαβίδ κρύβεται ο φόβος των απανταχού Εβραίων για τη φθορά του μεγέθους, της δύναμης και της ζωντάνιας της εβραϊκής κοινότητας και βεβαίως πάντα ο υπαρξιακός φόβος των πογκρόμ, μια κάποια επόμενη φορά, για άλλους λόγους και με άλλες αφορμές σε σχέση με το παρελθόν. Την πικρή αίσθηση της απόστασης αφήνουν και τα λόγια του παππού Ισαάκ, όταν ρωτήθηκε αν τα εγγόνια του βαφτίστηκαν χριστιανάκια: «Μου είπανε ότι δεν τα βαφτίσανε. Μπορεί νά'ναι αλήθεια, ή μου είπαν έτσι για να μη στεναχωρηθώ. Ο γαμπρός μου είναι αδιάφορος με τη θρησκεία, να μην πω άθεος. Δεν εφαρμόζουν στο σπίτι τους θρησκευτικές τακτικές, τίποτε δεν εφαρμόζουν. Έρχονται κάποιες φορές στη Συναγωγή σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όχι με τα παιδιά τους όμως. Δεν ξέρω αν νοιώθει κάτι η κόρη μου, ίσως δεν θέλει να μας στεναχωρήσει». Όταν επέμενα, πώς ένας τόσο επικοινωνιακός άνθρωπος δεν επέμενε να μάθει σχετικά με το θρήσκευμα των παιδιών, ο Ισαάκ απάντησε: «Όχι, ποτέ δεν την ρώτησα τη κόρη μου. Είναι και ο γαμπρός μου...και θέλουμε νά'μαστε διακριτικοί και να μην μπερδευόμαστε στο ζευγάρι και στο τι αποφασίζει».

Όπως κατέδειξε αυτή η έρευνα, με τον αριθμό των μικτών γάμων που μπορεί να συναντήσει κανείς σε μια μικρή κοινότητα σαν αυτή του Βόλου, αλλά και σύμφωνα με τα λεγόμενα του Δαβίδ: «Παιδιά μικτών γάμων πιο εύκολα κάνουν μικτούς γάμους και πολύ εύκολα στη συνέχεια αποκόπτονται από το σώμα της κοινότητας». Όπως αφηγείται η Ξένια, η ενσωμάτωση της εβραίας μητέρας της στη χριστιανική θρησκεία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη θρησκευτική διαπαιδαγώγησή της και στην επιλογή της να παντρευτεί και η ίδια Χριστιανό: «Εμείς μεγαλώσαμε χριστιανάκια. Δεν είχαμε προβλήματα με τη θρησκεία της μαμάς μέσα στην οικογένειά μας. Παντρευτήκαμε Χριστιανούς και ήμαστε όλοι Χριστιανοί».

Αντίθετα, στην περίπτωση του Μόρις, οι κόρες του είκοσι τεσσάρων και είκοσι επτά ετών αντίστοιχα, δεν έχουν επιλέξει κάποιο θρήσκευμα προς το παρόν. Όπως λέει: «Ποιος ορίζει τα πλαίσια; αλλά είναι και μεγάλη ευθύνη να παραδεχτείς τα όποια πλαίσια σου θέτουν οι άλλοι. Εγώ δεν προσπάθησα ποτέ τα παιδιά να τα επηρεάσω. Τα κορίτσια δεν ερχόταν στη Συναγωγή, η μαμά τους ερχόταν σε κοινωνικές εκδηλώσεις, σε γάμους, όχι όμως, ποτέ σε μια καθαρά θρησκευτική γιορτή. Δεν υπάρχουν διλήμματα μόνο για τα παιδιά των αμιγών γάμων». Ο Μόρις αποφεύγει συνειδητά την πραγματικότητα, προφανώς για να κρατήσει ενωμένη την μικτή οικογένεια, πράγμα όμως που δεν κατάφερε στο τέλος: «Τα παιδιά μας εγώ δεν τα

προσπάθησα, δεν τα πήρα ποτέ μαζί μου στη Συναγωγή που ‘διαβάζαμε’, παρόλο που είμαι θρησκευόμενος. Εγώ όμως πήγαινα τα Χριστούγεννα στην εκκλησία. Δυστυχώς όμως με τη γυναίκα μου δεν μπορούμε πάντα να ξεπεράσουμε τους εαυτούς μας».

Το συμπέρασμα που προκύπτει από σχεδόν όλες τις συνεντεύξεις, είναι ότι η πιο φορτισμένη στιγμή για έναν μικτό γάμο, φαίνεται ότι είναι η στιγμή κατά την οποία θα επιλεγεί το θρήσκευμα του παιδιού. Όπως φαίνεται τα παιδιά των μικτών γάμων βρίσκονται ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κουλτούρες των γονιών τους, που αντιμετωπίζουν το δίλημμα αν θα δώσουν στα παιδιά τους πολυπολιτισμική αγωγή ή θα τα διαπαιδαγωγήσουν με βάση το τυπικό της μίας ή της άλλης θρησκείας. Στην πράξη, το κατά πόσο πραγματικά τα δύο μέρη «υπερβαίνουν εαυτόν», όταν πρόκειται για την ένταξη των παιδιών τους στην μία ή στην άλλη θρησκεία και τη διαπαιδαγωγή τους, επηρεάζεται από μια σειρά παραγόντων, προϋποθέσεων και συμβιβασμών που κάνουν και οι δύο γονείς. Η προσκόλληση στη θρησκεία, η ιδεολογική της απόρριψη, η επενέργεια του συγγενικού περιβάλλοντος και κυρίως των παππούδων, η προγαμιαία συνεννόηση του ζευγαριού για το μέγλωμα των παιδιών και τέλος το κοινωνικό περιβάλλον αποτελούν τους παράγοντες που επηρεάζουν τη διαπαιδαγώγηση και την ταυτότητά τους.

Πολλοί γονείς που συμμετείχαν στην έρευνά μου πιστεύουν ότι οι εμπειρίες των παιδικών χρόνων καθορίζουν ολόκληρη τη ζωή και την επιλογή θρησκείας, επειδή είναι ισχυρά βιωματικά στοιχεία της ταυτότητας του υποκειμένου. Έτσι επιλέγουν την μονοπολιτισμική διαπαιδαγώγηση και κατευθύνουν τα παιδιά τους στην επιλογή της μιας εκ των δύο θρησκειών. Άλλοι γονείς, είτε από ιδεολογική επιλογή που οι ίδιοι την χαρακτηρίζουν «προοδευτική» είτε από αδυναμία επιλογής στο όνομα της καλής συνύπαρξης με τον ετερόδοξο σύντροφο επιλέγουν την πολυπολιτισμική διαπαιδαγώγηση, παραπέμποντας την επιλογή ή μη του θρησκευάματος στο μέλλον από τα ίδια τα παιδιά. Όπως προκύπτει από την έρευνα, πολλές φορές το ζευγάρι αποφασίζει να επιλέξει το ίδιο το παιδί τη θρησκεία που του ταιριάζει καλύτερα, αφού θα έχει μεγαλώσει, άρα κατά τους ίδιους και πιο συνειδητοποιημένα. Στο πλαίσιο αυτό, η όποια προσπάθεια για καθοδήγηση και κατήχηση θεωρείται περιττή και προκαλεί σύγχυση. Εκείνο που προκύπτει από αυτήν την έρευνα είναι ότι η επιλογή αυτή δεν απηχεί μια υπερθρησκευτική ή έστω μια διαθρησκευτική προσέγγιση εκ μέρους των γονιών, αλλά είναι μια αμήχανη αντιμετώπιση σωρείας κοινωνικών και διαπροσωπικών ζητημάτων, που ανακύπτουν με τον ορισμό, από τη μεριά τους, του θρησκευάματος του παιδιού.

Η τάση που φαίνεται να υπάρχει στους μικτούς γάμους που ερευνώ στο Βόλο είναι μια υπεροχή της χριστιανικής θρησκείας στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών με βάση το τυπικό, γεγονός που ερμηνεύεται απολύτως, αν ληφθεί υπόψη ο ρόλος της Ορθόδοξης πίστης και η σημαντική επίπτωση των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων της ελληνικής κοινωνίας σε βάρος των Εβραίων.

viii. Η αόρατη πατρίδα

Μόρις: *«Το Ισραήλ παίζει το ρόλο της αόρατης πατρίδας για τους Ισραηλίτες. Είναι δύσκολη η ζωή της διασποράς. Υπάρχει κάπου να πάνε, αν η ζωή το φέρει και οι συνθήκες το επιβάλλουν»*

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναδείξω ένα στοιχείο το οποίο εντόπισα με την πρόοδο των συνεντεύξεων, ένα κοινό τόπο στον οποίο συγκλίνουν όλοι οι συνομιλητές μου, όπου συναντιέται το θέμα «γάμος» και το θέμα της «μητέρας πατρίδας». Διαπίστωση της έρευνας αυτής, βασικό ζητούμενο της οποίας είναι ο μικτός γάμος μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών είναι ότι ο μικτός γάμος επιτείνει τη συναισθηματική σύνδεση των περισσότερων συνομιλητών μου με το κράτος του Ισραήλ. Παρά το γεγονός ότι οι συνομιλητές μου είναι Έλληνες πολίτες και η σχέση τους με το Ισραήλ χαρακτηρίζεται από αυτούς περισσότερο σαν τουριστική (επίσκεψη συγγενών ή αναψυχή), ή δεν έχουν πάει ποτέ εκεί, αισθάνονται ένα αίσθημα ασφάλειας με τη σκέψη της ύπαρξης του κράτους του Ισραήλ. Στην έρευνα αυτή θα εξετάσω αν ο μικτός γάμος επηρεάζει αυτό το αίσθημα και πώς.

Το Ισραήλ ως αόρατη πατρίδα δεν είναι νέο εύρημα στις μελέτες για τον εβραϊσμό, αλλά στην περίπτωση αυτής της έρευνας ίσως δεν ήταν αναμενόμενο να προκύψει και σε θέματα σχέσεων και γάμου. Αν και αναζήτησα στην ελληνική βιβλιογραφία αναφορές σχετικές με την συναισθηματική νοερή σύνδεση των Εβραίων της Ελλάδας που είναι σε μικτό γάμο με το κράτος του Ισραήλ, δεν μπόρεσα να βρω ανάλογο θεματικό υλικό. Στο πεδίο της λογοτεχνίας, ο συγγραφέας Μισέλ Φάις, θέλοντας να δείξει ότι για τον εβραϊκό λαό το θρησκευτικό συναίσθημα είναι ισχυρό ταυτοτικό στοιχείο, στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά του *Το μέλι και η στάχτη του Θεού* γράφει ότι: «ο Εβραίος χωρίς Θεό δεν μπορεί να αναπνεύσει» και ότι η «Σεφέρ Τορά, τετράγωνη γραφή, φορητή πατρίδα...» (2002:82). Ο συγγραφέας μέσα του ταυτίζει την έννοια της πατρίδας με αυτή της θρησκείας και την κουβαλά οπουδήποτε και να βρίσκεται στη διασπορά. Ο Μισέλ Φάις, στο παραπάνω μυθιστόρημά του, αναφέρεται στον Τζούλιο Καϊμη ως μια πολυταυτοτική προσωπικότητα που μετακινείται από τη μία ταυτότητα στην άλλη και διατηρεί αναλλοίωτη την εβραϊκότητά του.

Σύμφωνα με τους περισσότερους συνομιλητές μου, ο μικτός γάμος αποτελεί ένα ακόμη βήμα ενσωμάτωσής τους στο ζωτικό χώρο μέσα στον οποίο

δραστηριοποιούνται, εν προκειμένω την ελληνική χριστιανική κοινωνία του Βόλου. Μακροπρόθεσμα μπορεί και να προδιαγράφει μια απομείωση της αίγλης και της δύναμης, τόσο της προγονικής θρησκείας, όσο και της κουλτούρας που συνδέεται μ' αυτήν. Οι Εβραίοι συνομιλητές μου δείχνουν να διαισθάνονται την μοναξιά της διασπορικής μειονότητας και μάλιστα μιας μειονότητας με ιστορικό διωγμών. Όταν κάνουν ένα μικτό γάμο διευρύνουν μεν τους κοινωνικούς τους ορίζοντες και τις σχέσεις τους με την πλειονότητα, αλλά φαίνεται ότι διατηρούν αυτό το συναίσθημα της μοναξιάς. Γι' αυτό ίσως αισθάνονται την ανάγκη να αποτελούν μέρος μιας μεγαλύτερης ομάδας και να αισθάνονται ότι έχουν και μια δεύτερη πατρίδα αναφοράς. Πέρα από τη Συναγωγή, την κοινότητά τους, τους συγγενείς τους, την ασφάλεια που νοιώθουν ως Έλληνες πολίτες, τόσο οι Εβραίοι που παντρεύτηκαν Εβραίους όσο και οι Εβραίοι συνομιλητές μου σε μικτούς γάμους, όπως οι ίδιοι λένε, δείχνουν να υπολογίζουν και να στηρίζονται, σε φανταστικό επίπεδο, στην ύπαρξη της κρατικής οντότητας του Ισραήλ. Το αισθάνονται σαν ένα είδος προστατευτικής ομπρέλας, η οποία στην όποια μελλοντική ανάγκη θα μπορούσε να τους παράσχει προστασία. Αυτό επιδρά θετικά στην ψυχολογία του μικτού ζευγαριού.

Το συναίσθημα εγγύτητας των Ελλήνων Εβραίων με τους Εβραίους του Ισραήλ εκφράζεται, όπως διαβάζουμε στην Αμπατζοπούλου, από το ενδιαφέρον των πνευματικών ανθρώπων για τη συγγένεια Ελληνισμού και Ιουδαϊσμού. Ο Σικελιανός για παράδειγμα, στην επέτειο της ίδρυσης του κράτους του Ισραήλ είπε: «Η ιστορία της Ελλάδας και του Ισραήλ ήταν τα κυριότατα πνευματικά μελήματα μου...έσκυψα και ήπια από τις δύο αυτές ιερές πηγές...». Η Αμπατζοπούλου σημειώνει ότι για τον Σικελιανό, η συγγένεια Εβραίων και Ελλήνων είναι μεγάλη και την αποδίδει στους κοινούς σκοπούς του Μωϋσή και του Ορφέα (1998: 53). Στο μυθιστόρημά της *Φωτιές του Ιούδα, Στάχτες του Οιδίποδα* η συγγραφέας Γαλανάκη κάνει έναν άλλο παραλληλισμό ανάμεσα στον βιβλικό Ιούδα και τον μυθικό Οιδίποδα και αποδίδει στον μαθητή του Ιησού τη μοίρα του ήρωα του Ευριπίδη. Όπως γράφει η συγγραφέας «το ανακάτεμα των πιο σημαντικών αμαρτιών από τις δυο πιο σπουδαίες προχριστιανικές παραδόσεις στη Μεσόγειο, από την ελληνική και από την εβραϊκή δημιούργησε το παράδειγμα της έσχατης απώλειας του ανθρώπου» (2009:186).

Ο γάμος ενός Εβραίου με Χριστιανό μπορεί να επιτείνει την αίσθηση του «άλλου», γιατί υποσυνειδησιακά καταγράφεται σαν εθνοτική απρέπεια και ένα είδος απάρνησης της πατρογονικής θρησκείας. Σαν αντιστάθμιση στη νέα κατάσταση της

ζωής του υποκειμένου, δηλαδή στο μικτό γάμο, στη συνάντηση με τον «άλλο», την άλλη θρησκεία, την άλλη κουλτούρα, το υποκείμενο πηγαίνει έχοντας την ανάγκη να νοιώσει ένα δίχτυ προστασίας και ασφάλειας, που του παρέχει η εγγύτητα με την πατρίδα πατρογονικής αναφοράς, δηλαδή το Ισραήλ. Με την αξιακή αναβάθμιση του Ισραήλ το υποκείμενο φαίνεται να προσπαθεί να επουλώσει και να υπερβεί το «τραύμα» που προκάλεσε με την απόφασή του να κάνει μικτό γάμο και να αποστασιοποιηθεί με τη θέλησή του.

Ο γάμος, που σε πολλούς ανθρώπους δημιουργεί ένα αίσθημα ασφάλειας, στην περίπτωση των μικτών γάμων, λόγω της διαφορετικής θρησκείας, μπορεί να προκαλέσει, σύμφωνα με τους συνομιλητές μου, στον άντρα ή τη γυναίκα εβραϊκού θρησκευματος τον ενδόμυχο φόβο ότι είναι και «ξένος» και «άλλος». Η Αμπατζοπούλου γράφει, ότι σύμφωνα με τον Moura⁴¹, οι ειδικές σημασιοδοτήσεις δεν αναπαριστούν την πραγματικότητα, αλλά είναι νοητικές κατασκευές του κοινωνικού φαντασιακού (2011:410). Όπως δείχνει η έρευνα αυτή, το κοινωνικό φαντασιακό διαμορφώνει την ετερότητα του υποκειμένου και μετατρέπει αυτόν με τον οποίο συνυπάρχει για αιώνες, το συμπατριώτη, τον γείτονα τον φίλο σε «ξένο» και «άλλο», έστω και αν το υποκείμενο επιλέξει να κάνει μικτό γάμο. Η επιδείνωση της ανασφάλειας του «άλλου» τον ωθεί στην αναζήτηση και άλλων σημείων αναφοράς και στήριξης, όπως είναι ο Εβραϊσμός και το Ισραήλ.

Σύμφωνα με τους Λάμψα και Σιμπή, ο ισχυρισμός του ιδρυτή της Παγκόσμιας Σιωνιστικής Οργάνωσης και οραματιστή του εβραϊκού κράτους Χέρτσλ⁴² ήταν ότι οι Εβραίοι έπρεπε να έχουν δικό τους κράτος, διότι δεν έχαιραν, στη πλειονότητά τους, καθεστώτος ισονομίας στις χώρες καταγωγής τους. Λόγω διωγμών και διακρίσεων σε βάρος τους, κατά τον Χέρτσλ, όσο οι Εβραίοι ζούσαν στις χώρες της διασποράς ήταν πάντοτε θύματα του αντισημιτισμού, με αποτέλεσμα την αφομοίωση ή την μετανάστευσή τους (2010:249-50). Όπως αναφέρουν οι ίδιοι συγγραφείς, ο πόθος της επιστροφής στη Γη του Ισραήλ, που αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία στη διαμόρφωση της εβραϊκής ταυτότητας, υπήρχε πάντοτε στους Εβραίους (ibid:256). Η άρνηση της διασποράς, διαβάζουμε στους παραπάνω συγγραφείς, είναι ένα από τα βασικά στοιχεία της σιωνιστικής ιδεολογίας που δημιούργησαν το

⁴¹ O Jean Mark Moura, Γάλλος θεωρητικός της Συγκριτικής Λογοτεχνίας ασχολήθηκε με την μελέτη του «Άλλου» στη σύγχρονη μυθολογία.

⁴² Ο Μπινιαμίν Ζεέβ Χέρτσλ (Τεοντόρ) (1860-1904) είναι ιδρυτής της Παγκόσμιας Σιωνιστικής Οργάνωσης και οραματιστής του εβραϊκού κράτους. Ίδρυσε το κίνημα «επιστροφής στη Σιών», με σκοπό την απόκτηση «ασφαλούς και αναγνωρισμένου καταφυγίου για το λαό του Ισραήλ στη Γη του Ισραήλ», θέση που διατυπώθηκε το 1897 στο πρώτο σιωνιστικό συνέδριο της Βασιλείας.

πρότυπο του «νέου Εβραίου», ο οποίος υπερπηδούσε δύο χιλιάδες χρόνια ιστορίας προκειμένου να συνδεθεί απευθείας με τους ήρωες της Βίβλου επιστρέφοντας στην πατρώα γη (ibid:252-253). Οι παραπάνω συγγραφείς ισχυρίζονται ότι όλοι οι μετανάστες έχουν δύο πατρίδες, όμως αυτοί οι μετανάστες είχαν μια ιδιαιτερότητα: πήγαν το 1945 να χτίσουν από την αρχή το δικό τους κράτος (ibid:295).

Η εγγύτητα του Εβραίου της διασποράς με την κρατική υπόσταση του Ισραήλ λειτουργεί σε κάποιο βαθμό απενοχοποιητικά και ταυτόχρονα καθησυχαστικά, αφού ό,τι και να συμβεί, όπως δηλώνουν οι συνομιλητές μου, θα υπάρχει πάντα ένα μέρος στο οποίο θα είναι καλοδεχούμενοι και προστατευμένοι. Όπως πιστεύουν, ο Εβραίος δεν θα βρεθεί ποτέ μόνος, θα βοηθηθεί είτε από την κοινωνία στην οποία έχει ενσωματωθεί είτε από την ύπαρξη του Ισραήλ, το οποίο θεωρούν μια δεύτερη πατρίδα. Σύμφωνα με τα ευρήματα αυτής της εργασίας, το συναίσθημα αυτό μέσα το μικτό γάμο όχι μόνο δεν αλλοτριώνεται, αλλά μετεξελίσσεται σε μια σχέση συνάφειας και εγγύτητας, στην οποία συμμετέχει και ο μη εβραίος σύντροφος.

Ο Γιοσήφ, συνομιλητής μου με καταγωγή από εβραίους προγόνους της Νότιας Υεμένης (μιζραχί), παιδί μικτού γάμου, κάνει την πρόβλεψη ότι οι Εβραίοι της διασποράς κάποτε θα γυρίσουν στο φυσικό τους χώρο στο Ισραήλ: *«Όσοι είναι από δύο γονείς Εβραίοι και θέλουν την ενδογαμία, δεν θα παραμείνουν σε χώρες όπου τα παιδιά τους δεν θα μπορούν να βρουν άλλους Εβραίους για να παντρευτούν...είναι η φυσική εξέλιξη...θα μετακομίσουν στο Ισραήλ, που και σήμερα το νοιώθουν πατρίδα τους και έτσι η φυλή θα συνεχιστεί. Αυτό το καταλαβαίνουν όλοι οι καθαροί Εβραίοι και γι αυτό θέλουν το Ισραήλ και να επιβιώσει και να μεγαλουργήσει και δεν αγχώνονται να τηρηθεί με αυστηρότητα η ενδογαμία στη διασπορά»*. Για τον Γιοσήφ, το Ισραήλ πέρα από πατρίδα ομπρέλα θα γίνει και ο χώρος υποδοχής του παγκόσμιου Εβραϊσμού της διασποράς, όχι λόγω διώξεων και κατατρεγμών, αλλά σαν την λογική κατάληξη των μικτών γάμων και της αφομοιωτικής διαδικασίας που επιταχύνεται από την παγκοσμιοποίηση και από τη φθίνουσα επιρροή της θρησκείας στη ζωή των ανθρώπων.

Όπως αναφέρει η Fleming, το 1948 αποτέλεσε, λόγω της δημιουργίας του κράτους του Ισραήλ, το κρίσιμο ιστορικό σημείο μετά το οποίο οι Εβραίοι της Ελλάδας υποχρεώθηκαν να κάνουν τις συνειδησιακές τους επιλογές και να αποφασίσουν αν θα είναι «περισσότερο Εβραίοι ή περισσότερο Έλληνες» (2009: 273). Το δίλημμα, σύμφωνα με την παραπάνω ιστορικό, κορυφώθηκε με την ίδρυση του κράτους, το οποίο θεωρεί τους Εβραίους όλου του κόσμου οργανικό κομμάτι του

εθνικού του κορμού, ανεξάρτητα από την υπηκοότητά τους. Ελάχιστοι όμως μετανάστευσαν στο Ισραήλ -αφού μόλις το 0,4% ήταν από την Ελλάδα- και μάλιστα την ώρα που οι εβραϊκού θρησκευματος άρρενες Έλληνες πολίτες μπορούσαν να επιλέξουν την Ισραηλινή υπηκοότητα και να αποφύγουν τη στράτευση και τα δεινά του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (2009:281).

Σύμφωνα με το Φρεζή, παρά το γεγονός ότι οι Εβραίοι του Βόλου δεν μετανάστευσαν μόνο προς το Ισραήλ, πριν και μετά την ίδρυση του κράτους, αλλά αθρόα υπήρξε η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α -το 1955 μετά τους σεισμούς του Βόλου (2002:318)-, η αόρατη πατρίδα τους συνέχει και τους ενθουσιάζει. Σήμερα την πατρίδα αυτή που υπάρχει σαν κρατική οντότητα την αποδέχονται, τη θαυμάζουν και την υποστηρίζουν, παρά τα όποια αρνητικά της καταμαρτυρούν τα Μ.Μ.Ε, η διεθνής κοινότητα ή οι φιλοαραβικές τοποθετήσεις. Ένα ταξίδι στο Ισραήλ αποτελεί για τον Εβραίο της διασποράς δείκτη των δεσμών με αυτήν την δεύτερη πατρίδα του.

Σύμφωνα με μελέτες στην αμερικάνικη κοινωνία, όπου ζει η μεγαλύτερη εβραϊκή διασπορική κοινότητα, η συχνότητα των ταξιδιών αυτών σχετίζεται άμεσα με τον τύπο του γάμου που έχουν κάνει. Ο ιστορικός Medding που ασχολείται με εβραϊκή ιστορία και πολιτική, γράφει ότι το 47% των Εβραίων σε ενδογαμία, το 39% των Εβραίων σε γάμο με αλλόθρησκο αλλά μεταστραφέντα σύζυγο και το 21% των Εβραίων σε μικτό γάμο έχουν επισκεφτεί τουλάχιστον μια φορά το Ισραήλ (1992:245). Η τάση αυτή προκύπτει και από την παρούσα μελέτη και φανερώνει την ιδιαίτερη σημασία που κατέχει η ύπαρξη του κράτους του Ισραήλ στον ψυχισμό των Εβραίων του Βόλου. Σύμφωνα με τους πληροφορητές μου, όσα ζευγάρια είναι σε ενδογαμία επιθυμούν σε μεγαλύτερο ποσοστό επαφές και ταξίδια στο Ισραήλ, στα δε μικτά ζευγάρια το ποσοστό ταξιδιών προς το Ισραήλ είναι μικρότερο αλλά υψηλό. Θα περίμενε κανείς ότι ο μικτός γάμος, που προσδίδει στο ζευγάρι μια υβριδική ταυτότητα θα απομάκρυνε τον Εβραίο και το Χριστιανό σύζυγο από την σχέση του με το Ισραήλ. Αντίθετα, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, το Ισραήλ παραμένει ισχυρό στην ψυχολογία του/της Εβραίου-ας που παντρεύτηκε Χριστιανό/ή σύζυγο και ανάλογα με τη σχέση και το επίπεδο σύνδεσης του ζευγαριού φαίνεται να αποτελεί μια δεύτερη πατρίδα και για τα δύο μέρη.

Η χριστιανή Ντένια, της οποίας ο πεθερός σώθηκε από τα στρατόπεδα επειδή αστυνομικός χριστιανός φίλος του, του *«έβγαλε αστυνομική ταυτότητα χωρίς λεφτά»* και ο αδελφός του ήταν από τους πρώτους αξιωματικούς που σκοτώθηκαν στον πόλεμο του '40, μιλάει για το *«πίσω μέρος του μυαλού»* των ομοθρήσκων του

συζύγου της. Αυτή είναι μια έκφραση που επαναλαμβάνεται πολλές φορές από τους συνομιλητές μου, με την οποία θέλουν να αποτυπώσουν την κυρίαρχη παρουσία αυτής της «άλλης» δεύτερης πατρίδας στο ψυχισμό τους: *«Πιστεύω όμως ότι στο βάθος απ' το μυαλό όλων, στο πίσω μέρος του μυαλού των Εβραίων, αν ποτέ στραβώσει κάτι όπως συνέβη στο παρελθόν...υπάρχει ένα μέρος για να πάνε. Δεν το παραδέχονται, αλλά νομίζω ότι έτσι νιώθουν, δείχνουν να λειτουργούν το Ισραήλ σαν μια δεύτερη πατρίδα»*. Αυτό για τη Ντένια δεν σημαίνει ότι αισθάνονται λιγότερο Έλληνες: *«Δεν παθιάζεται ο άνδρας μου 'υπέρ', σε συζητήσεις για το Ισραήλ στις παρέες. Ισα-ίσα, βγαίνει εκτός εαυτού όταν κάποιος του κάνει την ηλίθια ερώτηση 'με ποιόν θα πολεμούσες αν θα γινόταν πόλεμος μεταξύ Ελλάδας – Ισραήλ;'»*. Τους λέει: *«Καλά, είστε τρελοί, δηλαδή εγώ που ζω στο Βόλο, έχω μεγαλώσει εδώ, είμαι Έλληνας, να πυροβολήσω ποιόν, τους φίλους μου, τους συγγενείς μου, είστε τρελοί!»*. Η Ντένια είναι πεπεισμένη ότι ο άντρας της, χωρίς να απαρνιέται την ελληνικότητά του, θεωρεί ότι η αγάπη του για το Ισραήλ δεν έρχεται σε σύγκρουση με τα συναισθήματά του για την Ελλάδα και δεν θα τον ανάγκαζε ποτέ να γίνει αδελφοκτόνος.

Η Ντένια βλέπει το Ισραήλ σαν μια πατρίδα-σκέπη για όλους τους Εβραίους και εκτιμά ότι αυτό το συναίσθημα τους κάνει να εφησυχάζονται, αφού το θεωρούν σαν στοιχείο υπεροχής έναντι ανθρώπων άλλων εθνικοτήτων, που αναφέρονται σε μία μόνο πατρίδα. Η Ντένια που δεν έχει παιδιά, προσχωρώντας στη λογική της *«φορητής πατρίδας»* στο όνομά των καλών σχέσεων με το πεθερό της, δηλώνει ότι πρόθυμα θα έκανε τα παιδιά της Εβραίους: *«Θα τα κάνω τα παιδιά μου Εβραίους. Πιστεύω ότι ο θεός είναι ένας και αλλάζουν μόνο τα ονόματα. Για τη διατήρηση της εβραϊκής φυλής, τη μικρή αυτή συμβολή μου, το να κάνω Εβραίο το παιδί μου, το κάνω με όλη μου τη ψυχή. Ο πεθερός είχε τέτοια μάτια τρυφερά και γλυκά που δεν έχω δει ποτέ σε κανένα άλλο άνθρωπο. Ήτανε τόσο καλός μαζί μου, ήτανε τόσο διακριτικός και πάντοτε φρόντιζε να μη με φέρει σε δύσκολη θέση, να μην αισθανθώ άσχημα. Όσοι τον ξέρανε, νοιώθανε το ίδιο. Θα ήθελα να τον ευχαριστήσω και να βαφτίσω το παιδί μου Εβραίο, το κάνω για τη μνήμη του και την τιμή του»*.

Την αδυναμία γι αυτή την πατρίδα και την παραδοχή ότι επειδή αυτή υπάρχει νοιώθει δυνατός μέσα στο γάμο του εκφράζει ο Χάρης. Η ανήλικη στην περίοδο της Κατοχής εβραία μητέρα του έχασε τα αδέλφια της στο πρώτο αντάρτικο. Στη συνέχεια έγινε Χριστιανή, όπως λέει ο Χάρης: *«με ψεύτικα χαρτιά για να παντρευτεί τον πατέρα μου, που έκρυψε τους γονείς και τη μία αδελφή της στο χωριό. Μετά το*

δεύτερο αντάττικο την εβραϊκή οικογένεια και τους θείους τους μάζεψε ένας σύνδεσμος 'Joint' και τους πήγαν στην Αθήνα και μετά στην Παλαιστίνη». Ο Χάρης, αν και Χριστιανός, δηλώνει ότι νοιώθει Εβραίος: «Έχω πάντα την ελληνική σημαία στο μπαλκόνι μου. Εγώ είμαι πραγματικός Εβραίος, άλλο το θρήσκευμα, εγώ είμαι από μάνα Εβραία. Όχι τα παιδιά μου, γιατί η μάνα τους είναι Χριστιανή. Το γένος μετράει. Και είμαι Εβραίος γιατί προέρχομαι από μάνα Εβραία, άσχετα αν βαφτίστηκε Χριστιανή για να παντρευτεί τον πατέρα μου».

Ο Χάρης βρίσκει μόνο θετικά να πει για το Ισραήλ και τις εκεί κοινωνικές συνθήκες. Την αγάπη του για το Ισραήλ δείχνει με κάθε ευκαιρία, όπως φαίνεται από τα λεγόμενά του και από τις τακτικές ετήσιες επισκέψεις της οικογενείας του εκεί, για να δούνε τους αδελφούς της μητέρας του: «Το 1948 οι Εβραίοι απ' όλο τον κόσμο δημιούργησαν ένα κράτος στολίδι, όπου πήγαν και σήμερα περνάν καλά, οι δικοί μου άνθρωποι οι Εβραίοι που ταλαιπωρηθήκαν τόσο πολύ και που πέρασαν τόσα δεινά σε όλο τον κόσμο για πολλούς αιώνες. Εγώ έχω όλα τα δικαιώματα στο Ισραήλ, γιατί όλα εξαρτώνται από το γένος. Το λέω στη γυναίκα μου πόσο δυνατός είμαι. Έχω το δικαίωμα, επειδή προέρχομαι από μάνα Εβραία. Μπορώ να πάω εκεί, να με πάρουνε να με πάνε στο σχολείο, να με σπουδάσουν να μου δώσουν ένα σπίτι, να μου δώσουν δουλειά παρόμοια με αυτό που έκανα εδώ ή κάποια δουλειά εκεί, για πέντε χρόνια να μη με φορολογήσουν, θα με βοηθήσουν να σταθώ στα πόδια μου. Νοιώθω ένα τρομερό σύνδεσμο με τους Εβραίους. Εγώ δεν θα μπορούσα να πάω εκεί για πάντα να ζήσω. Πηγαίνω το Νοέμβριο και γυρίζω το Μάιο. Δεν με αφήνουν να φύγω, έχω τον αδελφό της μάνας μου, το θείο μου. Με αγαπούν, έχω τους συγγενείς μου εκεί και αυτοί εκεί δεν έχουν κανένα άλλο συγγενή έξω από το Ισραήλ. Δεν θέλουμε οι συγγενείς να χωρίζουμε όταν βρισκόμαστε, δέκα άτομα έρχονται εδώ και κανείς δεν πάει σε δωμάτιο να νοικιάσει, δέκα άτομα στο σπίτι για να μην περάσει ούτε μια μέρα και νύχτα και νάμαστε χώρια». Ο Χάρης, παιδί μικτού γάμου, είναι ένας από τους Βολιώτες που επισκέπτεται συχνά το Ισραήλ, επειδή νοιώθει ότι έχει πολύ στενούς δεσμούς με το Ισραήλ, λόγω της πρώην Εβραίας μητέρας του. Άλλοι από τους συνομιλητές μου, παρόλο που είναι συναισθηματικά δεμένοι με το Ισραήλ, λόγω καταγωγής ή γάμου, δεν το έχουν επισκεφθεί ή πάνε σπάνια.

Η Μαργαρίτα, κόρη Εβραίου που έγινε Χριστιανός με δική του επιθυμία μετά την επιστροφή του από το βουνό όπου κρύφτηκε για να σωθεί, αφηγείται ότι ο πατέρας της μιλούσε συχνά στο σπίτι για τους Ισραηλίτες, όπως αποκαλεί τους πολίτες του κράτους του Ισραήλ, στους οποίους οι Παλαιστίνιοι δημιουργούσαν

πολλά προβλήματα. Ο πατέρας της μιλούσε πάντοτε υπέρ του Ισραήλ και θεωρούσε ότι δεν μπορούσαν οι Άραβες να συζητήσουν με τους Ισραηλινούς. Θυμάται τη μοναδική σύγκρουση που είχε με τον εβραϊκής καταγωγής βαπτισμένο χριστιανό πατέρα της: *«Μια εποχή, όταν ήμουν πιο μεγάλη και είχα άποψη για πολλά πράγματα, μετά τον πόλεμο των Επτά Ημερών, όπου σκοτωθήκαν πολλοί Παλαιστίνιοι, εγώ πήρα το μέρος των Παλαιστίνιων και με έβρισε ο πατέρας μου 'ντροπή σου που μιλάς έτσι για το Ισραήλ'. Ήταν η πρώτη φορά που με μάλωσε και η μοναδική...είχε ενοχληθεί τότε πάρα πολύ»*. Το Ισραήλ σαν ιδέα, ανεξάρτητα από τους χειρισμούς της κυβέρνησής του, παρέμεινε στη ψυχή και στο απυρόβλητο του πατέρα της, έστω και αν με επιλογή του είχε βαπτιστεί Χριστιανός από τη δεκαετία του '40 και δεν είχε πάει ποτέ στο Ισραήλ. Η μεταστροφή του σε Χριστιανό και η ενσωμάτωση του ιδίου και των παιδιών του στην κυρίαρχη χριστιανική κοινωνία όχι μόνο δεν εμπόδισαν τον Ιάκωβο να εξακολουθεί να αισθάνεται ένα κομμάτι της εβραϊκής διασποράς, αλλά κατάφερε να μεταδώσει στη κόρη του Μαργαρίτα «μια κάποια εβραϊκότητα», όπως γράφει η Μπενβενίστε (2005β: 760-761), που την φέρνει πιο κοντά στη Συναγωγή και στην εβραϊκή «φορητή πατρίδα»: *«Πάντως όσο περνάν τα χρόνια, τόσο περισσότερο εγώ προσωπικά θέλω να βρίσκομαι με αυτούς τους ανθρώπους. Μας καλούν πάντα σε όλες τις εκδηλώσεις, μπορεί να πάει ο καθένας, με τιμούν, πηγαίνω και παίρνω τώρα και τη μαμά. Νοιώθω ότι βαθιά μέσα στη ψυχή του πατέρα μου...δεν ξεριζώθηκε ποτέ η αγάπη για την εβραϊκή θρησκεία και τη γη του Ισραήλ, εγώ το ένιωθα. Τώρα, αν και Χριστιανή πηγαίνω στη Συναγωγή γιατί θέλω να βρίσκομαι πιο κοντά στο μπαμπά μου, όπως τότε που μικρή επισκεπτόμασταν οι δυο μας τον τάφο της μαμάς του και με έβαζε να της μιλώ εγώ και μου έδινε να βάζω μια πετρούλα στο μνήμα, εκείνος δεν μιλούσε ποτέ»*.

Η Φλώρα που στη δεκαετία του '50 έγινε Εβραία για να παντρευτεί, περιγράφει το γεγονός ότι το Ισραήλ από αρχαιοτάτων χρόνων υπήρξε για τους Εβραίους της διασποράς η νοητή τους πατρίδα και αυτό αποδίδονταν με την ευχή «Και του χρόνου στην Ιερουσαλήμ». Όταν το Ισραήλ απέκτησε οργανωμένη κρατική οντότητα, οι Εβραίοι, μεταξύ αυτών και ο άντρας της, αλλά εμφανώς και η ίδια όπως λέει, έγιναν ιδιαίτερα υπερήφανοι: *«Από το 1948 και μετά οι Εβραίοι έχουν ένα αποκούμπι, το κράτος του Ισραήλ. Σέβομαι και συγκινούμαι που υπάρχει μια εστία, αν μας διώξουν από εδώ, εκεί θα πάω μαζί του. Να νοιώθουμε έτσι μας δίνει ασφάλεια. Για τον άντρα μου είναι πάνω από τη ζωή του, πάνω από την ελευθερία του, πάνω απ' όλα. Νάχεις μια πατρίδα να πας και όχι να σε διώχνουν από παντού και να σε*

πατάνε!». Η Φλώρα αναφέρει ένα περιστατικό της ζωής της που τη συγκίνησε και την αναστάτωσε πολύ. Στον Πόλεμο των έξι ημερών το 1967, με το παιδί της ακόμη πολύ μικρό, ο άντρας της, που προσχώρησε στις δυνάμεις του ΕΑΜ για να σωθεί, είπε: «Θα φύγω, θα πάω στο Ισραήλ να πολεμήσω, να τους βοηθήσω τους δικούς μου. Θα πάω να βοηθήσω και ν'αγωνιστώ.' μου είπε ο άντρας μου. Είχα τότε τα παιδιά μικρά.. Εγώ τάχασα και δεν μπορούσα να το πιστέψω, αλλά ούτε και αντίρρηση να φέρω, τόξερα πως δεν θάπιανε τίποτα. Κατάλαβα εκείνη την ώρα ότι εγώ και τα παιδιά μας ακόμη δεν ήμουν το παν για κείνον. Υπήρχε κάτι άλλο, πάνω από μας. Είπα στον εαυτό μου 'Δεν είσαι το παν για κείνον, για μένα υπάρχουν άλλα σαν πιο σημαντικά, αλλά για κείνον η πατρίδα του...πάνω και από μένα και από μας'».

Το αίσθημα της σιγουριάς και της αυτοπεποίθησης δημιουργεί η ύπαρξη του Ισραήλ και στην Έρικα, που έγινε Χριστιανή για να παντρευτεί το δεύτερο άντρα της και δεν έχει τραυματικές μνήμες και ακούσματα για τα στρατόπεδα από το άμεσο οικογενειακό της περιβάλλον. Με έμφαση και θέρμη μιλάει για τις δυνατότητες των Εβραίων και το ρόλο τους στο παγκόσμιο γίγνεσθαι: «Να ξέρεις ότι ο εβραϊκός λαός, κατατρεγμένος όλα τα χρόνια ποτέ δεν θα χαθεί, γιατί έχει αντοχή στις κακουχίες. Είναι δεδομένο ότι κουμαντάρουν οι Εβραίοι όλο τον κόσμο. Την Αμερική την κυβερνούν Εβραίοι. Η αλληλεγγύη ενώνει τους Εβραίους σ' όλο τον κόσμο, υπάρχουν χιλιάδες παραδείγματα υποστήριξης μεταξύ μας. Νιώθουμε όλοι την ομπρέλα-σιγουριά, κάτω από την οποία είμαστε». Η Έρικα διατυπώνει με υπερηφάνεια την αλήθεια για την συμπαράσταση που εκδηλώνουν σε ώρες δύσκολες για τον Εβραϊσμό οργανώσεις εβραϊκής αλληλεγγύης, αλλά παράλληλα δείχνει να υιοθετεί ένα από τα γνωστά αρνητικά στερεότυπα κατά των Εβραίων, όπως αυτό της παγκόσμιας κυριαρχίας δια της οικονομικής δύναμης των ΗΠΑ.

Ο Μόρις, συγγενείς του οποίου κρύφτηκαν στο βουνά για να σωθούν, περιγράφει το Ισραήλ σαν ένα δυνατό σημείο, μια «αγκαλιά» που μπορεί να χωρέσει τους Εβραίους όλου του κόσμου: «Το Ισραήλ παίζει το ρόλο της αόρατης πατρίδας για τους Ισραηλίτες. Είναι δύσκολη η ζωή της διασποράς. Υπάρχει κάπου να πάνε, αν η ζωή το φέρει και οι συνθήκες το επιβάλλουν. Τη δυσκολία αυτή τη βίωσαν πολύ περισσότερο οι προηγούμενες γενιές, τώρα νοιώθουν ότι υπάρχει ένας χώρος να πάνε, δεν είναι ότι έχεις τον τρόπο ότι δεν μπορεί να σε δεχτεί κανείς, είναι πολύ σημαντικό να νοιώθεις ότι υπάρχει μια αγκαλιά αν διωχτείς, υπάρχει ένας χώρος για σένα». Αυτή η έννοια της «αγκαλιάς» που δίνει ο Μόρις στην κρατική υπόσταση του Ισραήλ προκύπτει από την ανάγκη όλων σχεδόν των Εβραίων, που είναι σε μικτό ή μη μικτό

γάμο, να μην επιτρέψουν στους εαυτούς τους να λησμονήσουν το διαχρονικούς διωγμούς της εθνοτικής τους ομάδας.

Στις σύγχρονες, ανοιχτές, δημοκρατικές κοινωνίες, στις οποίες οι μειονότητες θεσμικά έχουν τα ίδια δικαιώματα με την πλειονότητα, δεν θα περίμενε κανείς να προκύπτει μια τέτοια ανάγκη και ένας τέτοιος φόβος για οποιαδήποτε μειονότητα. Όπως προκύπτει από την έρευνα, ο φόβος «*μήπως ξαναγίνει*» είναι ένας φόβος που διαπερνά όλους τους Εβραίους, με αποτέλεσμα η ύπαρξη του Ισραήλ να αποτελεί σιγουριά γι αυτούς, αφού στην ώρα της μεγάλης ανάγκης θα μπορέσουν να καταφύγουν στην προστασία και τη φροντίδα του κράτους αυτού. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι για πρώτη φορά στην Ιστορία μετά το 1948 υπάρχει οργανωμένο εβραϊκό κράτος και στην περίπτωση διωγμών για τους Εβραίους της διασποράς, αυτοί μπορούν να καταφύγουν εκεί, σε αντίθεση με ότι συνέβαινε στο παρελθόν.

Τον κίνδυνο για ρατσιστικές βιαιότητες φοβάται η Βίκυ, της οποίας η οικογένεια προσχώρησε στο ΕΑΜ στην Κατοχή, χωρίς κατ' αρχήν να τον συναρτά με την ύπαρξη του κράτους του Ισραήλ. Στην ερώτηση όμως «*πως νιώθεις για το Ισραήλ;*» αρχικά υποβαθμίζει την αξία της ύπαρξης του κράτους για την ίδια: «*Εγώ δεν σκέφτομαι ποτέ το Ισραήλ. Είμαι μια Ελληνίδα Εβραία, έχω αυτή την ταυτότητα ελληνική και εβραϊκή. Το Ισραήλ δεν μπαίνει καθόλου στο μυαλό μου, δεν με αφορά και σκέφτομαι ότι δεν γνωρίζω την ιστορία μου, και όταν το κατάλαβα ενοχλήθηκα κιόλας. Το Ισραήλ το κοιτάζω, όπως κοιτάζω τη Γαλλία, την Ιταλία, σαν ένα πολιτισμό διαφορετικό, ενδιαφέροντα*». Όμως, στην πορεία της συζήτησης, η Βίκυ διαπιστώνει ότι πολλές φορές ασυναίσθητα, έχει κάνει τη σκέψη ότι σε περίπτωση ανάγκης, μπορεί να βρει καταφύγιο σ' αυτή την πατρίδα-ομπρέλα: «*Αν μου πεις ότι εδώ το κλίμα θα αλλάξει άρδην και έρχονται να με κάψουν αύριο, θα σκεφτώ ότι έχω ένα μέρος να πάω και θα μπορέσω έτσι να σώσω και την οικογένειά μου. Εσύ θα το σκεφτόσουν με άλλους όρους π.χ. λόγω του ότι μιλάς αγγλικά, αν γίνει εδώ οικονομική κατάρρευση, θα στείλεις το παιδί σου στην Αγγλία, αν θα ερχόταν οι τρελοί μουσουλμάνοι να πολιορκήσουν την Ευρώπη, θα σκεφθείς ότι θα πάω σε ένα χριστιανικό κράτος κλπ...Ναι, είναι μεν μια τοποθέτηση σε φανταστικό επίπεδο, αλλά όπως και να το κάνουμε, είναι μια πατρίδα 'ομπρέλα' για τους Εβραίους το Ισραήλ*».

Η Βίκυ φοβάται ότι κάποια μέρα οι απανταχού Εβραίοι μπορεί να χρειαστεί να κάνουν ότι οι ξεριζωμένοι Έλληνες της Μ. Ασίας, που ήλθαν στην Ελλάδα για να σωθούν. Πιστεύει ότι ο Ισραήλ είναι γι' αυτούς η εναλλακτική λύση: «*Αυτό θα σου το πει αυτός που κυνηγιέται και θέλει μία εναλλακτική. Να πάει κάπου να σωθεί, γιατί ο*

Εβραίος θα έχει κάπου μια κρατική υπόσταση για να πάει, έστω και αν είναι ένας χώρος με όλα του τα προβλήματα. Και για μένα είναι μια αναφορά που θα ισχύσει σε περιόδους έκρυθμες. Οι Εβραίοι πιστεύουν ότι μπορεί μεν να μην υπήρχε με κρατική υπόσταση η γη στην Παλαιστίνη, αλλά πιστεύουν ότι εκεί είναι η ρίζα και ποτέ δεν διεκόπη η παρουσία του λαού εκεί.. Το ίδιο πιστεύαν και οι Έλληνες που ζούσαν στη Μ. Ασία, ότι 'αύριο, αν τρελαθούν οι Τούρκοι και θελήσουν να με σφάζουν, ευτυχώς υπάρχει η Ελλάδα', όπως και έγινε».

Ο Ιωνάς, μετά το χωρισμό του με Χριστιανή μετά από μια πολυετή σχέση, ένοιωσε να δένεται ακόμη περισσότερο με την κρατική οντότητα του Ισραήλ και διαπίστωσε την ανάγκη, ακόμη και μέσα από το γάμο του με Εβραία, να είναι απόλυτα ταυτισμένος με το Ισραήλ: *«Δεν κοιτούσα γυναίκα που να μην ήταν Εβραία. Ήταν η περίοδος της έντονης δράσης μου για το Ισραήλ. Προηγήθηκε μια σχέση πολυετής με Χριστιανή με την οποία χώρισα λόγω της θρησκείας. Εγώ είμαι ένας Ισραηλίτης της διασποράς, είμαι ένας εν δυνάμει πολίτης του κράτους αυτού, για όσους ξέρουν την αξία του έτσι πρέπει να νιώθουν. Προσωπικά νιώθω πολύ παραπάνω για το κράτος του Ισραήλ, είναι στήριγμα μεγάλο, όταν σου λέει ο άλλος ότι αν βρεθείς σε ανάγκη θα σε βοηθήσουμε...η οικογένειά μου θάχει ασφάλεια. Πιστεύω ότι πρεσβεύει είναι σωστό, απλά είναι παρεξηγημένα μερικά πράγματα...».*

Η Σάρα, της οποίας η μητέρα γύρισε ζωντανή από το στρατόπεδο εξόντωσης, αν και δεν έχει επισκεφθεί ποτέ το Ισραήλ μέχρι τώρα, το θεωρεί αόρατη πατρίδα, πατρίδα-σκέπη, «αποκούμπι», αγκαλιά και υπονοεί ότι το αισθάνεται ακόμη και σαν πρώτη πατρίδα: *«Εγώ έχω μια αδυναμία για αυτή τη πατρίδα, διότι η μητέρα μου πήγε στο στρατόπεδο και έχοντας μια πατρίδα αόρατη έχω ένα αποκούμπι, γιατί μας έτυχε αυτό που μας έτυχε, διωγμός, όλους τους αιώνες μας έδιωχναν από παντού, και έτσι αισθάνομαι ότι έχω πλέον μια πατρίδα, ένα κομματάκι γης, νιώθω ήρεμη ότι αν με διώξουν από εκεί που ζω μαζί με την οικογένειά μου ή και μόνη μου τελικά, έχω κάπου να πάω. Με καθησυχάζει η ύπαρξη του Ισραήλ, νοιώθω προστασία, ανήκω εκεί, έχω γεννηθεί έτσι, ανήκω σε αυτή τη μειονότητα. Θέλω και το σημείο αναφοράς, τον τόπο...εγώ δεν έχω πάει ποτέ στο Ισραήλ, αλλά αισθάνομαι ότι απ' όταν έγινε επίσημο κράτος έχω και 'γω μια πατρίδα».* Ο γάμος της Σάρας με Χριστιανό δεν επηρεάζει τα αισθήματα και το «δέσιμό» της με τη πατρογονική γη.

Στην ερώτηση αν πιστεύει ότι μπορεί να επαναληφθεί ο διωγμός, η Μπεάτα ελπίζει να μη γίνει αυτό, αλλά δεν θεωρεί απίθανο να επαναληφθούν φαινόμενα δίωξης και κατατρεγμού μειονοτήτων, ίσως κάτω από άλλους όρους και συνθήκες:

«Ναι, πιστεύω ότι μπορεί να επαναληφθεί. Όχι το Ολοκαύτωμα, αλλά το να κυνηγήσεις κάποιον άνθρωπο γιατί είναι διαφορετικός. Εμένα με τρομάζει και όλο αυτό, αυτά που συμβαίνουν με το ΔΝΤ και τέτοια, με τρομάζει ένας καινούργιος φασισμός. Αλλά δεν με τρομάζει μόνο ως Εβραία. Με τρομάζει ως άνθρωπο, με τρομάζει ως αριστερή, με τρομάζει για τα παιδιά μου που ζουν εδώ...γιατί ζουν εδώ. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, που ελπίζω ότι δεν θα γίνει βέβαια για διάφορους λόγους... μπορούν και οι Εβραίοι να βρεθούν ξανά δε δύσκολη θέση, όχι ότι θα γίνει ένα άλλο Ολοκαύτωμα».

Σε αντίθεση με τη Σάρα και τη Βίκυ, η Μπεάτα, ενώ αρχικά δηλώνει ότι δεν νιώθει κανένα φόβο και δεν έχει ανάγκη από μια δεύτερη πατρίδα, στην πορεία της συνομιλίας μας επαναπροσδιορίζει την οπτική της: *«Για μένα το Ισραήλ δεν είναι αόρατη πατρίδα ομπρέλα, για κάποιους ανθρώπους όμως είναι αόρατη πατρίδα, δεν είναι καθόλου ρητορεία κούφια, για μένα δεν είναι ομπρέλα, εγώ όμως δεν νοιώθω ότι κινδυνεύω επειδή είμαι Εβραία».* Επικαλούμενη την αριστερή της ιδεολογία και την σαφή αντιπολεμική της τοποθέτηση, όπως δηλώνει αναγκάζεται να: *«μαλώνω συχνά με τους γονείς μου και κυρίως τον πατέρα μου, γιατί έχουν μια τάση να δικαιολογούν οτιδήποτε κάνει το Ισραήλ».*

Στην έρευνα διαπιστώνεται ότι οι άνθρωποι που δηλώνουν αριστερό ιδεολογικό προσανατολισμό και αθεΐα σχετίζονται και επισημοποιούν την αλλόθρησκη σχέση τους ευκολότερα από εκείνους που δηλώνουν ότι ανήκουν σε δεξιότερο ιδεολογικό χώρο. Η Γαλανάκη γράφει χαρακτηριστικά για την υπέρβαση της θρησκείας από τους αριστερούς Εβραίους: *«Λευκοί λεμονανθοί αντί για το άστρο του Δαβίδ στο πέτο του, γιατί είχε γίνει ο πατέρας χριστιανός, όχι απλώς για να σε παντρευτεί, αλλά και διότι ήταν αριστερός και δεν τον ένοιαζε τι θα σημείωνε σαν θρήσκευμα η αστυνομία πάνω στην ταυτότητά του» (2009:200).* Η Μπεάτα, παρά την ιδεολογική της εναντίωση στην πολιτική του κράτους του Ισραήλ, παραδέχεται ότι εμπλέκεται συναισθηματικά, αισθάνεται κατά κάποιο τρόπο υπόλογη και ότι το θέμα *«πολιτική του Ισραήλ»* απασχολεί συχνά την οικογένειά της: *«Επειδή μου απευθύνουν σαφέστατα την ερώτηση γι αυτά που γίνονται στο Ισραήλ, με ζορίζουν και με στεναχωρούν. Και έχω δεχτεί πάρα πολλές φορές την ερώτηση 'και τι κάνουν οι Ισραηλινοί;' και αυτό γιατί οι άνθρωποι δεν καταλαβαίνουν ότι είναι άλλο ο Ισραηλινός και άλλο ο Ισραηλίτης...δεν μπορούν να το καταλάβουν οι άνθρωποι, ακόμα και αν τους το εξηγήσεις και εκεί έχω ένα ζόρι. Το συζητάμε και με τον άντρα μου και όταν μπαίνει το ζήτημα 'πως ένας λαός κάνει αυτό το πράγμα', στο θέμα του λαού ζορίζομαι, γιατί κατά κάποιον τρόπο νοιώθω να με αφορά...ζορίζομαι, νοιώθω*

ότι για κάποια πράγματα είμαι υπόλογη». Στην πραγματικότητα η Μπεάτα παραδέχεται ότι παρά τις ιδεολογικές της ενστάσεις, υποσυνειδησιακά φαίνεται ότι ταυτίζεται με τον πατρογονικό «λαό» και νοιώθει την ανάγκη να απολογηθεί για την λανθασμένη, κατά τη γνώμη της, πολιτική του επίσημου Ισραηλινού κράτους.

Η Ραχήλ αντίθετα, που βαφτίστηκε Χριστιανή για να παντρευτεί, έχει διαμορφώσει με τα ταξίδια της μια ιδεώδη εικόνα για το Ισραήλ, αφού βρίσκει τα πάντα ιδανικά και άψογα. Παρόλη την εκούσια θρησκευτική της μεταστροφή αισθάνεται έλξη και θαυμασμό για το Ισραήλ, τόσο σαν ιδέα όσο και σαν οργανωμένο κράτος: *«Είναι ένα κράτος δυνατό, το Ισραήλ. Μας φιλοξενούσαν μια εβδομάδα...δεν υπάρχει ανεργία...όλοι δουλεύουν στα κιμπούτς...έχεις δωρεάν το φαγητό σου, το σπίτι σου, δεν πληρώνεις τίποτε...εκεί είναι άλλοι άνθρωποι, δεν είναι όπως εδώ. Περνούσαμε υπέροχα. Το κάνανε το Ισραήλ εξελιγμένο ευρωπαϊκό κράτος, παράγει τα πάντα, αν και τόσο νέο, από το 1948. Έχει πανεπιστήμια, ιατρικές φημισμένες σχολές, τέχνη, θέατρο, μουσική, δεν υπάρχει εκεί ζητιάνος, άνεργος, όλοι μπαίνουν σε διαδικασία εργασίας, τα είδα η ίδια με τα μάτια μου. Είναι ένα κράτος πρόνοιας, οι γυναίκες που δουλεύουν εκεί έχουν μέσα στη δουλειά χώρο για τη φύλαξη των παιδιών, δεν υπάρχει εκεί νόθο παιδί, υπάρχει πράσινο...μου αρέσει η δομή της κοινωνίας, τη θαυμάζω. Ζούνε όπως οι Ευρωπαίοι. Εμείς εδώ είμαστε Ανατολή».* Υποβεβλημένη η Ραχήλ κάνει συγκρίσεις με την ελληνική πραγματικότητα για οτιδήποτε, εκθειάζει την ισραηλινή κοινωνία και τις δομές της και φτάνει να βλέπει τις Ισραηλινές πανέμορφες και ασύγκριτες: *«Οι γυναίκες είναι κούκλες. Εδώ είναι άσχημες, ενώ στο Ισραήλ οι γυναίκες είναι πανέμορφες».*

Οι Εβραίες συνήθως παρουσιάζονται στη λογοτεχνία πολύ όμορφες, αισθησιακές και «πλανεύτρες», όπως περιγράφει ο συγγραφέας Χρηστοβασίλης τις Εβραίες της Θεσσαλονίκης το 1894. Η περιγραφή μιας όμορφης Εβραίας από τον Χρηστοβασίλη παραπέμπει στον Ουγκώ και τις *Orientales*, όπου σε πολλά ποιήματα εμφανίζονται αισθησιακές Εβραίες (2007:23).

Η χριστιανή πλέον Ραχήλ, όπως φαίνεται από τα λεγόμενά της παθιάζεται για τα δίκαια του κράτους του Ισραήλ και στις αντιπαραθέσεις που γίνονται στον κοινωνικό της περίγυρο παίρνει θέση υπέρ του: *«Μου επιτίθενται για το Παλαιστινιακό. Εντάξει τους λέω, προσπαθώ να είμαι αντικειμενική, αλλά όχι και να μη μιλάω και για τα τόσο πλεονεκτήματα του Ισραήλ σαν κράτος. Αλλά και οι υπόλοιποι Εβραίοι παθιάζονται με τις συζητήσεις για το Ισραήλ. Πιστεύουν ότι η τηλεόραση διαστρεβλώνει τα πράγματα. Η τηλεόραση, λένε, ανακοινώνει τι κάνουν οι*

Εβραίοι στους Παλαιστίνιους, τι κάνουν οι Παλαιστίνιοι στους Εβραίους δεν το λένε ποτέ. Συζητάνε και μαθαίνουν τα πάντα. Έχουν την άποψή τους. Πάντως και εκεί κατεβαίνουν νέοι άνθρωποι σε οργανωμένες διαμαρτυρίες κατά του πολέμου. Έχουν κουραστεί από τον πόλεμο, δεν θέλουν πόλεμο. Αλλά πόσο αυτό προβάλλεται από τα μέσα; Ο Ισραηλιτικός λαός είναι φιλήσυχος λαός, σαν τα αρνιά τους μαζέψαν στα στρατόπεδα, δεν φέρναν αντίσταση».

Παρόλο που η ίδια είναι σε μικτό γάμο, υπερθεματίζει για την αυστηρή ενδογαμία, που με νόμο επιβάλλεται στο Ισραήλ. Ταυτόχρονα δείχνει να αναπολεί τον συνεκτικό ρόλο που παίζει η εβραϊκή θρησκεία στην οικογένεια, αλλά και το ρόλο που έχει η εβραϊκή κοινότητα, την οποία θεωρεί καταλύτη αλληλεγγύης και σύμπνοιας ανάμεσα στα μέλη της μειονότητας: *«Θα πω ότι είναι φανατισμένοι για το γάμο, αλλά θα τους δικαιολογήσω κιόλας για να μη χαθεί η φυλή. Θα πω και για τη κοινότητα που είναι τόσο καλή, που βοηθά όχι μόνο Εβραίους και άλλους...ολόκληρες οικογένειες. Αν πω ότι έχω ανάγκη από χρήματα, θα μου δώσουν. Η θρησκεία μπορεί από μια μεριά να σου κάνει κακό, αλλά μας ένωνε, περιμέναμε όλοι πως και πώς να μαζευτούμε όλοι μαζί οι συγγενείς στις γιορτές...τα τελετουργικά...τα έθιμα...θυμάμαι με πολύ θαλπωρή αυτές τις στιγμές, σαν παιδιά ήμασταν ευτυχισμένα με την μεγάλη αυτή οικογενειακή παρέα. Θυμάμαι τα πάντα, την εκκλησία, τη μεγάλη νηστεία, τις νουθεσίες...Τώρα όλα αυτά δεν υπάρχουν πια. Πυρήνας είναι τώρα πια η κοινότητα, υπάρχει ένα μεγάλο τραπέζι. Τα μεγάλα τραπέζια γίνονται τώρα στη κοινότητα, υπάρχει φαγητό παραδοσιακό, όποιος θέλει μπορεί να πάει. Τώρα όλα έχουν αλλάξει, οι οικογένειες έχουν αλλάξει, μόνο στη κοινότητα μπορείς μαζικά να νιώσεις τα έθιμα πια. Κάποιοι με μικτούς γάμους που να τα ζήσουν...».* Με τη τελευταία αυτή φράση, εν πολλοίς αντιφατική λόγω των προσωπικών της επιλογών, όπως τις περιγράφει, η Ραχήλ δείχνει σαν να μην έφυγε ποτέ από την μειονότητα. Δείχνει να νοιώθει ότι συνεχίζει να είναι ένα ζωντανό κομμάτι του εβραϊσμού της διασποράς.

Τα συναισθήματα ταύτισης της Ραχήλ με το Ισραήλ φαίνεται ότι μέσα στην οικογένεια τα καλλιεργούσε ο εβραίος πατέρας της, παρά τις ενστάσεις της μητέρας της και τους φόβους της μήπως να πάνε να ζήσουν εκεί: *«Κάποιες φορές μας έλεγε ο μπαμπάς ότι ήθελε να μας πάει και μας να ζήσουμε στο Ισραήλ. Αλλά η μαμά μου, που βαφτίστηκε Εβραία, έλεγε στον πατέρα μου 'ποτέ, μόνο πάνω από το πτώμα μου. Εσύ πήγαινε όπου θέλεις, τα παιδιά να τα αφήσεις'».* Από την αντίδραση της μητέρας της φαίνεται να προκύπτει η επιθυμία της να μην διαπραγματευτεί την μετανάστευση στο Ισραήλ της ιδίας και των παιδιών της. Δείχνει να θεωρεί ότι ο συμβιβασμός της

αλλαγής θρησκείας από Χριστιανή σε Εβραία προκειμένου να παντρευτεί της δίνει τη δυνατότητα να επιβάλλει τους παραπάνω όρους.

Το θαυμασμό του για την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα της Ισραηλινής κοινωνίας, αφού πήγε ένα χρόνο στο Πανεπιστήμιο εκεί δηλώνει και ο Μόρις, ο οποίος παντρεύτηκε με πολιτικό γάμο Χριστιανή. Επειδή ένοιωθε περισσότερο Έλληνας, νοσταλγούσε να γυρίσει και δεν «θά'φευγε ποτέ από την Ελλάδα αυτός», απλά γνώρισε την εκεί ζωή, έμαθε τη γλώσσα και δηλώνει ευτυχής που υπάρχει αυτή η δεύτερη πατρίδα του: *«Μετά το Λύκειο πήγα στο Ισραήλ, πήγα ένα χρόνο και μετά έφυγα και γύρισα στο Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα. Υπήρχε μια παρακίνηση από μια κίνηση των νέων να πάνε στο Ισραήλ σε πολλές πόλεις και μέσα σ' αυτή την κίνηση ήμουνα και εγώ. Εκεί στο Ισραήλ ήταν και είναι πολύ καλά οργανωμένοι. Όλα δουλεύουν ρολόι και δελεάστηκα, για να πω την αλήθεια, να ενταχθώ στην εκεί κοινωνία. Αρκετοί ήταν αυτοί που κάναν οικογένεια εκεί. Όμως μου άρεζε ο δικός μου τρόπος ζωής στην Ελλάδα, είχα την οικογένειά μου, τους φίλους μου, τους συγγενείς μου, αγαπούσα πάντα και αγαπώ την Ελλάδα. Δεν ήθελα να αποκοπώ. Έφυγα για να γυρίσω από την πρώτη αρχή».*

Φαίνεται από τα λεγόμενά του ότι ο Μόρις αισθάνεται πολύ καλά ενταγμένος στην ελληνική χριστιανική πραγματικότητα, γεγονός που τον βοήθησε να επιλέξει τη σύζυγό του υπερβαίνοντας το εμπόδιο της διαφορετικής θρησκείας. Βασιζόμενος στις διδαχές της Βίβλου αναγάγει σε μείζον τις ανθρώπινες σχέσεις. Το επιχείρημα ενισχύει το γεγονός ότι η Βίβλος αποτελεί την βάση τόσο της εβραϊκής όσο και της χριστιανικής θρησκείας: *«Μ' αρέσει, πάντα σταματάω εκεί...που λέει και στη Βίβλο ότι ο θεός έκανε άνθρωπο δεν έκανε τίποτε άλλο, εκεί είναι και η βάση, είναι το πιο σημαντικό και αυτό φαίνεται βέβαια στις σχέσεις των ανθρώπων. Οι άνθρωποι γενικά υπερβαίνουν το θέμα το θρησκευτικό, προκειμένου να κάνουν μια ανθρώπινη σχέση. Πάει να πει ότι η ανθρώπινη σχέση είναι δυνατότερη από όλη την αγωγή που μπορεί να είχαν από την ώρα που γεννηθήκαν και μέχρι τη στιγμή εκείνη...γίνεσαι οικείος με κάποια πράγματα που έχουν σχέση με το θρησκευτικό μέρος, οι γονείς θα σε οδηγήσουν θα σου δώσουν μια αγωγή. Η ανθρώπινη σχέση φαίνεται να είναι ισχυρότερη από όλη αυτή την αγωγή που παίρνει κανείς. Εκεί είναι και το αληθινό κατά τη γνώμη μου. Έχει την έννοια της πνευματικότητας».*

Η θεωρητική αυτή προσέγγιση φαίνεται ότι δεν λειτούργησε στην περίπτωση του, γιατί το ζευγάρι δεν κατάφερε να υπερβεί τα θρησκευτικά του πιστεύω και την διαφορετικότητα των χαρακτήρων των υποκειμένων: *«Αυτό σκεφτόμουν ότι θα*

λειτουργήσει και στη σχέση με τη γυναίκα μου. Εμείς σαν ζευγάρι δεν ξεπεράσαμε τα πιστεύω μας. Από την αρχή είχαμε διαφορετική νοοτροπία και σαν χαρακτήρες ήμαστε διαφορετικοί. Ξεκινούσαμε από διαφορετικά αφετηρίες, είναι φυσιολογικό να μη συμφωνούμε σε όλα».

Στη συνείδηση του Αλμπέρτο, του οποίου οι γονείς κρύφτηκαν στα Κανάλια και στο Κεραμίδι «όπου δεν πατούσε όχημα και δεν έφταναν οι Γερμανοί και Χριστιανοί πελάτες και φίλοι του πατέρα τους έδωσαν ταυτότητες και σώθηκαν», το Ισραήλ δεν είναι απλά ένα «αποκούμπι». Ο Αλμπέρτο θεωρεί ότι είναι μια χώρα που την δημιούργησαν ήρωες για να ζήσουν οι Εβραίοι όλου του κόσμου, μια έδρα, ένα μέρος στο οποίο αν χρειαστεί μπορούν να πάνε να σωθούν. Αντιλαμβάνεται ένα αναγνωρισμένο κράτος σαν μια ασπίδα προστασίας, σαν άμυνα και μάλιστα γεωγραφικά πολύ κοντά: «Όταν έγινε το κράτος και γίναν και τα κατορθώματα τα πολεμικά για να αποκτήσει πλέον την ανεξαρτησία, ένοιωθες κάποια περηφάνια...υπήρξαν κάποιοι άνθρωποι που δώσαν τη ψυχή τους και δημιούργησαν μια ομπρέλα. Θυσιάστηκαν στο Ισραήλ και πολλά παλικάρια, είναι συγκινητικό, αλλά αισθάνομαι περηφάνια που όλοι αυτοί σκοτώθηκαν για να δημιουργηθεί κάτι για όλους τους Εβραίους του κόσμου. Έτσι λες, 'ότι και να γίνει, κάτι υπάρχει πάντα, κάποιο αποκούμπι, ένα μέρος να πάμε εκεί και να βολευτούμε, να πάμε εκεί να σωθούμε'. Έχεις κάποια έδρα, λες 'έχω αυτή την άμυνα εδώ κοντά', αν δεν υπάρχει ένα επίσημο κράτος πώς να το σκεφτείς;».

Στην ερώτηση αν νοιώθει περισσότερο Έλληνας ή Ισραηλίτης και αν ποτέ έχει βρεθεί σε υπαρξιακό δίλλημα για το ποιά είναι η πατρίδα του, ο Αλμπέρτο, που δεν έχει πάει στο Ισραήλ, δηλώνει ότι μπορεί να είναι αναγκαστικά Έλληνας, αφού γεννήθηκε στην Ελλάδα από Εβραίους γονείς, αλλά στην περίπτωση που παντρευτεί μια Χριστιανή θα έχει να της προσφέρει τη μετάβαση στο Ισραήλ, σαν μια δεύτερη καλή επιλογή για να ζήσουν σε περίπτωση ανάγκης: «Γεννήθηκα εδώ, μεγάλωσα εδώ, έχω τους φίλους, την οικογένειά μου, τις συνήθειές μου, τις μνήμες μου. Έλληνας νοιώθω. Μπορεί να το βλέπω το Ισραήλ με αγάπη και συγκίνηση, αλλά φαντάσου ότι δεν έχω πάει ποτέ. Αυτό σημαίνει κάτι. Όταν όμως θα πάρω μια Χριστιανή ή θα συζώ μαζί της, θα μπορώ και εγώ να της πω 'αναγκαστικά είμαι Έλληνας, αν δεν είμαι Χριστιανός είναι γιατί έτυχε να γεννηθώ από πατέρα Εβραίο, παππού, θείο, ακολουθώ αυτό το δρόμο που βρίσκομαι. Αυτή είναι η πατρίδα μου, αλλά αν χρειαστεί και πρέπει να πάω να ζήσω στο Ισραήλ, θα πάω και θα πιάσω ένα πόστο...δεν θα χαθούμε, θα

μας βοηθήσουν εκεί'». Για τον Αλμπέρτο η ύπαρξη της δεύτερης αυτής πατρίδας είναι κάτι φυσιολογικό, που λειτουργεί εφησυχαστικά για το ψυχισμό του.

Οι σκέψεις του Αλμπέρτο παραπέμπουν στο κείμενο του Δάλλα *Μικρή μπαλάντα για τους Εβραίους*, στο οποίο όπως μας πληροφορεί η Αμπατζοπούλου, ο εντόπιος ξένος που διεκδικεί την ιθαγένεια, τη γλώσσα, την πατρίδα, αλλά η ειλικρίνειά του αμφισβητείται είναι ο Τζερεμίο, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι Εβραίοι δεν αποτελούν μειονότητα «μιλάμε τη γλώσσα σας, η πατρίδα σας είναι και δική μας πατρίδα». Όμως ο συνομιλητής του εξομολογείται στο Τζερεμίο: «στο βάθος τόξερα πως είμαστε αντίδικοι σε μια καταναγκαστική συμβίωση. Ψυχολογικά αντίδικοι, μόνο που λογικά παραδεχόμαστε τη συμβίωση» και η διαπίστωση ακολουθεί «ω, ναι σαν ριζωμένοι, μα πάντα ξένοι» (1998:275)⁴³.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι το Ισραήλ, όχι τόσο σαν κρατική οντότητα όσο σαν ιδέα και σύμβολο του Εβραϊσμού είναι ο διαχρονικός πόθος των Εβραίων του Βόλου. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει απ' αυτή την εργασία, αφού αποτελεί κοινό τόπο για όλους τους συνομιλητές μου. Ακόμη και αυτοί που ενδεχομένως δεν είχαν αντιληφθεί ή καταγράψει τα πραγματικά τους συναισθήματα για την ύπαρξη του Ισραήλ και το ρόλο που έπαιζε για στον ψυχισμό τους, στην πορεία των συνομιλιών μας ανέπτυσαν μια συλλογιστική υπέρ της ύπαρξης και της ενίσχυσης της κρατικής υπόστασης του Ισραήλ. Ακόμη και εκείνοι που εκκινώντας από ιδεολογικές και ουμανιστικές αφετηρίες απέρριπταν τις κυβερνητικές πολιτικές του Ισραήλ, πολύ γρήγορα διαχώριζαν τη πολιτική διαχείριση από την ιδέα του Εβραϊσμού, τους συμβολισμούς που εμπεριέχονται σ' αυτόν και την σημασιολογική σπουδαιότητά τους για τους Εβραίους της διασποράς.

Κοινός τόπος και πανομοιότυπη διατύπωση για τους περισσότερους είναι η αναφορά στην ύπαρξη ενός «πίσω μυαλού», που σκέφτεται ότι η Ιστορία μπορεί να επαναληφθεί και ότι αν αυτή τη φορά επαναληφθεί, τότε οι Εβραίοι δεν έχουν να φοβηθούν τίποτε, αφού υπάρχει το δικό τους «κομματάκι γης» να τους δεχτεί και να τους βοηθήσει. Το ότι έχουν κάνει μικτό γάμο και κατά κάποιο τρόπο ενσωματωθεί στην χριστιανική κοινωνία, δεν τους δίνει ιδιαίτερη αίσθηση ασφάλειας, αντίθετα νοιώθουν σαν βασική δικλείδα ασφαλείας την ύπαρξη και αυτονομία του κράτους του Ισραήλ.

⁴³ Το κείμενο του Δάλλα 1962 «Μικρή μπαλάντα για τους Εβραίους» δημοσιεύτηκε στο γιαννιώτικο περιοδικό *Ενδοχώρα*, που ήταν αφιερωμένο στην εξαφάνιση των Εβραίων των Ιωαννίνων.

Οι περισσότεροι από τους Εβραίους συνομιλητές μου δεν θεωρούν αντιφατικό στοιχείο την ύπαρξη δύο πατρίδων στη ζωή τους, αλλά ιδιαίτερα θετικό. Δεν αισθάνονται ότι η ελληνική τους ταυτότητα τους εμποδίζει να λειτουργούν τη λογική της δεύτερης πατρίδας. Κατέγραψα επίσης το γεγονός ότι και οι Χριστιανοί που είναι σε μικτό γάμο με Εβραίο παρουσιάζουν συναισθηματική συνάφεια ή και ταύτιση με την αόρατη πατρίδα.

Κάποιες φορές οι Εβραίοι του Βόλου τεκμηριώνουν ορθολογικά την ανάγκη της ύπαρξης της δεύτερης πατρίδας, στη βάση των ιστορικών δεδομένων. Ίσως γιατί τους ωθεί σ αυτή τη διαπίστωση το γεγονός ότι ζουν σε ένα αβέβαιο και ανασφαλές περιβάλλον, παρά τα αντιθέτως υποστηριζόμενα από την επίσημη ελληνική Πολιτεία. Ο λόγος για τον οποίο οι Χριστιανοί που έχουν κάνει μικτό γάμο προσλαμβάνουν θετικά την ύπαρξη του Ισραήλ και το αποδέχονται σαν μια δεύτερη πατρίδα μπορεί να ερμηνεύεται με την επιθυμία τους να είναι αλληλέγγυοι με το σύντροφό τους και από την δυνατότητα μετακίνησης της οικογενείας τους σε ένα κράτος το οποίο θα τους βοηθήσει να συνεχίσουν τη ζωή τους σε περίπτωση υποτιθέμενης κρίσης. Η θετική τους προδιάθεση ίσως να υποβοηθείται από την οικειότητα που δημιουργούν τα θρησκευτικά ακούσματα με τις αναφορές στην Παλαιά Διαθήκη και στη ζωή του Χριστού, αλλά και από την προβαλλόμενη συμπληρωματικότητα των δύο πολιτισμών, του ελληνικού και του εβραϊκού. Αυτό ίσως να συμβαίνει επειδή, όπως αναφέρουν στον πρόλογο του βιβλίου τους οι Βερέμης – Κωνσταντοπούλου, οι δια του μικτού γάμου συμμετέχοντες στην ελληνοεβραϊκή σύζευξη υποσυνειδησιακά ταυτίζονται με την άποψη του καθηγητή Bowman, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η διαδρομή τριών χιλιετιών ελληνοεβραϊκών σχέσεων συνιστά ένα είδος διπλής έλικας, πάνω στον οποίο στηρίχτηκε ο σημερινός δυτικός πολιτισμός (2000: 13). Αυτή η πρόσληψη ενός κοινού τόπου των ελληνοεβραϊκών σχέσεων ίσως να αποτελεί πεδίο σύγκλισης, αφού όπως κάποιοι από τους συνομιλητές μου θεωρούν, η χριστιανική θρησκεία είναι συνέχεια της εβραϊκής και άρα χώρος αρμονικής συνύπαρξης των μικτών ζευγαριών.

Επίλογος

Σε ένα κλασικό κείμενο σχετικά με το έθνος, την πρόσληψή του και το ρόλο του, ο Anderson το ορίζει σαν μια φαντασιακή κοινότητα (1997:26). Στο κλασικό κείμενο του Renan μία βασική λειτουργία του έθνους είναι ότι τα μέλη της συνειδητοποιούν τις ομοιότητες μεταξύ τους και τείνουν να λησμονήσουν τις όποιες διαχωριστικές γραμμές (1992:11). Η περίπτωση του μικτού γάμου αποτελεί ένα χρήσιμο πεδίο για να μελετήσω τη διαπίστωση του Renan, αφού σαν ένας φαντασιακός δεσμός λειτουργεί, όπως φαίνεται από την παρούσα έρευνα, περισσότερο συνεκτικά παρά διασπαστικά στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας.

Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της έρευνας, είχα την αίσθηση ότι είναι εγγεγραμμένη στο υποσυνείδητο των συνομιλητών μου η προαναφερθείσα φαντασιακή εκδοχή του έθνους, είτε του ελληνικού είτε του εβραϊκού. Ακόμη και όταν προφορικά δήλωναν αμέτοχοι, αδιάφοροι, μη επηρεαζόμενοι από στερεότυπα, προκαταλήψεις ή διαφοροποιήσεις, τα συμφραζόμενα και οι αναγωγές αναδείκνυαν ότι ένα κομμάτι του εαυτού τους αναζητά τα κοινά στοιχεία που τους ενώνουν με την υπόλοιπη κοινωνία και το άλλο τους κομμάτι όλα εκείνα που πρέπει να ξεχάσουν. Αυτό δεν αφορά μόνο τους Εβραίους συνομιλητές μου αλλά και τους Χριστιανούς - ενδεχομένως περισσότερο-, οι οποίοι για να υπάρχουν σε μια φαντασιακή κοινότητα και να λειτουργούν σαν έθνος μαζί με αλλόθρησκους, θα πρέπει να ξεπεράσουν ό,τι τους χωρίζει από αυτούς.

Ακανθώδη ζητήματα για τη συνύπαρξη σε μικτό γάμο αποτελούν η στάση των δύο επίσημων θρησκειών, της χριστιανικής και της εβραϊκής και ο επί πολλά έτη καλλιεργούμενος αντισημιτισμός. Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, μία πραγματικότητα που καλείται να υπερβεί το φαντασιακό «όλον» του Renan είναι το γεγονός ότι οι θρησκείες αυτές επισήμως δεν αποδέχονται τους μικτούς γάμους και την αναγνώριση του μικτού ζευγαριού, εάν δεν έχει προηγηθεί θρησκευτική μεταστροφή, επειδή και στις δύο θρησκείες ο γάμος αποτελεί θεμελιακό δεσμό και κατά συνέπεια δογματικό στοιχείο της εκατέρωθεν πίστης. Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια αναλυτικής περιγραφής των συνθηκών, κάτω από τις οποίες συνυπάρχουν τα ζευγάρια Εβραίων και Χριστιανών που είναι σε μικτό γάμο. Τοπικά διεξήγαγα την έρευνά μου στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου και χρονικά κάλυψα τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα. Η διεξοδική προσέγγιση

του θέματος ανέδειξε ορισμένα γενικά συμπεράσματα, τα οποία ανακεφαλαιώνονται αμέσως παρακάτω.

Καταρχάς, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Βόλος δεν έμεινε εκτός του προαναφερθέντος κλίματος αντισημιτισμού και της αναπαραγωγής των αντιεβραϊκών στερεοτύπων. Είναι εμφανέστατη η δημιουργία στο συλλογικό υποσυνείδητο της κοινωνίας του ενός πλέγματος προκαταλήψεων και αρνητικών προϋποθέσεων, συνέπεια των παραπάνω στερεοτύπων. Η ανίχνευση κάποιων βασικών παραμέτρων για τη συντήρηση της αντισημιτικής συμπεριφοράς (αν, π.χ. αυτή έχει να κάνει με το μορφωτικό/πολιτισμικό κεφάλαιο ή την οικονομική τάξη του υποκειμένου και ποιοί τελικά είναι περισσότερο ή λιγότερο «αντισημίτες») δεν κατέστη δυνατή μέσα από τις φράσεις των συνομιλητών μου, παρά το γεγονός ότι το επεδίωξα. Διαπίστωσα αντίθετα, ότι υπάρχει μια κάθετη διάχυση αυτών των προκαταλήψεων σε όλα τα στρώματα της τοπικής κοινωνίας -ανεξάρτητα από το κοινωνικό, πολιτισμικό ή οικονομικό επίπεδο-, περισσότερο προϊόν της χριστιανικής προπαγάνδας. Η τελευταία βρίσκεται μία διαχρονική βάση στο πλαίσιο του σχολείου, με τη μονοδιάστατη καλλιέργεια σε αυτό του χριστιανικού ορθόδοξου δόγματος. Η στάση και οι αντιδράσεις των μικτών ζευγαριών στις αντισημιτικές συμπεριφορές κινούνται σε ένα ευρύ φάσμα: από τον συμβιβασμό και τη μοιρολατρική αποδοχή μέχρι τη σύγκρουση και την απόρριψη θέσεων και συμπεριφορών της κυρίαρχης ομάδας.

Μια άλλη παράμετρος, πρόσφατη προσθήκη, είναι η εβραιοφοβία που συντηρείται από κάποιες ομάδες στον κόσμο του Ισλάμ και υιοθετείται από κάποιες ακραίες τάσεις της Αριστεράς. Αυτό είναι αποτέλεσμα της πολιτικής κατάστασης στη λωρίδα της Γάζας και της πολιτικής του Ισραήλ στο Παλαιστινιακό. Ο αντισημιτισμός αυτός εκδηλώνεται με αντισημιτικές πράξεις παρόμοιες με εκείνες που υποκινούνται από ακροδεξιές ομάδες.

Ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα είναι ότι, παρά τα παραπάνω, με τις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στο Βόλο, η απόφαση της σύναψης σχέσης με αλλόθρησκο φαίνεται να αποτελεί μια πιο εύκολη επιλογή απ' ό,τι στο παρελθόν. Η κοινωνία είναι πλέον περισσότερο δεκτική σ' αυτή τη σχέση, έστω αν και οι σημερινοί Εβραίοι, σύμφωνα με τις μαρτυρίες τους, συνεχίζουν να έρχονται αντιμέτωποι από τα σχολικά τους χρόνια με τις εκφάνσεις της εβραιοφοβίας και των αντιεβραϊκών στερεοτύπων.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι τα υποκείμενα διαμορφώνουν τις απόψεις, τη στάση και την τακτική τους απέναντι στο ενδεχόμενο του μικτού γάμου ανάλογα

με το μορφωτικό τους επίπεδο, αλλά και τις τραυματικές ή λιγότερο τραυματικές βιωματικές εμπειρίες των ιδίων και των οικογενειών τους. Από τη μεριά των Χριστιανών, οι αρνητικές παιδικές μνήμες και η συνεχής επαφή με τις προκαταλήψεις δεν αποτελούν ανασταλτικό στοιχείο για τη δημιουργία ερωτικής σχέσης με έναν Εβραίο σύντροφο και τη συνύπαρξη σε μικτό γάμο, εφόσον υπάρχουν οι συναισθηματικές προϋποθέσεις και στο εκατέρωθεν οικογενειακό περιβάλλον δεν αναπτύσσεται συστηματικά μίσος ή αντιπαλότητα. Πολλοί Εβραίοι που είναι σε μικτό γάμο δεν «πληρώνουν» το κόστος των στερεοτύπων και της αντιεβραϊκής φόρτισης της τοπικής κοινωνίας. Κρατώντας ισορροπημένες σχέσεις και με την εβραϊκή και με την χριστιανική κοινότητα, θεωρούν ότι έχουν καταφέρει να ενσωματωθούν με επιτυχία σε αυτή. Αυτονόητο είναι ότι, σε πολλές περιπτώσεις ο περιρρέων αντισημιτισμός μπορεί να διαμορφώσει ένα πλαίσιο αντιπαλότητας στα ζευγάρια και ενδεχομένως να οδηγήσει σε ατελέσφορη εξέλιξη μια ερωτική σχέση ή στη διάλυση ενός μικτού γάμου. Ένα μερικό συμπέρασμα αυτής της εργασίας είναι ότι οι ολοένα και αυξανόμενοι μικτοί γάμοι μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών λειτουργούν σε βάρος αυτής της αρνητικής φόρτισης. Μετατρέπουν τον «Άλλο» σε συγγενή, γείτονα, κουμπάρο ενώ απομειώνουν το αντισημιτικό φορτίο και επιτρέπουν τη θετική προσέγγιση μιας ετερότητας που είναι φορτισμένη με προκαταλήψεις αιώνων.

Η έρευνα αυτή έδειξε ότι η ενδογαμία -που για τους περισσότερους από τους συνομιλητές μου είναι ταυτόσημη με την επιβίωση της εβραϊκής κοινότητας και για τον λόγο αυτό η πίεση για την ενδογαμία είναι συνεχής και επίμονη- συναντά πλέον το ανυπέρβλητο εμπόδιο της αριθμητικής απίσχνασης. Το αποτέλεσμα είναι ότι η εξωγαμία απενοχοποιείται κατ' αρχήν και επιλέγεται στη συνέχεια από τα νεαρά άτομα εβραϊκού θρησκευματος, που δεν θέλουν να μείνουν «έξω από τη ζωή» και επιθυμούν να λάβουν ενεργά μέρος στην εξέλιξη της κοινωνίας στην οποία είναι ενταγμένοι. Η παραμονή στην εθνοτική ομάδα και η επιλογή της ενδογαμίας -με προξενίο ή μετά από σχέση που προέκυψε σε εβραϊκά συνέδρια γνωριμίας- είχε τις περισσότερες φορές προσωπικό κόστος. Αυτό προκαλείται ή επιτείνεται από την επιλογή συζύγου μεγάλης ηλικίας, συζύγου με σεξουαλικές ιδιαιτερότητες, συζύγου από το συγγενικό περιβάλλον, με πιθανά γενετικά ρίσκα ή από την επιλογή συζύγου από μακρινές περιοχές, κάτι που έχει ως συνέπεια την αναγκαστική εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση.

Από την έρευνα αναδεικνύεται ότι στους μικτούς γάμους προκύπτουν ζητήματα φύλου, ταξικά αλλά και θέματα «κυρίαρχης θρησκείας». Πριν από τη θεσμοθέτηση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα το 1982, οι γυναίκες προσχωρούσαν στη θρησκεία του συζύγου και (συνήθως υποκρινόμενες και συμβιβασζόμενες) επιτελούσαν με συνέπεια τις νέες θρησκευτικές και τελετουργικές τους υποχρεώσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις των θρησκευτικών μεταστροφών δεν εντοπίζονται ταξικά χαρακτηριστικά, με εξαίρεση μερικές περιπτώσεις ευπόρων Εβραίων ανδρών. Οι μεταστροφές γίνονταν κυρίως από τη θρησκεία της μειονότητας προς τη θρησκεία της πλειονότητας, ενώ το γραφειοκρατικά επιβεβλημένο γεγονός της μεταστροφής ανάγκασε κάποιους να πάρουν την οδυνηρή για τους ίδιους απόφαση να διαλύσουν τη σοβαρή τους σχέση, και κάποιους άλλους, να μην παντρευτούν ποτέ.

Από την έρευνα αναδείχθηκαν επίσης τόσο η αδυναμία της παρωχημένης διαδικασίας των προξενίων να συντηρήσουν την δυναμική της ενδογαμίας, όσο και οι άλλες παράμετροι που διευκολύνουν την επιλογή μικτού γάμου. Αυτές είναι: ο ιδεολογικός προσανατολισμός, ο οποίος ιδιοσυστατικά μπορεί να εμπεριέχει μερική ή ολική απόρριψη της θρησκείας, η διαπίστωση ότι η παγκοσμιοποιημένη κοινωνία απαγκιστρώνεται από τους παραδοσιακούς θρησκευτικούς θεσμούς και επιβάλλει τις δικές της λογικές και συμπεριφορές, και η λανθάνουσα πίεση που ασκεί η πλειοψηφούσα κοινωνία για ενσωμάτωση. Το «άνοιγμα» της κοινωνίας, η σύγχρονη τεχνολογία, σε συνδυασμό με τον ολοένα και μειούμενο αριθμό των Εβραίων σε ηλικία γάμου διαμορφώνουν ένα πλαίσιο που δυσχεραίνει την επιλογή ενδογαμικής σχέσης και αυξάνει ραγδαία τον αριθμό των μικτών γάμων.

Βασικό σταθμό στην όλη εξέλιξη αποτελεί η θέσπιση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα το 1982: έκτοτε το σκηνικό των μικτών γάμων άλλαξε ριζικά. Το ανελαστικό της θρησκευτικής μεταστροφής, προκειμένου να τελεσθεί γάμος πριν από τη συγκεκριμένη χρονολογία, προσδιόριζε τα αυστηρά θρησκευτικά πλαίσια μέσα στα οποία έπρεπε να κινηθεί το ζευγάρι, ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει πλέον η υποχρέωση να αλλάξει κάποιος την πίστη του προκειμένου να παντρευτεί, λειτουργεί αποενοχοποιητικά και για τις δύο πλευρές, απλοποιεί τις σχέσεις με το συγγενικό περιβάλλον, ενσωματώνει πιο άνετα το νέο ζευγάρι στην κοινωνία και, όπως έδειξε η έρευνα αυτή, περιορίζει τις αιτίες αντιπαραθέσεων μεταξύ των συζύγων.

Στην περίπτωση των Εβραίων του Βόλου, οι μικτοί γάμοι, σύμφωνα με την γνώμη των συνομιλητών μου, αποτελούν το βασικό μέσο για τη σταδιακή αφομοίωση

της μειονότητας. Όπως πιστεύουν πολλοί Εβραίοι συνομιλητές μου, η επιλογή του μικτού γάμου έχει επιπτώσεις κατά βάση θετικές στην ατομική, κοινωνική και επαγγελματική ζωή του ατόμου. Από την έρευνα αυτή, προέκυψαν σαν άμεσα αποτελέσματα α) η ελαχιστοποίηση των θρησκευτικών μεταστροφών, β) η κατακόρυφη αύξηση των γάμων μεταξύ αλλοθρήσκων και γ) μια μεγαλύτερη δυναμική ενσωμάτωσης της εβραϊκής μειονότητας στην κυρίαρχη χριστιανική κοινωνία μετά τη θέσπιση του πολιτικού γάμου.

Ο θεσμός του γάμου από μόνος του είναι μια κατά κάποιον τρόπο συναλλαγή και δυνητικά μπορεί να εμπεριέχει και προσμονές υλικών ανταλλαγμάτων. Η σχέση του μικτού γάμου «χρωματίζεται» από το στερεότυπο της τσιγκουνιάς και της φιλοχρηματίας των Εβραίων. Σύμφωνα με τους συνομιλητές μου, υπάρχει στην τοπική κυρίαρχη κοινωνία η τάση να το χρησιμοποιεί, κυρίως όταν θέλει να αποτρέψει ένα μικτό γάμο. Ωστόσο, η έρευνα δεν ανέδειξε ότι το στερεότυπο της τσιγκουνιάς και της φιλοχρηματίας που αποδίδεται στους Εβραίους μπορεί να αποτρέψει την ερωτική σχέση ή την τέλεση μικτού γάμου. Αντίθετα, η διαπίστωση που κυριαρχεί είναι ότι οι μικτοί γάμοι προέκυπταν από ερωτική παρόρμηση, από ιδεολογική συνάφεια, εξ αδρανείας -μέσα στη ροή της κοινωνικής ζωής- ή αναγκαστικά, λόγω της έλλειψης Εβραίων συντρόφων. Σε κάποιες περιπτώσεις διαφάνηκε ότι η οικονομική ανεξαρτησία παρείχε τη δυνατότητα επιλογών πέρα από τα στενά πλαίσια της ενδογαμίας. Το οικονομικό κίνητρο προφανώς και υφίσταται στα ετερόθρησκα ζευγάρια, αλλά όχι σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στα ομόθρησκα.

Στις περιπτώσεις των μικτών ζευγαριών της έρευνας διαπιστώνεται ότι η λογική που διέπει και χαρακτηρίζει τον σχηματισμό ενός ζευγαριού μεταξύ ομόδοξων έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνα του μικτού ζευγαριού της σύγχρονης εποχής, στην οποία το θέμα της θρησκείας παίζει συνήθως ρόλο, αλλά δεν είναι πάντα το κυρίαρχο. Οι βαθιά ριζωμένες απόψεις για τους αλλόθρησκους είναι δυνατόν να ανατραπούν κάτω από την ώθηση του έρωτα και της συναισθηματικής σύνδεσης με ένα άτομο που ανήκει σε άλλη θρησκεία. Προβλήματα, εντάσεις, συγκρούσεις και συμβιβασμοί προκύπτουν, ενδεχομένως πιο εύκολα στη διαδρομή, αλλά είναι δύσκολο στο πλαίσιο αυτής της εργασίας να διαπιστωθεί αν τα προβλήματα είναι περισσότερα ή λιγότερα απ' ό,τι στα ομόδοξα ζευγάρια. Θα ήταν παρακινδυνευμένο να προχωρήσει κάποιος σε γενικές διαπιστώσεις σχετικά με τη συχνότητα διαπληκτισμών ή διαζυγίων σε αυτά τα ζευγάρια και αν μετά το χωρισμό, διατηρούν ένα καλύτερο ή χειρότερο επίπεδο επικοινωνίας για τις ανάγκες των παιδιών από

εκείνο των ομόδοξων. Αυτό που προκύπτει από την έρευνα είναι ότι το θέμα της διαφορετικής θρησκείας παραμένει σχεδόν πάντα εν υπνώσει στις σχέσεις των ανθρώπων και είναι δυνατόν, σε συνάρτηση με άλλα θέματα (τρίτο πρόσωπο, οικονομικά προβλήματα, κόπωση στη σχέση), να αναδειχθεί σε μείζον.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από σχεδόν όλες τις συνεντεύξεις είναι ότι μια φορτισμένη συναισθηματικά στιγμή για έναν μικτό γάμο είναι η στιγμή κατά την οποία επιλέγεται το θρήσκευμα του παιδιού. Τα παιδιά των μικτών γάμων βρίσκονται ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κουλτούρες των γονιών τους, οι οποίοι αντιμετωπίζουν το δίλημμα αν θα δώσουν στα παιδιά τους πολυπολιτισμική αγωγή ή αν θα τα διαπαιδαγωγήσουν με βάση το τυπικό της μίας ή της άλλης θρησκείας. Στην πράξη, η ένταξη των παιδιών τους σε κάποια από τις δύο θρησκείες και η διαπαιδαγώγησή τους επηρεάζονται από μια σειρά παραγόντων, προϋποθέσεων και συμβιβασμών που κάνουν και οι δύο γονείς. Το όνομα των παιδιών, αλλά κυρίως η βάπτιση ή μη, μπορεί να δημιουργήσει πρόβλημα στο μικτό ζευγάρι. Το πρόβλημα επιτείνεται από το γεγονός ότι στην κοινωνία κυριαρχεί η εντύπωση ότι η βάπτιση ενός παιδιού είναι θεσμικά υποχρεωτική διαδικασία, ενώ στην πραγματικότητα είναι προαιρετική. Το παιδί μικτής ή ομόδοξης οικογένειας μπορεί επομένως να υπάρξει και να σταθεί στην κοινωνία χωρίς να βαπτισθεί. Η προσκόλληση στη θρησκεία, η ιδεολογική της απόρριψη, η επενέργεια του συγγενικού περιβάλλοντος και κυρίως των παππούδων και γιαγιάδων, η προγαμιαία συνεννόηση του ζευγαριού για το μέγαλωμα των παιδιών και τέλος, το κοινωνικό περιβάλλον αποτελούν τους παράγοντες που επηρεάζουν την διαπαιδαγώγηση αλλά και την ταυτότητά τους.

Πολλοί γονείς επιλέγουν την μονοπολιτισμική διαπαιδαγώγηση και κατευθύνουν τα παιδιά τους στην επιλογή της μίας εκ των δύο θρησκειών. Άλλοι γονείς, είτε από ιδεολογική επιλογή που οι ίδιοι την χαρακτηρίζουν «προοδευτική», είτε από αδυναμία επιλογής στο όνομα της καλής συνύπαρξης με τον ετερόδοξο σύντροφο επιλέγουν την πολυπολιτισμική διαπαιδαγώγηση, παραπέμποντας την επιλογή του θρησκευάτος στο μέλλον από τα ίδια τα παιδιά. Όπως προκύπτει από την έρευνα, πολλές φορές το ζευγάρι αποφασίζει να επιλέξει το ίδιο το παιδί τη θρησκεία που του ταιριάζει καλύτερα, αφού θα έχει μεγαλώσει -άρα κατά τους ίδιους- και πιο συνειδητοποιημένα. Στο πλαίσιο αυτό, η όποια προσπάθεια για καθοδήγηση και κατήχηση θεωρείται περιττή και προκαλεί σύγχυση. Από τις συνεντεύξεις φαίνεται ότι αυτή η επιλογή δεν απηχεί μια υπερθρησκευτική ή έστω μια διαθρησκευτική προσέγγιση εκ μέρους των γονιών, αλλά είναι μια προσπάθεια

αντιμετώπισης μιας αμήχανης κατάστασης. Η τάση που φαίνεται να υπάρχει στους μικτούς γάμους που ερευνήθηκαν στο Βόλο είναι η προτίμηση της χριστιανικής θρησκείας για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών με βάση το τυπικό, γεγονός που ερμηνεύεται απολύτως, αν ληφθεί υπόψη ο ρόλος της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, η σημαντική επίπτωση των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων της ελληνικής κοινωνίας σε βάρος των Εβραίων, αλλά και η ταχύτητα αφομοίωσης της εβραϊκής κοινότητας στην κυρίαρχη κοινωνία.

Ένα ακόμη ιδιαίτερο στοιχείο που αναδείχθηκε από τη έρευνα είναι ο ρόλος που παίζει η ιδέα του Ισραήλ για τον ψυχισμό των Εβραίων του Βόλου, όχι τόσο ως κρατική οντότητα, όσο ως σύμβολο του Εβραϊσμού. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί κοινό τόπο για όλους τους συνομιλητές μου. Ακόμη και αυτοί που ενδεχομένως δεν είχαν αντιληφθεί ή καταγράψει τα πραγματικά τους συναισθήματα για την ύπαρξη του Ισραήλ, στην πορεία των συνομιλιών μας ανέπτυσαν μια συλλογιστική υπέρ της ύπαρξης και της ενίσχυσης της κρατικής υπόστασής του. Ακόμη και εκείνοι που εκκινούμενοι από ιδεολογικές και ουμανιστικές αφετηρίες, απέρριπταν τις κυβερνητικές πολιτικές του Ισραήλ, κατά τη διάρκεια της συνομιλίας μας διαχώριζαν τη πολιτική διαχείριση από την ιδέα του Εβραϊσμού, τους συμβολισμούς που εμπεριέχονται σ' αυτόν και τη σημασιολογική σπουδαιότητά του για τους Εβραίους της διασποράς. Οι πληροφορητές μου λένε ότι ο μικτός γάμος και η κατά κάποιο τρόπο ενσωμάτωση στην χριστιανική κοινωνία δεν τονώνει τόσο την αίσθηση ασφάλειας, όσο η ύπαρξη και η αυτονομία του κράτους του Ισραήλ. Στη βάση των ιστορικών δεδομένων, οι Εβραίοι του Βόλου προσπαθούν να τεκμηριώσουν ορθολογικά την ανάγκη της ύπαρξης της δεύτερης πατρίδας. Ισχυρίζονται ότι τους ωθεί σ' αυτή τη διαπίστωση το γεγονός ότι ζουν σε ένα αβέβαιο και ανασφαλές πολιτικά και οικονομικά περιβάλλον. Κοινός παρονομαστής για τους περισσότερους είναι η αναφορά στην ύπαρξη ενός «πίσω μυαλού», που σκέφτεται ότι η Ιστορία μπορεί να επαναληφθεί. Σ' αυτή την περίπτωση, κατ' αυτούς, οι Εβραίοι δεν θα έχουν να φοβηθούν τίποτε, αφού υπάρχει το δικό τους «κομματάκι γης» να τους δεχτεί και να τους βοηθήσει.

Οι περισσότεροι από τους Εβραίους συνομιλητές μου δεν θεωρούν αντιφατικό στοιχείο την ύπαρξη δύο πατρίδων στη ζωή τους, αλλά θετικό. Δεν αισθάνονται ότι η ελληνική ταυτότητα τους εμποδίζει να λειτουργούν τη λογική μιας δεύτερης πατρίδας. Κατέγραψα επίσης το γεγονός, ότι και οι Χριστιανοί που παντρεύτηκαν με Εβραίο παρουσιάζουν μια συναισθηματική προσέγγιση με το Ισραήλ, ως φαντασιακή

πατρίδα. Ο λόγος για τον οποίο οι Χριστιανοί που έχουν κάνει μικτό γάμο προσλαμβάνουν θετικά την ύπαρξη του Ισραήλ και το αποδέχονται σαν μια δεύτερη πατρίδα, μπορεί να ερμηνεύεται είτε από την επιθυμία τους να είναι αλληλέγγυοι με το σύντροφό τους είτε από την δυνατότητα μετακίνησης της οικογενείας τους σε ένα κράτος το οποίο θα τους βοηθήσει να συνεχίσουν τη ζωή τους σε περίπτωση κρίσης.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να καταθέσω την αίσθηση που αποκόμισα από την εμπειρία της καταγραφής και της αποτύπωσης του κόσμου των μικτών γάμων μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών στην περιοχή του Βόλου, πάντοτε στο ανθρωπολογικό πλαίσιο: με το δεδομένο ότι η Ανθρωπολογία έχει προσθέσει στην κοινωνική έρευνα και τη μελέτη του λόγου και των πρακτικών σε μη θεσμικό επίπεδο, όπως είναι η καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, μας ανοίγονται τεράστιες δυνατότητες για να ερμηνεύσουμε την κοινωνία. Αυτή η εργασία αποτελεί μια ολοκληρωμένη (σε επίπεδο συνεντεύξεων), αυτόνομη έρευνα για το θέμα των μικτών γάμων στην κοινωνία του Βόλου. Διαβάζοντας «μέσα από τις γραμμές» των συνεντεύξεων, γίνεται αντιληπτό ότι το υλικό που συγκεντρώθηκε και παρουσιάστηκε εδώ επιδέχεται και άλλων αναγνώσεων και ερμηνειών. Αυτή είναι και η συμβολή της εργασίας, πέρα από το γεγονός αυτής καθαυτής της συγκέντρωσης του υλικού. Ευχής έργον θα ήταν να αποτελέσει την απαρχή για παρόμοιες συγκριτικές έρευνες σε αστικά κέντρα (σε πανελλαδικό επίπεδο), καθώς το πεδίο αυτό της έρευνας αποτελεί μία *terra incognita* και ένα *desideratum* παράλληλα. Αυτονόητο είναι πως η εξαγωγή συμπερασμάτων από τις αντίστοιχες έρευνες θα διαμορφώσει και τη γενική εικόνα για τους μικτούς γάμους Χριστιανών και Εβραίων στην Ελλάδα.

Κάνοντας λόγο πρωτίτερα για διαφορετικές αναγνώσεις και επίπεδα ερμηνείας, θα ήθελα να σημειώσω εδώ ότι η έρευνά μου επιδέχεται και άλλων προσεγγίσεων για πιο ειδικά θέματα. Με αυτό εννοώ ότι το υλικό των συνεντεύξεων θα μπορούσε να αποτελέσει εφελτήριο για ανθρωπολογικές προσεγγίσεις σε θέματα φύλου, τάξης, θρησκείας, κοινωνικού status κλπ, κάτι που δεν μπορούσε να γίνει στην παρούσα φάση και στο αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο μιας μεταπτυχιακής εργασίας. Κατά τη γνώμη μου άξιο μιας μελλοντικής ξεχωριστής έρευνας, καθότι δεν χωρά στα πλαίσια αυτής της εργασίας, αποτελεί επίσης η διερεύνηση απόψεων των αμιγών εβραϊκών ή χριστιανικών ζευγαριών για τις επιλογές, τις συνήθειες και τα διλλήματα των μικτών ζευγαριών. Μια ανάλυση δηλαδή του τρόπου που βλέπουν οι απ' έξω την ιδιωτικότητα του μικτού γάμου. Ερωτήματα που μου γεννήθηκαν και δεν

απαντήθηκαν σε αυτή τη μελέτη, σχετιζόμενα με τα παραπάνω, συνιστούν ένα σύνολο προκλήσεων για μια περαιτέρω έρευνα.

Αν εννοήσουμε το φαντασιακό «Όλον» του Renan σαν ένα απέραντο εργαστήριο-πεδίο δοκιμών και τις ατομικές δράσεις και επιλογές σαν αντιδράσεις και εξελικτικές διεργασίες, θα μπορέσουμε να εκλάβουμε και αυτή την εργασία σαν μία μερική, αλλά πιστή αποτύπωση μιας κοινωνικής διεργασίας που συμβαίνει και αφορά κάθε μικρόκοσμο, με τον ίδιο τρόπο που αφορά την κοινωνία του Βόλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αμερύ, Ζαν

2010. *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*. Αθήνα: Άγρα

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη

1998. *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*. Αθήνα: Θεμέλιο

2011. «Εβραίοι, Ολοκαύτωμα και λογοτεχνική αναπαράσταση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα». *Νέα Εστία*, 169 (1842): 408-430

Anderson, Benedict

1997. *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*. Αθήνα: Νεφέλη

Αποστολίδου, Βενετία

2011. «Οι Εβραίοι στο έργο του Νίκου Μπακόλα». *Νέα Εστία*, 169 (1842): 431-441

Άσερ, Αριέλα

2007. «Απόγονοι θυμάτων και θυτών: Τραύματα της Ιστορίας». Στο Γεωργιάδου, Βασιλική & Ρήγος, Άλκης (επιμ.), *Άουσβιτς, το γεγονός και η μνήμη του: Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*. Αθήνα: Καστανιώτης, σ.93-140

Βάμβας, Νεόφυτος (μτφρ.)

1955. *Καινή Διαθήκη*. Αθήνα: Βιβλική Εταιρεία

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη

1998. *Περασάμε πολλές πόρες κορίτσι μου....* Αθήνα: Πλέθρον

Βαρών Βασάρ, Οντέτ

2007. «Άουσβιτς: Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης». Στο Γεωργιάδου, Βασιλική & Ρήγος, Άλκης (επιμ.), *Άουσβιτς, το γεγονός και η μνήμη του: Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*. Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 58-92

Βερέμης, Θ. (επιμ.)

1997. *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα: ΜΙΕΤ

Βερέμης Θ., Φ. Κωνσταντοπούλου (επιμ.)

2000. *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*. Αθήνα: Καστανιώτης
- Γαλανάκη, Ρέα
2009. *Φωτιές του Ιούδα, Στάχτες του Οιδίποδα*. Αθήνα: Καστανιώτης
- Γιακουμάκη, Βασιλική
2009. «Υπάρχουν εβραίοι στα Χανιά; Περί απουσίας, παρουσίας και επίκτητης εμπειρίας της ετερότητας». Στο Φ. Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονοτικές και μεταναστευτικές εμπειρίες: Βιώνοντας την «κουλτούρα του κράτους»*. Αθήνα: Κριτική, σ. 255-280
- Γκέφου -Μαδιανού, Δήμητρα
1993. «Ανθρωπολογία Οίκοι: Για μια κριτική της Γηγενούς Ανθρωπολογίας». *Διαβάζω*, 323 (6): 44-51
1998. «Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκοι: Διλήμματα και Αντιπαραθέσεις». Στο Γκέφου - Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. σ.365-435
1999. *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Απ' τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Δημητρακόπουλος, Πολύβιος
1915. *Μάγδα η Εβραία*. Αθήνα: Άγκυρα
- Εβραϊκή Κοινότητα Βόλου
1998. *Ο κύκλος της ζωής*. Βόλος: ΚΙΣ (Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο)
- Ετμεκτσόγλου, Γαβριέλλα
2011. «Ένα χρέος που δεν αποπληρώνεται: Έπανορθώσεις και μνήμες του Ολοκαυτώματος στον 21^ο αιώνα». Στο Γιώργος Αντωνίου, Στράτος Δορδανάς, Νίκος Ζάικος, Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σ.557-591
- Herzfeld, Michael
1988. *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον Καθρέφτη, κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Hobsbawm Eric και Ranger Terence (επιμ.)
- 2004 [1983]. *Η επινόηση της παράδοσης*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Ζαφείρης, Χρίστος
1997. *Θεσσαλονίκης Εγκόλπιον*. Αθήνα: Εξάντας
- Ζουμπουλάκης, Σταύρος

2009. «Για τον πανταχού παρόντα ελληνικό αντισημιτισμό». *Νέα Εστία*, 1821 (165): 908-912
2011. «Ο εβραϊσμός και η εβραϊκή ταυτότητα στο έργο του Μισέλ Φάϊς». *Νέα Εστία*, 1842 (169): 442-450
- Ζώης, Λεωνίδα
1963. *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμ. Α΄. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου
- Καμπέρης, Νίκος
- Μετανάστευση και γαμήλια αγορά. Μικτοί Γάμοι Ελλήνων αγροτών με γυναίκες από την Αλβανία. Μια εμπειρική έρευνα για την περίοδο 1990-2005.*
Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών
- Κάνιελ, Μάικλ
1982. *Η τέχνη του Ιουδαϊσμού*. Αθήνα: Ντουντούμης
- Κοκκαλίδου-Ναχμία, Νίνα
1972. *Τηλεφωνικό Κέντρο*. Αθήνα: Έκαρος
- Λάμψα, Καρίνα & Ιακώβ Σιμπή
2010. *Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των ελλήνων εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Lewkowitz, B.
2004. «Μετά τον Πόλεμο ήμασταν όλοι μαζί: Αναμνήσεις Εβραίων της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης». Στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.269-295
- Λιάκος, Αντώνης
2005. *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;* Αθήνα: Πόλις
- Mazower, Mark
2006. *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Μαργαρίτης, Γιώργος
2005. *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες: Στοιχεία για την Καταστροφή των Μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*. Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Μεναξιάδης, Αλέξιος

2005. *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1941-1944. Εγχειρίδιο Μελέτης*. Αθήνα: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος
- Μόλχο, Ρένα
2011. «Προβλήματα ένταξης της γενοκτονίας στη συλλογική εθνική μνήμη: Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης». Στο Γιώργος Αντωνίου, Στράτος Δορδανάς, Νίκος Ζάικος, Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σ. 537-555
- Μορέν, Εντγκάρ
2007. *Ο νεωτερικός κόσμος και το εβραϊκό ζήτημα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Μπακόλας, Νίκος
1984. *Εμβατήρια. Ύπνος θάνατος*. Αθήνα: Κέδρος
1987. *Η Μεγάλη Πλατεία*. Αθήνα: Κέδρος
- Μπαμπινιώτης, Γ.
2002. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας
- Μπενβένιστε, Ρίκα
1998. «Εβραϊκή ιστορία, εβραϊκή μνήμη, μνημονικοί τόποι». Στο Ο. Βαρών Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Πόλις, σ.30-61
2005. «Σκέψεις για τον ελληνικό αντισημιτισμό». *Σύγχρονα Θέματα*, 91(2005):39-42
2005. «Η μαρρανική γραφή του Μισέλ Φάις». *Νέα Εστία*, 1783 (158):760-768
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος
1984. *Μεγάλη περιπέτεια*. Αθήνα: Βλάσση Αφοί
- Οζ, Άμος
2005. *Κατά του Φανατισμού*. Αθήνα: Καστανιώτης
- Özkirimli Umut
2011. *Θεωρίες του Εθνικισμού. Μια κριτική προσέγγιση*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης
- Παγκόσμιο Θέατρο
1977. *Μπρέχτ, Μπέρτολτ, Ο Δάσκαλος-Η Εβραία*. (μτφρ.) Μάριος Πλωρίτης. Αθήνα: Δωδώνη
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος
1998. «Πρόλογος». Στο Michael Herzfeld «*Η Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη, Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*». Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. xi-xxviii
- Πετρονότη, Μαρίνα (με τη συμμετοχή της Κ. Ζαρκιά)

1998. *Το Πορτραίτο μιας Διαπολιτισμικής Σχέσης: Κρυσταλλώσεις, Ρήγματα, Ανασκευές*. Αθήνα: UNESCO, ΕΚΚΕ, Πλέθρον.
- Pierron, Bernard
2004. *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των Διακοινωνικών Σχέσεων από το 1821 ως το 1945*. Αθήνα: Πόλις
- Σαμπετάι, Ηλίας
2011. *Ιουδαϊσμός, Το Πιστεύω-Οι πηγές*. Λάρισα: Ηλίας Σαμπετάι
- Smith, A.
2000. *Εθνική ταυτότητα*. μτφρ. Εύα Πέππα. Αθήνα: Οδυσσέας
- Ταγκυέφ, Πιέρ Αντρέ
2005. *Η νέα εβραιοφοβία*. Αθήνα: Πόλις
2011. *Τι είναι αντισημιτισμός*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Σειρά Εστία Ιδεών
- Tsiolkas, Christos
2010. *Νεκρή Ευρώπη*. Αθήνα: Printa
- Χρηστοβασίλης, Χρήστος
2007. *Περί Εβραίων*. Εισαγωγή Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου. Αθήνα: Ροές
- Fleming, K.E
2009. *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Φάις, Μισέλ
2002. *Το μέλι και η στάχτη του Θεού*. Αθήνα: Πατάκης
- Φλωρεντίν, Ραχήλ
1981. *Συμβολή στην Κατανόηση της Επιθετικότητας παιδιών από γονείς που επέζησαν του Εβραϊκού Ολοκαυτώματος. Συγκριτική Μελέτη Δύο Κοινωνιών Ελλάδας και Ισραήλ (Διδακτορική Διατριβή)*. Θεσσαλονίκη
- Φούγιας Γ. Μεθόδιος. Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας
1968. *Ιστορία της Αποστολικής Εκκλησίας Κορίνθου απ' αρχής μέχρι σήμερα*. Αθήνα: χ.ό.
- Φρεζής, Ρ.
2002. *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*. Βόλος: Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου
2007. *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*. Βόλος: Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου.

Ξενογλώσση

Andrianopoulou, Panayiota

2002. «The existence of absence: The Jewish presence in Veroia through memories and narratives of Christian inhabitants». Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Jews and Anti-Semitism In The Balkans*, Bled, Σλοβενία, 20-24 Οκτωβρίου 2002. The Vidal Sassoon International Centre for the Study of Anti-Semitism, Jerusalem, Israel, and Institute of Ethnic Studies. Ljubliana, Σλοβενία

Auerbach, E.

1907. «The Jewish Racial Question». Στο Mitchell B. Hart (ed), *Jews and Race: Writings on Identity and Difference 1880-1940*. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, σ. 207-218

Austin – Broos, Diane

2003. «The Anthropology of Conversion: An Introduction». Στο Andrew Buckser and Stephen D. Glasier (eds), *The Anthropology of Religious Conversion*. Washington, D.C.: Rowman και Littlefield Publishers, σ.1-12

Baer, Marc

2004. «The Double Bind of Race and Religion: The Conversion of the Donme to Turkish Secular Nationalism». *Comparative Studies in Society and History*, 46 (04): 682 – 708

Bagus, Mary Ida

2008. «Mixed Marriages in Jembrana, Bali: Mediation and Fragmentation of Citizenship and Identity in the Post-bomb(s) Bali World». *The Asia Pacific Journal of Anthropology*, 9 (4): 346-362

Bayme, Steven

2006. «Intermarriage and Jewish Leadership in the United States». Στο Manfred Gerstenfeld and Steven Bayme (eds.), *2010 American Jewry's Comfort Level Present And Future*. Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs (JCPA) and Manfred Gerstenfeld, σ.143-151

Barth, Fredrik

1969. «Introduction». Στο Fredrik Barth (ed), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference*. London: George Allen & Unwin, σ.9-38

Benveniste, Rika

2011. *The 'coming out' of Jewish History in Greece*. Ηλεκτρονική δημοσίευση, Atelier International du Recherche, 'Usage Publics du Passe', EHESS (École des hautes études en sciences sociales. ehess.dynamiques.fr/usagesdupasse/139)

Berger Gluck, Sherna & Patai Daphne

1991. *Womens Words. The Feminist Practice of Oral History*. New York: Routledge Chapman and Hall

Bowman, Steven

2002. «Jews». Στο Richard Clogg (ed), *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*. London: Hurst and Company, σ. 64-80

Buckser Andrew & Glasier D. Stephen

2003. *The Anthropology of Religious Conversion*. New York: Rowman and Littlefield Publishers

Chazan, R.

1997. *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*. Berkeley, California: University of California Press

Cohen, Anthony P.

1985. *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge

1994. «Boundaries of consciousness, consciousness of boundaries. Critical questions for anthropology». Στο H. Vermeulen and C. Govers (eds), *The anthropology of ethnicity: beyond "ethnic groups and boundaries"*. Amsterdam: Het Spinhuis, σ.59-78

Fahim, Hussein (ed.)

1982. *Indigenous Anthropology in Non-Western Countries*. Durham, S. Carolina: Academic Press

Fishberg, M.

2011 [1913]. «Intermarriage between Jews and Christians». Στο Mitchell B. Hart (ed), *Jews and Race: Writings on Identity and Difference 1880-1940*. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, σ. 237-241

Gilman, Sander

1985. *Difference and Pathology. Stereotypes of sexuality race and madness*. Ithaka & London: Cornell University Press

Goldstein, E.L.

2006. *The price of whiteness: Jews, race and American identity*. Princeton: Princeton University Press
- Hall, Edith
1989. *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition through Tragedy*. Oxford : Oxford University Press
- Hart, Mitchell B.
2011. *Jews and Race: Writings on Identity and Difference 1880-1940*. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press
- Hartog, F.
1988. *The Mirror of Herodotus. The Representation of the Other in the Writing of History* (tr. J. Lloyd). Berkeley: University of California Press
- Hirsch, D.
2008. «Infusion of New Blood Can Only Heal and Strengthen: Zionist Physicians and Mixed Marriages». Στο Yahouda Shenhav and Yossi Yona (eds), *Racism in Israel*. Jerusalem: The Van Leer Institute, σ.160-185
- Hirsch, Dafna
2009. «Zionist eugenics, mixed marriage, and the creation of a ‘new Jewish type’». *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 15 (3): 592-609
- Hodes, Martha
1999. *Sex, Love, Race: Crossing Boundaries in North American History*. New York: New York University Press
- Isaacs, H. R.
1975. «Basic group identity: the Idols of the Tribe». *Ethnicity: Theory and Experience*, 1 (1) : 14-41
- Isajiw, Wesevolod W.
1974. «Definitions of Ethnicity». *Ethnicity*, 1 (2): 111-124
- Jewish Outreach Institute
2003. Survey of the American Rabbinate
[www://joi.org/library/research.rabbis.shtml](http://www/joi.org/library/research.rabbis.shtml) (23/7/2011)
- Jewish Virtual Library
2008. *Mixed marriage, Intermarriage*, (on line),
<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud-0002-0014-0-14018.html> (22/7/2011)
- Jones, Delmos

1995. «Anthropology and the Oppressed: A Reflexion on native Anthropology». Στο E.L. Cerroni-Long (ed), *Insider Anthropology*. Washington: American Anthropological Association, σ. 58-70
- Karady, Victor
2004. *The Jews of Europe in the Modern Era, A Socio-historical Outline*, Μτφρ. Tim Wilkinson. New York: CEU Press
- Khan, Dina
1998. «Mixed Marriages in Islam: ‘An Anthropological Perspective On Pakistan’». *JASO* (Journal Anthropological Society of Oxford), 29 (1): 5-28
- Kovacs Eva, Vajda Julia
2002. «Interchanged identities: The role of a Jewish school in a mixed marriage». *The History of the Family*, 7 (2) 239-257
- Lewin Kurt, Lewin W. Gertrude
1948. *Resolving Social Conflicts. Selected Papers on Group Dynamics*. New York: Harper and Row
- Marcus, G.E. & Fischer M.J.
1986. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press
- Medding Y. Petter, Tobin A. Gary, Fishman Barack Sylvia, Mordechai Rimor
1992. «Jewish Identity in Controversionary and Mixed Marriages». Στο D. Singer (ed), *American Jewish Year Book*, vol.92. New York: American Jewish Committee, σ. 3-76
- Mendes-Flohr, Paul και Jehunda Reinhartz
1980. *The Jew in the Modern World: a documentary history*. New York: Oxford University Press
- Moura, Jean –Marc
1992. «L’ imagologie litteraire». *Revue de litterature comparee*» 66 (3): 271-288
- Okely, Judith
1996. *Own or Other Culture*. London & New York: Routledge
- Okun, Barbara S.
2004. «Insight into Ethnic Flux: Marriage Patterns among Jews of Mixed Ancestry in Israel». *Demography* , 41 (1): 173-187
- Ortner, Sherry B.

1984. «Reading America: Preliminary Notes on Class and Culture». Στο Richard Fox (ed), *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, σ.163-189
- Peggy, Golde
1986. *Women in the Field: Anthropological Experiences*. Berkeley: University of California Press
- Petronoti, M. & Papagaroufali E.
2006. «Marrying a ‘Foe’: Joint Scripts and Rewritten Histories of Greek-Turkish Couples». *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 13 (4): 557-584
- Rabinowitz Dan και Daniel Monterescu
2008. «Reconfiguring the “mixed town”: Urban transformations of ethnonational relations in Palestine and Israel». *Int. Journal of Middle East Studies*, 40 (2): 195–226
- Rattana Jongwilaiwan & Eric C. Thompson
2011. «Thai wives in Singapore and transnational patriarchy». *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*. <http://dx.doi.org/10.1080/0966369X.2011.624588>
- Renan, Ernest
- 1990 [1882]. «What is a Nation?». Στο Homi Bhabha (ed), *Nation and Narration*. London/New York: Routledge, σ.8-23
- Ricoeur, Paul
1969. *Du texte a l’ action. Essais d’ hermeneutique*. Παρίσι: Seuil
- Robertson, Jennifer
2002. «Blood talks: Eugenic modernity and the creation of new Japanese». *History and Anthropology*, 13 (3):191-216
- Rodríguez-García, Dan
2006. «Mixed Marriages and Transnational Families in the Intercultural Context: A Case Study of African–Spanish Couples in Catalonia». *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32 (3): 403-433
- Sanua R., Marianne
2007. «The American Jewish Committee and Inter-marriage: The Complexities of Jewish Continuity, 1960-2006». Στο David Singer και Lawrence

- Grossman (eds), *American Jewish Year Book 2007*, vol.107. New York: American Jewish Committee, σ.3-32
- Sartre , Jean-Paul
1946. *Reflections sur la question juive*. Paris: Paul Morihien
- Shohat, Ella
1988. «Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims». *Social Text*, 20 (19/20): 1-35
- Southwood, Katherine
2012. *Ethnicity and the Mixed Marriage Crisis in Ezra 9-10: An Anthropological Approach* (Oxford Theological Monographs series). Oxford: Oxford University Press
- Stavroulakis, Nicholas
1990. *The Jews of Greece: An Essay*. Athens: Talos Press
- Strathern, Marilyn
1981. *Kinship at the Core: An Anthropology of Elmdon, A Village in North-West Essex, in the 1960s*. Cambridge: Cambridge University Press
- Thompson, Paul
2000. *The voice of the past*. New York: Oxford University Press
- Wardi, D.
1992. *Memorial candles: Children of the Shoah*. London: Tavistock.

Ιστότοποι

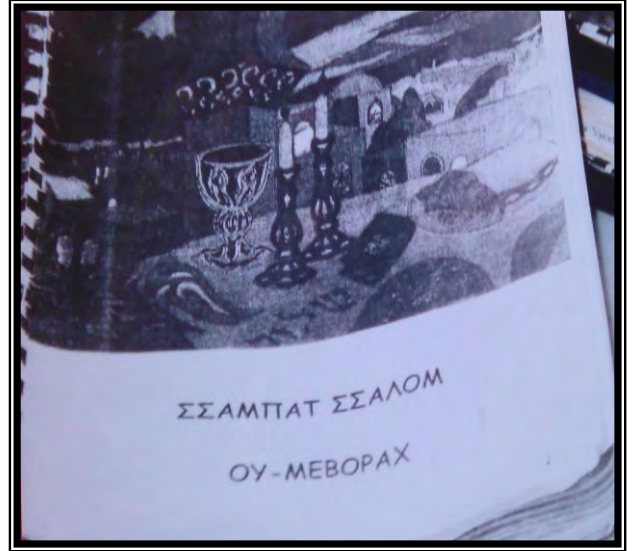
- <http://www.ajc.org>, λ. “Jewish Continuity: Policy Statement and Action Plan”, 1997, (πρόσβαση 26/7/2011)
- <http://abravanel.wordpress.com/2011/05/18/antisemitic-graffiti-volos-synagogue>
- <http://intifadagr.wordpress.com> (2011/12/20)
- <http://www.theoccidentalobserver.net/2012/02/jews-and-race-a-pre-boasian-perspective-part-2>
- <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9655.2009.01575.x/abstract>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πηγή : Προσωπικό αρχείο Νένας Ζήση

Κιπά από τη Συναγωγή του Βόλου

Βιβλίο προσευχών

Επτάφωτη Λυχγία – μενορά στη
Συναγωγή του Βόλου

Η Συναγωγή του Βόλου σήμερα

Εχάλ

Άποψη από το εσωτερικό της Συναγωγής

Τεβά

Χώρος για Καράγια

Καράγια

Πλάκες με τα ονόματα των δωρητών που κοσμούν
τους εσωτερικούς τοίχους της Συναγωγής

Σέφερ

Το αστέρι του Δαβίδ στην πόρτα της Συναγωγής

Κρασί από το Ισραήλ για το δείπνο του Πέσαχ

Ματσά - άζυμα από το Ισραήλ
για το Πέσαχ

Μεζουζά-φυλακτό

Μια από τις πέντε οδούς με εβραϊκές ονομασίες στο Βόλο

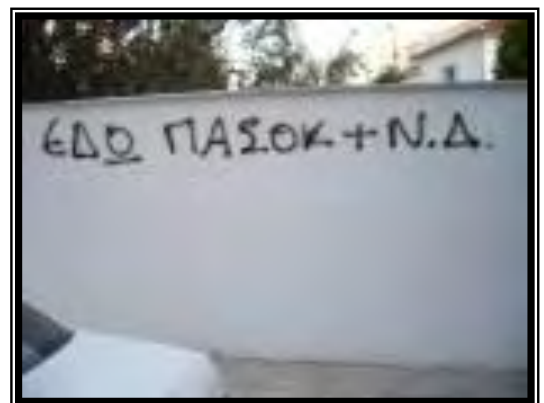
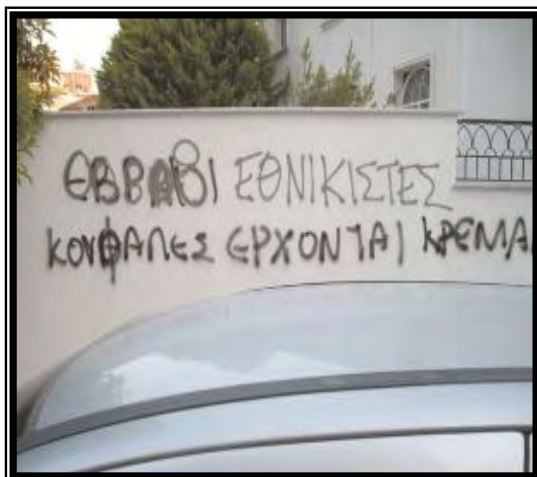
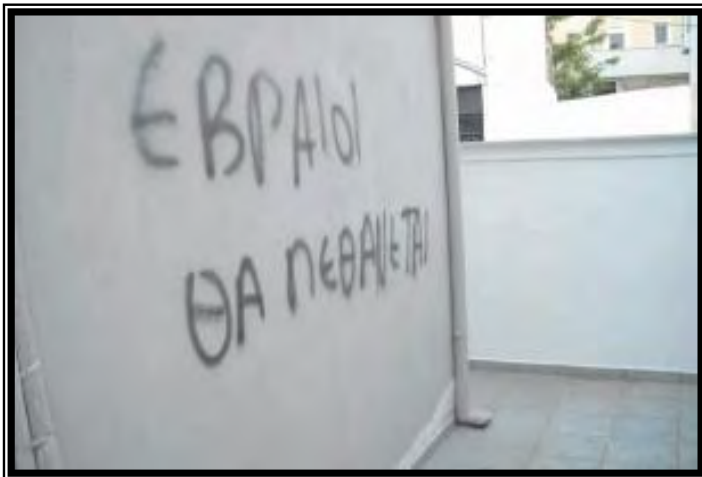
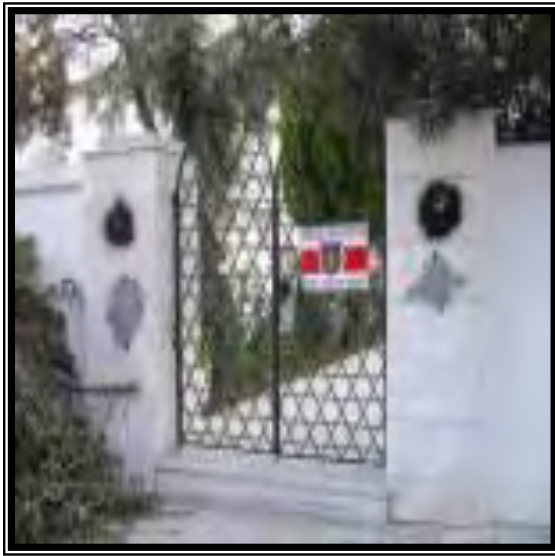
Μνημείο Ολοκαυτώματος Βόλου

Είσοδος Εβραϊκού νεκροταφείου Βόλου
Πηγή: Φρεζής (2002). *Η Ισραηλιτική κοινότητα Βόλου*

Αντισημιτικά συνθήματα στη Συναγωγή του Βόλου

Πηγή: Εφημερίδα Ταχυδρόμος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Ζήση Νένα, Προσωπικό αρχείο

ΚΙΣ Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο, Ιστότοπος:

http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=16&Itemid=44

Ταχυδρόμος Εφημερίδα, Ιστότοπος: <http://www.taxydromos.gr>, έκδοση 17-5-2011

Φρεζής, Ραφαήλ 2002. *Η Ισραηλιτική κοινότητα Βόλου*, Ισραηλιτική κοινότητα Βόλου: Βόλος.

(<http://abravanel.wordpress.com/2011/05/18/antisemitic-graffiti-volos-synagogue>)